

Інститут соціології Національної академії наук України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Бойко Наталія Леонідівна

УДК 316.772

ДИСЕРТАЦІЯ

Інтернет як ресурс демократизації українського суспільства

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Соціологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Н. Л. Бойко

Науковий консультант Злобіна Олена Геннадієва, доктор соціологічних наук,
професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Бойко Н. Л. Інтернет як ресурс демократизації українського суспільства. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеню доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» (054 – Соціологія). – Інститут соціології НАН України, Київ, 2021.

У дисертації здійснено дослідження ресурсності Інтернету в демократизації сучасного суспільства. Наголошується, що демократизація суспільства із залученням новітніх інтернет-технологій з необхідністю має передбачати певні політичні, технічні, організаційні та законодавчі зміни, що мають відтворюватись в сталих соціально-громадянських поведінкових *e*-практиках. Успішне впровадження таких *e*-практик, своєю чергою, потребує ефективного відгуку суспільства на нові можливості реалізації соціально-громадянської активності і взаємодії з використанням можливостей Інтернету та ґрунтується на інтеріоризації демократичних ціннісно-нормативної засад і настанов суспільної активності та взаємодії.

На основі здійсненого аналізу ситуації в державі та існуючих наукових теоретичних підходів і дослідницьких практик розгляду проблематики демократизації сучасного суспільства із залученням інтернет-технологій встановлено недостатність орієнтації виключно на формальні кількісні показники розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, запровадження інструментів електронного урядування, електронної демократії як на критерій успішності демократизаційних трансформацій суспільства з залученням інтернет-технологій.

Визначено існування дефіциту системно-узагальнюючого знання і соціологічної інтерпретації демократизації із залученням інтернет-технологій як складного багатофакторного інституціоналізаційного процесу. Відсутність

цілеспрямованого вивчення і соціологічного обґрунтування даної проблематики обумовили необхідність розробки концепту електронної демократизації суспільства та створення моделі електронної демократизації суспільства задля поглиблення теоретико-методологічної бази уявлень про ресурсність Інтернету в сучасному демократизаційному процесі та розширення дослідницького інструментарію оцінки ефективності електронної демократизації суспільства як методологічної основи комплексних емпіричних досліджень.

Авторка вводить концепт електронної демократизації, який презентує процес демократизації суспільства із залученням інтернет-технологій та створює концептуальну теоретичну модель електронної демократизації як складного інституціоналізаційного процесу, виокремлюючи три типи ресурсів – ресурси формально-організаційного залучення, ресурси соціально-громадянської поведінкової активності і ресурси ціннісно-нормативної інтеріоризації (ресурси суб'єктивної (особистісної) цінності).

Ресурси формально-організаційного залучення забезпечують необхідні формальні можливості для використання Інтернету як ресурсу демократизації та передбачають аналіз таких складових: техніко-технологічних можливостей, які доступні потенційним користувачам Інтернету; фактичного використання користувачами існуючих можливостей; нормативно-правового оформлення процесів дигіталізації з боку держави. В якості індикаторів для кожної зі складових, можуть бути використані наступні:

- *техніко-технологічні можливості* (кількісні та якісні (функціональні) характеристики інтернет-доступу (розширення території та якості інтернет-покриття і інтернет-підключень); характеристики інтернет-контенту (забезпечення технічних і організаційних можливостей е-активності та е-взаємодії, впровадження інструментів електронного уряду, електронної демократії тощо).

- *фактичне використання користувачами існуючих можливостей* (кількісні показники користування комп'ютером, мобільним телефоном;

кількісні показники доступу до Інтернету (користування мобільним Інтернетом, фіксованим (провідним ШСД) Інтернетом, місця інтернет-користування).

- *нормативно-правове оформлення* (законодавча, нормативно-правова база, формалізована в законах, нормативах, постановах тощо).

Ресурси соціально-громадянської поведінкової e-активності забезпечують формування сталих соціально-громадянських e-практик та передбачають наступну систему індикаторів – показників онлайн-активності з використанням формалізованих та неформалізованих e-інструментів:

формалізовані показники соціально-громадянської e-активності (отримання електронних державних послуг (електронна реєстрація, електронна довідка, електронна черга тощо); підтримка або створення електронних петицій; звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (електронні звернення, електронні скарги тощо); запити до органів влади з проханням надати публічну інформацію (електронні запити); отримання інформації щодо звітності про фінансовий стан та фінансові операції чиновників (електронні декларації); отримання інформації про діяльність представників органів влади на посадах (електронні звіти); отримання інформації про результати проходження різноманітних конкурсних проєктів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання державних бюджетних коштів (електронний бюджет, електронні тендери, електронні закупівлі в системі ProZorro)).

неформалізовані показники соціально-громадянської e-активності (отримання інформації на сайтах різних державних і недержавних організацій; відстежування новини суспільно-політичного життя; читання блогів, сторінок політиків, громадських діячів; висловлювання своєї думки, пропозицій, зауважень в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо; коментування публікацій з соціальних, суспільно-політичних питань; обговорення на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальних питань соціально-політичного, громадського життя; ініціювання

або підтримка соціальних заходів, до яких залучаються користувачі мережі (допомога АТО, переселенцям, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)).

Ефективність Інтернету як ресурсу демократизації зростає мірою того, як практики *e*-активності та *e*-взаємодії закріплюються (інтеріоризуються) в ціннісно-нормативній свідомості громадян, набуваючи суб'єктивної (особистісної) цінності – ресурси ціннісно-нормативної інтеріоризації. Показником таких трансформацій виступає особистісне усвідомлення і сприйняття сучасних інтернет-технологій, як соціально-технічного феномену, що викликає довіру, стимулюючи до більш активного використання *e*-можливостей мережі задля реальної участі у демократизаційних трансформаціях суспільства на основі засвоєння і інтеріоризації демократичних норм та цінностей суспільної *e*-взаємодії.

В ході проведеного емпіричного дослідження модель електронної демократизації в реаліях українського суспільства успішно верифіковано. По результатах емпіричної верифікації було здійснено ряд уточнень запропонованої концептуалізації.

Дослідження продемонструвало ситуацію дієвої присутності ресурсів формально організаційного характеру електронної демократизації українського суспільства. В суспільстві наявні позитивні очікування щодо можливостей використання мережі задля реалізації демократичних процедур контролю суспільства за владою, реалізації діалогу із владними структурами та установами в онлайн-форматі. Відбувається відчутне нарощування кількості формалізованого *e*-інструментарію, проте реальне його використання у поведінкових практиках залишається досить обмеженим. В мережі переважають неформалізовані форми соціально-громадянських *e*-практик. Суб'єкти громадянських практик в мережі не демонструє сьогодні високий рівень дієвої *e*-активності. А отже залишається актуальною проблема інституціоналізації впроваджуваних демократичних процедур суспільної взаємодії. Такий

результат передбачає уточнення запропонованої нами концептуалізації процесу електронної демократизації, зокрема необхідності врахування в якості додаткового елементу процесу сполучення різних типів ресурсів на основі взаємодії різних агентів електронної демократизації. При моделюванні процесу ми розглядали типи ресурсів як окремі системи показників та індикаторів. Проте емпіричний аналіз ситуації засвідчив, що між ними мають бути встановлені специфічні зв'язки у вигляді взаємодії різних агентів процесу електронної демократизації для забезпечення сукупної дії ресурсів різного роду. Звичайно, наповнення такої взаємодії на різних етапах впровадження буде різним, потреба вона має бути закріплена концептуально у формі необхідного супроводу агентами ресурсного забезпечення процесу. Зокрема на нинішньому етапі розвитку електронної демократизації супровід агентами процесу *e*-демократизації має передбачати налагодження більш чітких та ефективних інституційних механізмів ведення онлайн-діалогу «держава (влада) – громадянин»; контроль якості запроваджуваного *e*-інструментарію; забезпечення прозорості цих процедур та підзвітності владних структур щодо реалізації запитів і пропозицій громадян при вирішенні важливих для суспільства питань; просвітницька та мотивуюча активність щодо заохочення громадськості використовувати нові *e*-можливості діалогу із владою.

Ще один напрямок розвитку пов'язаний з визначенням ключового моменту в диференціації користувачів за характером соціально-громадянських *e*-практик. Моніторинг ситуації в країні щодо реалізації соціально-громадянських *e*-активностей виявив стійку трикомпонентну структуру такої активності, що дозволило здійснити диференціацію соціально-громадянських *e*-практик за трьома змістовними блоками: інформаційним (когнітивним), комунікаційним (емоційним) та дієвим (поведінковим) соціально-громадянської *e*-активності та виявити динамічний характер превалювання певного блоку соціально-громадянської *e*-активності як реакції на політичні, економічні події в країні та світі. Проте динамічність процесів продукування

нових видів соціально-громадянської е-активностей, зокрема пов'язаних із збільшенням інструментів формалізованої е-активності та е-взаємодії (е-петиції, е-запити, е-звернення тощо) спричинила необхідність розширення набору індикаторів. Додавання нових альтернатив формалізованої соціально-громадянської е-активності змінило конфігурацію дієвого компоненту поведінкової е-активності. Така ситуація обумовила потребу перегляду запропонованої концептуальної схеми аналізу в частині показників соціально-громадянської е-активності, які були розділені на формалізовані та неформалізовані. Однак виокремлені латентні зв'язки між індикаторами дали підставу констатувати, що насправді структура складніша і пов'язана скоріше з особливостями мотивації самих користувачів.

Ще один результат емпіричних досліджень, який вплинув на уточнення запропонованої моделі, пов'язаний із аналізом показника довіри до Інтернету. Дослідження підтвердило нашу гіпотезу щодо рухливості та динамічності означеного показника, як індикатора реакції на ситуацію в суспільстві. Проте з огляду на необхідність врахування особливостей формування довіри до Інтернету у користувачів (безпосередній дієвий досвід) та не користувачів (фоновий суспільний досвід), показник довіри до Інтернету має бути представлений більш розгорнутою системою індикаторів, які охоплюватимуть усі можливі варіації формування довіри.

Результати дисертації становлять як науково-теоретичний, так і суспільно-практичний інтерес та можуть бути використані в соціальній, управлінській та політичній сферах. Результати дослідження можуть бути використані у практиці державного управління, діяльності громадських організацій, пов'язаних з розробкою та втіленням програм електронної взаємодії держави з громадськістю. Отримані результати дають змогу удосконалити державну соціальну політику в сучасній Україні, зокрема при розробці стратегічних програм дигіталізації українського суспільства,

електронного урядування, вдосконаленні механізмів оцінки ефективності е-демократизаційних трансформацій суспільства.

Ключові слова: Інтернет, демократизація, інституціоналізація, електронна демократизація, агенти е-демократизації, формалізовані соціально-громадянські е-практики, неформалізовані соціально-громадянські е-практики, довіра до Інтернету.

ABSTRACT

Boyko N. L. The Internet as a resource for democratization of Ukrainian society. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of the doctor of sociological sciences in specialty 22.00.04 «Special and branch sociology» (054 – Sociology). – Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The thesis explores of resourcefulness of the Internet in the democratization of a modern society is carried out. It is emphasized that the democratization of society with the involvement of the modern internet-technologies should necessarily provide certain political, technical, organizational and legislative changes that are reproduced in permanent socio-civic behavioral e-practices. Successful implementation of such e-practices, in turn, requires effective response of society to new opportunities for social and civic activity and interaction with the opportunities of the Internet and is based on the internalization of democratic values and guidelines of social activity and interaction.

Based on the analysis of the situation in the state and existing scientific theoretical approaches and research practices of democratization of modern society with the involvement of internet-technologies, the lack of focus exclusively on formal quantitative indicators of information and communication technologies, introduction of e-government tools, e-democracy tools as a criterion of success democratization

transformations of society with the involvement of internet-technologies is not enough.

The existence of a deficit of system-generalizing knowledge and sociological interpretation of democratization with the involvement of internet-technologies as a complicated multifactorial institutionalization process is determined. Missing of purposeful study and sociological substantiation of this issue necessitated the development of the concept of electronic democratization of society and the creation of a model of electronic democratization of society to deepen the theoretical and methodological basis of internet-resources in the modern democratization process and expand research tools of evaluation of the effectiveness of electronic democratization of society as a methodological basis for comprehensive empirical research of research.

The author introduces the concept of *e*-democratization, which presents the process of democratization of society with the involvement of Internet technologies and creates a conceptual theoretical model of *e*-democratization as a complex institutionalization process, distinguishing three types of resources – resources of formal organizational involvement, resources of social and civic behavior and resources. normative internalization (resources of subjective (personal) value).

Resources of formal and organizational involvement provide the necessary formal opportunities for the use of the Internet as a resource for democratization and provide an analysis of the following components: technical and technological capabilities that are available to potential Internet users; actual use of existing capabilities by users; regulatory and legal registration of digitalization processes by the state. As indicators for each of the components, the following can be used:

- *technical and technological capabilities* (quantitative and qualitative (functional) characteristics of Internet access (expansion of the territory and quality of Internet coverage and Internet connections), characteristics of Internet content, providing technical and organizational capabilities of e-activity and e-interaction, implementation of tools *e*-government, *e*-democracy, etc.);

- *actual use by users of existing opportunities* (quantitative indicators of computer and mobile phone use; quantitative indicators of Internet access (use of mobile Internet, fixed (leading SSD) Internet, places of Internet use);

- *normative-legal registration* (legislative, normative-legal base, formalized in laws, norms, resolutions, etc.).

Resources of socio-civic behavioral e-activity provide the formation of sustainable socio-civic e-practices and provide the following system of indicators – indicators of online activity using formalized and informal e-tools:

formalized indicators of social and civic e-activity (receipt of e-government services (*e-registration, e-inquiry, e-queue* etc.); support or creation of *e-petitions*; appeals to public authorities, local governments etc. (*e-appeals, e-complaints* etc.); a requests to the authorities to provide public information (electronic inquiries); obtaining information on reporting on the financial condition and financial transactions of officials (electronic declarations); obtaining information on the activities of government officials (electronic reports); obtaining information on the results of various competitions projects, tenders for the purchase of goods or services by government agencies, spending of state budget funds (*e-budget, e-tenders, e-procurement* in the ProZorro system)).

informal indicators of socio-civic e-activity (obtaining information on the websites of various governmental and non-governmental organizations; tracking news of socio-political life; reading blogs, pages of politicians, public figures; expressing the opinions, suggestions, comments in blogs of politicians, public figures, sites of state institutions, parties etc .; commenting on publications on social, socio-political issues; discussion at forums, conferences, social networks on topical issues of socio-political, public life; initiation or support of social events involving network users (ATO assistance, migrants, the sick, protests against illegal construction, etc.)).

The effectiveness of the Internet as a resource of democratization increases as the practices of e-activity and e-interaction are fixed (interiorized) in the value-

normative consciousness of citizens, acquiring subjective (personal) value – *resources of value-normative internalization*. An indicator of such transformations is the personal awareness and perception of modern Internet technologies as a socio-technical phenomenon that inspires confidence, encouraging more active use of *e*-opportunities of the network for real participation in democratization transformations of society based on assimilation and internalization of democratic norms and values of interactions.

In the course of the empirical study, the model of electronic democratization in the realities of Ukrainian society was successfully verified. Based on the results of empirical verification, a number of clarifications of the proposed conceptualization were made. The study demonstrated the situation of effective presence of resources of a formally organizational nature of electronic democratization of Ukrainian society. There are positive expectations in the society about the possibilities of using the network for the implementation of democratic procedures of public control over the government, the implementation of dialogue with government agencies and institutions in the online-format. There is a significant increase in the number of formalized *e*-tools, but its actual use in behavioral practices remains quite limited. The network is dominated by informal forms of social and civic *e*-practices. Citizens of online practice do not demonstrate a high level of effective *e*-activity today. Consequently, the problem of institutionalization of the implemented democratic procedures of social interaction remains relevant. This result implies clarification of our proposed conceptualization of the process of *e*-democratization, in particular the need to take into account as an additional element of the process of combining different types of resources based on the interaction of different agents of the *e*-democratization. When modeling the process, we considered the types of resources as separate systems of indicators. However, empirical analysis of the situation has shown that specific links need to be established between them in the form of interaction between different agents of the *e*-democratization process to ensure the combined action of resources of various kinds. Of course, the content of such

interaction at different stages of implementation will be different, the need for it should be fixed conceptually in the form of the necessary support by agents of the resource process. In particular, at the current stage of development of *e*-democratization, support by *e*-democratization agents should include the establishment of clearer and more effective institutional mechanisms for conducting an online-dialogue «state (government) – citizen»; quality control of the implemented *e*-tools; ensuring the transparency of such procedures and accountability of government agencies for the implementation of requests and proposals of citizens in addressing issues important to society; educational and motivating activities to encourage the public to use new *e*-opportunities for dialogue with the authorities.

Another area of development is related to the definition of a key point in the differentiation of users by the nature of socio-civic *e*-practices. Monitoring of the situation in the country on the implementation of socio-civic *e*-activities revealed a stable threecomponent structure of such activities, which allowed the differentiation of socio-civic *e*-practices into three meaningful blocks: information (cognitive), communication (emotional) and effective (behavioral) socio-civic *e*-activity and identify the dynamic nature of the prevalence of a certain block of socio-civic *e*-activity as a reaction to political and economic events in the country and the world. However, the dynamics of the production of new types of socio-civic *e*-activities, in particular related to the increase in the tools of formalized *e*-activity and *e*-interaction (*e*-petitions, *e*-requests, *e*-appeals etc.) necessitated an expansion of the set of indicators. The addition of new alternatives to formalized socio-civic *e*-activity has changed the configuration of the effective component of behavioral *e*-activity. This situation necessitated a revision of the proposed conceptual scheme of analysis in terms of indicators of socio-civic *e*-activity, which were divided into formalized and informal. However, the isolated latent connections between the indicators gave grounds to state that in fact the structure is more complex and is related more to the characteristics of the motivation of the users themselves.

Another result of empirical research, which influenced the refinement of the proposed model, is related to the analysis of the indicator of trust to the Internet. The study confirmed our hypothesis about the mobility and dynamism of this indicator as an indicator of reaction to the situation in society. However, given the need to take into account the specifics of building trust to the Internet for users (direct effective experience) and non-users (background public experience), the indicator of trust to the Internet should be represented by a more comprehensive system of indicators that will cover all possible variations formation of the trust.

The research results are both of scientific-theoretical and socio-practical interest and can be used in the social, managerial and political spheres. The research results can be used in the practice of public administration, the activities of public organizations related to the development and implementation of programs of electronic interaction of the state with the citizen. The obtained results make it possible to improve the state social policy in modern Ukraine, particular in the development of strategic programs for the digitalization of Ukrainian society, *e*-government, improving mechanisms for assessing the effectiveness of *e*-democratization transformations of society.

Key words: Internet, democratization, institutionalization, electronic democratization, *e*-democratization agents, formalized socio-civic *e*-practices, informal socio-civic *e*-practices, trust to the Internet.

Список публікацій здобувача

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Бойко Н. Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства : монографія. Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. 256 с.
2. Бойко Н. Рухлива (liquid) демократія доби інтернет // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2020. № 3. С. 167–177.
3. Бойко Н. Л. Интернет и демократизация в современном научном дискурсе // Социальный альманах. № 10. Минск : «Беларуская навука», 2019. С. 281–289.
4. Бойко Н. Інтернет у демократизаційному процесі: роздуми про діалектику та складові впливу технічних інновацій у полеміці з Такісом Фотопулосом та іншими // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 11 (22). Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. С. 413–424.
5. Бойко Н. Стан довіри до Інтернету в сучасному українському суспільстві // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Випуск 6 (20) / Головні редактори д. екон. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. С. 369–379.
6. Бойко Н. Л. Содержательно-целевое структурирование социальной активности в Интернете // Logos et Praxis. 2018. Том 17. № 4. С. 67–73.
7. Бойко Н. Мобільний Інтернет – тренд сучасного етапу інтернетизації українського суспільства // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Випуск 5 (19) / Головні редактори д. екон. н. В.М. Ворона, д. соц. наук М. О. Шульга. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. С. 350–361.
8. Бойко Н. Л. Вплив неформальної соціально-політичної комунікаційної онлайн активності на соціальну напруженість в суспільстві: регіональний вимір // Габітус. Науковий журнал з соціології. Випуск 5. Одеса, 2018. С. 31–35.

9. Бойко Н. Л. Громадянська активність онлайн: до соціологічного портрету українського користувача Інтернету // Вісник національного технічного університету «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. 2018. №1 (37). С. 61–65.

10. Бойко Н. Соціально-політична неформальна онлайн комунікація: форми прояву та особливості суб'єкту активності // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Випуск 4 (18) / Головні редактори д. екон. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. С. 335–344.

11. Бойко Н. Поняття солідарності: традиційний та постмодерний підходи // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 8 (19). Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. С. 220–230.

12. Бойко Н. Дигітальна нерівність в сучасних українських реаліях // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Випуск 3 (17) / Головні редактори д. екон. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. С. 137–149.

13. Бойко Н. Регіональні особливості соціально-громадянської активності в Інтернеті – інтегруючий чи дезінтегруючий чинник сучасного українського суспільства? // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Випуск 2 (16) / Головні редактори д. екон. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. С. 483–494.

14. Бойко Н. Л. Ціннісні пріоритети соціально-активних користувачів Інтернету // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. № 4 (1). Київ : КНУ, 2015. С. 79–85.

15. Бойко Н. Поняття “соціальна мережа” в соціологічному вимірі сучасного інформаційного світу // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 7 (18). Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. С. 508–520.

16. Бойко Н. Л. Интернет-активность в современных украинских реалиях // Социологический альманах. № 6. Минск: «Беларуская навука», 2015. С. 534–

542.

17. Бойко Н. Л. Молодежь епохи Интернет на порогое взрослой жизни: социологический анализ // Социологический альманах. № 5. Минск: «Беларуская навука», 2014. С. 358–366.

18. Бойко Н. Интернет-активність користувачів в умовах соціально-політичної деструкції // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Випуск 1 (15) / Головні редактори д. екон. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2014. С. 163–172.

19. Бойко Н. Динаміка матеріалістичних та постматеріалістичних ціннісних пріоритетів у реаліях сучасного українського суспільства // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 6 (17). Київ : Інститут соціології НАН України, 2014. С. 341–352.

20. Бойко Н. Интернет як ресурс впливу громадян на владу в сучасному українському суспільстві // Українське суспільство 1992 – 2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг: зб. наук. праць / За ред. д. екон. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013. С. 375–381.

21. Бойко Н. Л. Ризики та парадокси цифрової технологізації соціального контролю // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. Вип.19. Київ : КНУ, 2013. С. 20–27.

22. Бойко Н. Актуалізація феномену “The Surveillance Society” // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 5 (16). Київ : Інститут соціології НАН України, 2013. С. 473–484.

23. Бойко Н. Интернет – новітній чинник регуляції соціальної поведінки в демократичному суспільстві // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 4 (15). Київ : Інститут соціології НАН України, 2012. С. 327–337.

24. Бойко Н. Демократичні настанови як фактор реалізації соціальних інтересів // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 2 (13). Київ :

Інститут соціології НАН України, 2010. С. 198–211.

25. Бойко Н. Цифрові технології в житті мешканців невеликого міста // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 1 (12). Київ : Інститут соціології НАН України, 2009. С. 417–431.

26. Бойко Н. “Демократія голосування” та “демократія участі” в оцінках молоді // Соціальні виміри суспільства. Випуск 11. Київ : Інститут соціології НАН України, 2008. С. 170–180.

27. Бойко Н. Новітні інформаційні технології і стиль життя // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 10. Київ : Інститут соціології НАН України, 2007. С. 328–337.

28. Бойко Н. Можливості впливу на владу в уявленнях громадян України: динаміка змін 2005. Постреволюційний синдром // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 9. Київ : Інститут соціології НАН України, 2006. С. 215–222.

29. Бойко Н. Молодь у світі сучасних комп'ютерних та Інтернет-технологій. // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 8. Київ : Інститут соціології НАН України, 2005. С. 244–258.

Праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

30. Бойко Н. Реформи електронного урядування держави та ризики втрати довіри до влади / Круглий стіл «Системні ризики нестабільного суспільства: соціологічна аналітика» (25 вересня 2020 року, Інститут соціології НАН України) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. № 4. 2020. С. 178–180.

31. Бойко Н. Проблеми агентності інституціональних змін у контексті диджиталізації сучасної української держави / Круглий стіл «Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституціональності: особистості, ідеї, соціальні рухи» (3 грудня 2019 року, Інститут соціології НАН України) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. № 2. 2020. С. 148–150.

32. Бойко Н. Л. Особливості впливу онлайн активності українських Інтернет-користувачів на відчуття соціальної напруженості в суспільстві //

Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства та соціальні технології. Матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства та соціальні технології», 17–18 трав. 2018 року, (м. Київ) / Наукове видання / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка [та ін.; під заг. ред. Горбачика А. П., Судакова В. І.]. Київ : Логос, 2018. С. 30–32.

33. Бойко Н. Л. Неформальна соціально-політична онлайн комунікація – новітній чинник соціальної напруженості в сучасному суспільстві? / XIII Жовтневі Читання «Революції в політичній історії України» (10 жовтня 2017 року, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України) // Наукові записки. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2017. № 5–6 (91–92). С. 80–92.

34. Бойко Н. Л. «Hatespeech» в соціальних мережах як показник соціальної напруженості // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. III конгресу Соціологічної Асоціації України. Тези доповідей (12–13 жовтня 2017 року, м. Харків). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 58–59.

35. Бойко Н. Л. Інформаційна та медійна грамотність – когнітивний засіб зменшення соціальної напруженості в соціальних мережах // Проблеми розвитку соціологічної теорії: Проблеми розвитку соціологічної теорії. Структурні зміни і соціальна напруженість. Матеріали XIV Всеукр. Міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 травня 2017 року, (м. Київ) / Київ. нац., ун-т ім. Т. Шевченка [та ін.; під заг. ред. Горбачика А. П., Судакова В. І.]. Київ : Логос, 2017. С. 27–30.

36. Бойко Н. Л. Інтернет-солідарності: перехід від традиційного до постмодерного розуміння // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Порівняльні дослідження: виклики соціологічній теорії та практиці. Матеріали XIII Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Порівняльні дослідження: виклики соціологічній теорії та практиці», 19–20 травня 2016 року (м. Київ) / Київ. нац., ун-т ім. Т. Шевченка

[та ін.; під заг. ред. Куценко О. Д., Горбачик А. П. та ін]. Київ : Логос, 2016. С. 33–35.

37. Бойко Н. Л. Web 3.0: нові можливості соціальної взаємодії в сучасному інформаційному суспільстві // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали XII Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних суспільних процесів», 21–22 травня 2015 року (м. Київ) / Київ. нац., ун-т ім. Т. Шевченка [та ін.; під заг. ред. Куценко О. Д., Судакова В. І.]. Київ : Логос, 2015. С. 21–23.

38. Бойко Н. Л. Гражданская активность в Интернете: возможности и реальность // Социальное знание и современные проблемы развития белорусского общества: материалы междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 21–22 ноября 2013 г. / ред. кол.: Котляров И. В. (гл. ред.) и др.; НАН Беларуси, Ин-т социологии НАН Беларуси. Минск : Право и экономика, 2013. С. 236–239.

39. Бойко Н. Л. Дигіталізація сучасного суспільства: нові соціальні виклики // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. II Конгрес САУ: Тези доповідей. (Харків, 17–19 жовтня 2013 року). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. С. 110–111.

40. Бойко Н. Л. Наслідки інформатизаційної технологізації соціального контролю в сучасному суспільстві // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали IX Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві», 2 листопада 2012 року (м. Київ) / Під заг. ред. Судакова В. І., Куценко О. Д. Київ : Логос, 2012. С. 92–99.

41. Бойко Н. Л. Громадянський потенціал користувачів Інтернету // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників I конгресу Соціологічної асоціації України (15–17 жовтня 2009 року, м. Харків). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. С. 375.

42. Бойко Н. Л. Процес інформатизації як демократизаційна складова

стилю життя сучасної молоді. Обговорення категорії стиль життя на засіданні Соціологічного клубу (11 жовтня 2005 року) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2006. № 1. С. 193–196.

43. Бойко Н. Л. Дигітальна демократія: можливості і проблеми // Проблеми розвитку соціальної теорії. Матеріали Четвертої Всеукраїнської соціологічної конференції «Проблеми розвитку соціальної теорії. Соціальні процеси в Україні», 21 травня 2004 року, м. Київ. Київ : Інститут соціології НАН України, 2004. С. 241–243.

Праці, які додатково відображують наукові результати дисертації:

44. Бойко Н. Л. Інтернет в соціологічних дослідженнях // Соціологія: терміни і поняття. Навчальний енциклопедичний словник-довідник за загальною редакцією доктора соціологічних наук професора В. М. Пічі. Львів : Видавництво «Новий Світ–2000», 2018. С. 229.

45. Бойко Н. Л. Інтернет («Всесвітня павутина») // Соціологія: терміни і поняття. Навчальний енциклопедичний словник-довідник за загальною редакцією доктора соціологічних наук професора В. М. Пічі. Львів : Видавництво «Новий Світ–2000», 2018. С. 225.

46. Бойко Н. Л. Інтернет // Соціологія: терміни і поняття. Навчальний енциклопедичний словник-довідник за загальною редакцією доктора соціологічних наук професора В. М. Пічі. Львів : Видавництво «Новий Світ–2000», 2018. С. 208.

47. Бойко Н. Л. Солідаризаційний потенціал соціально-громадянської активності в Інтернеті // Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму / За ред. д. соц. н. О. Злобіної. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. С. 123–137.

48. Бойко Н. Проблема демократизації соціальних відносин: особистісний зріз. // Українське суспільство 1992 – 2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д. екон. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2007. С. 338–346.

49. Бойко Н. Засоби впливу громадськості на влади // Українське суспільство 2004–2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д. екон. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2006. С. 385–390.

50. Бойко Н. Інформатизація соціального простору: стан і перспективи // Українське суспільство 1994 – 2004. Моніторинг соціальних змін. / За ред. д. екон. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2004. С. 508–517.

ЗМІСТ

Вступ.....	25
РОЗДІЛ 1. ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА НОВІТНІ ТРЕНДИ ЇЇ РОЗВИТКУ: ДОСЛІДНИЦЬКІ ПІДХОДИ.....	39
1.1. Поняття демократії і демократизації в сучасному суспільно-науковому дискурсі.....	39
1.2. Класичні дослідницькі підходи до розгляду демократизації.....	49
1.3. Етапи демократизації: часово-просторовий і емансипаційно-змістовний підходи.....	56
1.4. Чинники впливу і тригери сучасної демократизації.....	65
1.5. Ознаки та характеристики успішності сучасної демократизації.....	79
1.6. Вимірювання рівня демократичності сучасного суспільства: підходи та практики.....	91
1.7. Рухлива демократія – новітній тренд сучасної демократизації.....	102
Висновки до розділу 1.....	111
РОЗДІЛ 2. ІНТЕРНЕТ ЯК СОЦІАЛЬНО-ТЕХНІЧНИЙ РЕСУРС СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ.....	117
2.1. Визначення ракурсу дослідження в просторі Internet Studies.....	117
2.2. Інтернет як соціально-технічний ресурс суспільної активності та взаємодії.....	126
2.2.1. Еволюція Web: нові можливості соціальної взаємодії.....	126
2.2.2. Мобільний Інтернет як ресурс активізації онлайн-активності.....	130
2.2.3. Технологізація нагляду та контролю в сучасному дигіталізованому суспільстві.....	135
2.3. Нейтральність та автономність технічних інновацій vs багатовекторність їх впливу на процес демократизації.....	141

2.4. Дослідницькі виміри впливу Інтернету на демократизацію в сучасному науковому дискурсі.....	151
2.5. Електронне урядування – інституціональний тренд сучасної демократизації.....	167
Висновки до розділу 2.....	184

РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....

190

3.1. Процеси електронної демократизації в українському контексті: чинники та основні ознаки.....	190
3.2. Електронна демократизація в інституційному, поведінковому та ціннісно-нормативному вимірах: теоретичний каркас дослідження.....	199
3.3. Ресурси електронної демократизації сучасної України: інструменти та агенти.....	215
3.4. Типи ресурсів електронної демократизації: показники та індикатори.....	227
Висновки до розділу 3.....	234

РОЗДІЛ 4. ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ В РЕАЛІЯХ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ЕМПІРИЧНА ВЕРИФІКАЦІЯ МОДЕЛІ.....

241

4.1. Інтернетизація українського суспільства: попередня оцінка соціальної готовності до участі у процесі електронної демократизації.....	241
4.2. Інституційне забезпечення процесу електронної демократизації: практики, етапи та агенти.....	261
4.3. Становлення практик соціально-громадянської <i>e</i> -активності.....	289
4.3.1. Від концепції до емпірії: аналіз динаміки та особливостей реалізації соціально-громадянських <i>e</i> -практик.....	289
4.3.2. Від емпірії до концепції: перегляд деяких складових моделей.....	310
4.3.3. Від віртуальної до реальної соціально-громадянської активності: кейс взаємодії в локально-територіальному просторі.....	322

4.4. Ресурсність електронної демократизації в ціннісному вимірі.....	330
4.5. Довіра до Інтернету як індикатор ефективності електронної демократизації: традиційна емпірія vs нові підходи.....	340
Висновки до розділу 4.....	358
Висновки.....	365
Список використаних джерел.....	371
Додаток А Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів.....	408

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Демократизація виступає одним з потужних сучасних світових трендів суспільного розвитку. Від початку 1990-х років десятки держав Центральної та Східної Європи, зокрема і Україна, обрали шлях демократизаційних трансформацій. Ефективна демократизація суспільства стала одним з нагальних завдань розвитку сучасної української держави.

Реалії двадцять першого сторіччя означені бурхливим розвитком новітніх інтернет-технологій, які впроваджуються в усіх сферах сучасного суспільства від політичних, економічних, громадянських до культурних, релігійних, освітніх, дозвіллевих тощо. Питання залучення інтернет-технологій в сучасний суспільні процеси з кожним роком набувають все більшої актуальності.

Сьогодні демократизація відбувається на тлі загальносвітових глобальних соціально-технічних трансформацій, пов'язаних з появою Інтернету, що обумовлює актуалізацію дослідження ресурсних можливостей новітніх інтернет-технологій в сучасному процесі демократизації, зокрема і українського суспільства. В матеріалах ООН наголошується, що основи ефективного демократичного управління складають політична участь, громадянський простір і соціальний діалог. І цей процес набуває нових характеристик завдяки впливу глобалізації та технологічного прогресу, зокрема і поширенню сучасних інтернет-технологій.

Водночас вплив Інтернету на сучасний процес демократизації має складну природу. Уявлення про виключно позитивний ресурсний вплив Інтернету на цей процес було поширене серед наукової спільноти на початку розвитку інтернет-технологій і стало майже аксіомою. Проте подальше розширення процесів інтернетизації у світі, значне збільшення впливу Інтернету на різні сфери політичного, громадського, соціального, культурного життя поставило питання про ресурсну неоднозначність інтернет-технологій у

процесі демократизації як у світі загалом, так і у кожній окремій державі. Нині з'являються науково-дослідницькі праці з промовистими назвами на кшталт «Як Інтернет вбиває демократію» Джеймі Бартлета або «Чи може Інтернет зміцнити демократію?» Стівена Коулмана. Питання впливу Інтернету на процес демократизації втрачає одновимірність, стає очевидним, що соціально-технічні ресурсні можливості мережі можуть бути використані задля здійснення контролю владних структур, цілеспрямованих *e*-впливів¹ тощо.

Особлива ситуація виникає у суспільствах з несталою демократією (слабкою політико-правовою системою, соціально-громадянською незрілістю), а також з низькою медіа-інформаційною грамотністю користувачів. Слабкість дієвості демократичних засад у таких країнах, помножена на соціально-технічні проблеми інтернетизації, може призводити до вкрай негативних наслідків, таких як посилення тотального контролю владних структур, фіскальних органів тощо; фільтрація *e*-контенту; відстеження проявів *e*-активності та переслідування за неї, якщо вона невігідна владі; жорстке втручання в особистісний простір; посилення цілеспрямованих впливів з метою маніпуляції масовою свідомістю (фейкова інформація, *hatespeech*, *e*-тролінг і т. п.) тощо.

Актуальність ґрунтовного дослідження демократизації із залученням новітніх інтернет-технологій у сучасному українському суспільстві зумовлена тим, що наша країна сьогодні активно рухається в напрямі розбудови демократичного суспільства. Курс держави на подальший розвиток інтернет-технологій як одного з важливих засобів поглиблення демократичних трансформацій у суспільстві пов'язаний із розвитком *e*-ресурсів соціально-громадянської активності та взаємодії. Означений курс держави реалізується в цілому ряді законодавчих актів і постанов, реалізації урядових програм. Нині в Україні активно впроваджуються елементи *e*-уряду, *e*-демократії (електронні програми «Держава в смартфоні», «ДіЯ», «Відкриті дані», «Трембіта», система ProZorro й система DoZorro, «електронні петиції», «електронні запити»,

¹ префікс *e*- (електронний)

«електронні консультації», «місцеві громадські бюджети» тощо). Ефективне впровадження таких програм має сприяти відкритості і прозорості діяльності органів влади; активізації діалогу влади із суспільством; подоланню корупційної компоненти в рамках реалізації відносин «держава–громадянин»; розширенню соціально-громадянської *e*-активності тощо.

Проте саме лише збільшення кількості *e*-інструментів взаємодії держави з громадянами в онлайн-форматі є недостатнім задля реалізації демократизаційних трансформацій суспільства. Ефективність використання Інтернету як ресурсу демократизації забезпечується не лише створенням системи формальних утворень для розвитку *e*-діалогу громадян із владою, а й дієвого використання цих можливостей широкими верствами населення. Відповідно проблема використання інтернет-технологій як ресурсу сучасної демократизації актуалізує потребу реалізації ґрунтовного дослідження, спрямованого як на науково-теоретичне осмислення суперечливих реалій сьогодення, так і на емпіричний пошук адекватних референтів для висвітлення цих процесів.

Проблематика розвитку демократії, розгляд причин, чинників та пускових механізмів демократизації, дослідження різних аспектів відтворення та розвитку процесів демократизації в сучасному світі, питання розвитку та функціонування сучасного громадянського суспільства, громадянських практик, ціннісних орієнтацій розглядається у працях Е. Арато, Е. Арбластера, Дж. Брайса, К. Боша, К. Вельцеля, С. Гантингтона, А. Гіденса, Р. Даля, Р. Інглгарта, Дж. Коена, Д. Лернера, С. Ліпсета, Х. Лінца, М. Макфола, А. Пшеворського, Р. Робертсона, А. Степана, Ч. Тілі, А. Турена, М. Уотерса та ін. В політологічному контексті розглядають цю проблематику М. Василик, М. Вершинин, В. Вітюк, Л. Гайдутдинова, З. Голенкова, Г. Зеленько, Т. Карл, Н. Кривокапич, Ю. Левенець, А. Мельвиль, Л. Нагорна, Л. Сморгунов, Ю. Шаповал, Ф. Шміттер. Соціологічний контекст означеної проблематики і реалій українського суспільства присутній у наукових працях та дослідженнях

Л. Бевзенко, І. Бекешкіної, О. Вишняка, Є. Головахи, С. Дембіцького, О. Злобіної, Н. Костенко, Н. Паніної, О. Стегнія, В. Степаненка, О. Резніка, А. Ручки, М. Шульги та ін.

Різні соціальні аспекти функціонування інформаційно-комунікативних технологій у сучасному суспільстві розглядаються в теоретичних наробках Дж. Александера, З. Баумана, Е. Арато, У. Бека, С. Бондаренко, П. Бурдьє, Д. Іванова, М. Кастельса, Дж. Кіна, Г. Рейнгольда, Х. Тофлера, О. Філіппова, Е. Шилза та інших. Активно розвивається і дослідницька проблематика впливу Інтернету на різні аспекти соціального буття, пов'язані з законотворчим, державницьким, політичним, громадянським виміром демократизаційного впливу Інтернету. Проблеми впливу ІКТ на процес демократизації, розгляд питань е-демократії, е-урядування тощо виступає предметом дослідницького інтересу багатьох науковців як зарубіжних – Ч. Армстронг, Дж. Блумер, Т. Беккер, Е. Брейк, К. Вергес, Ю. Гарлан, Р. Гібсон, Дж. Кедді, М. Кітсинга, С. Коулман, С. Кліфт, Д. Латроп, К. Макнат, Е. Макінтош, Й. Масуда, М. Пората, Д. Растоу, Д. Робінсон, Е. Фелтен, М. Хаген, С. Уорд, С. Шахт, Д. Шулер та ін., так і вітчизняних, переважно правознавців та державних управлінців, в працях яких питання розвитку електронного урядування, електронної демократії розглядаються в законодавчих, державотворчих та політологічних дослідницьких координатах – О. Баранов, О. Бойчун, Н. Грицяк, С. Дзюба, Д. Дубов, О. Дубас, І. Жилияєв, І. Каліушко, П. Клімушин, О. Кукарін, І. Лопушинський, Л. Приходько, А. Семенченко, А. Серенок, С. Соловйов, І. Рубан, О. Чукут та ін.

Проблематика соціальних аспектів використання інформаційно-комунікаційних технологій представлена і в науковому доробку сучасних українських соціологів. Тематика таких робіт досить широка – від дослідження загальних питань розвитку інформаційного суспільства, інформаційно-комунікаційного простору, до окреслення конкретних функціональних та структурних ознак Інтернету як субпростору сучасного суспільства, від

вивчення особливостей онлайн-активностей в різних соціальних сферах сучасного українського суспільства (політичній, культурній, релігійній тощо) до дослідження особливостей активності в соціальних мережах (В. Щербина, С. Барматова, О. Горошко, С. Коноплицький, Н. Костенко, С. Ломачинська, Г. Москалик, Л. Найдьонова, М. Наумова, В. Ніколаєвський, Ю. Пачковський, О. Петренко, А. Петренко-Лисак, С. Романенко, Л. Скокова, О. Суська, В. Судакова, В. Чепак, Л. Черноус, І. Чудовська та ін.). Дотичними до нашої проблематики є дослідження інформаційно-комунікаційного простору політики, вивчення різних аспектів політико-громадянської онлайн-активності, політичної мобілізації соціальних медіа, феноменів маніпулювання в онлайн-просторі тощо, які представлені в працях С. Барматової, О. Буданової, М. Вершиніна, О. Личковської, Л. Найдьонової, Г. Почепцова та ін. Проте в сучасному науковому дискурсі бракує ґрунтовних соціологічних досліджень перебігу сучасних процесів демократизації із залученням новітніх інтернет-технологій.

Практична затребуваність такого дослідження сьогодні підсилюється з огляду на суперечливий характер взаємозв'язків між наявною суспільно-актуалізованою потребою реалізації демократизації сучасного суспільства за допомогою новітніх інтернет-технологій, активними спробами її здійснення в реаліях сучасного українського суспільства та нестачею теоретично-обґрунтованої наукової бази її реалізації.

Проблемна ситуація, яка сформувалась у вітчизняному науковому дискурсі стосовно досліджень ресурсного впливу Інтернету на процеси демократизації, визначає потребу в системно-узагальнюючому знанні та створенні наукового підґрунтя для визначення і реалізації можливостей використання ресурсу Інтернету як чинника прискорення демократичних трансформацій українського суспільства. Отже, *наукова проблема* полягає в необхідності подолання суперечності між наявною масою емпіричного матеріалу та фрагментарністю теоретичних розвідок щодо впливу Інтернету на

демократизацію суспільства, які характеризуються відсутністю системно-узагальнюючого агрегованого бачення і відповідних пояснювальних концептів, що унеможлиблює теоретичну інтерпретацію, соціологічний аналіз та обґрунтування наявного стану і перспектив демократизації сучасного українського суспільства з залученням ресурсних можливостей Інтернету.

Розв'язання зазначеної проблеми можливе через створення концепції електронної демократизації суспільства як багатовимірного феномену, який перебуває у процесі інституціоналізації, через визначення компонентів і показників електронної демократизації та їх емпіричної верифікації в реаліях українського суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Виконання дисертаційного дослідження пов'язане з науково-дослідними роботами Інституту соціології НАН України, зокрема: «Зміни стилів життя населення України під впливом соціокультурних детермінант» (№ держреєстрації 0104U007693), автором досліджено новий стиль життя, пов'язаний з використанням новітніх Інтернет-технологій; «Соціальні інтереси в динаміці міжгрупових та міжособистісних взаємодій» (№ держреєстрації 0107U005876), здобувачем досліджено наявність демократичних настанов та їх якісна вираженість в системі соціальних інтересів українських громадян; «Чинники та механізми регуляції соціальної поведінки в ситуації нестабільності» (№ держреєстрації 0110U005243), автором досліджено роль Інтернету в регуляції соціальних відносин в сучасній Україні; «Соціально-психологічні чинники інтеграції сучасного українського соціуму: солідарність, відповідальність, толерантність, довіра» (№ держреєстрації 0113U005455), здобувачем досліджено солідаризаційний потенціал Інтернету; «Соціальна напруженість у кризовому соціумі: чинники, динаміка, шляхи мінімізації» (№ держреєстрації 0116U007357), здобувачем досліджено особливості впливу використання інтернет-технологій на зростання рівня напруженості в суспільстві; «Агенти соціальних змін в суспільстві нестійкої інституційності»

(№ держреєстрації 0119U102409) (з 2019 р.), здобувачем досліджуються агенти демократизаційних трансформацій в сфері відносин «держава – громадянин»; НДР «Системні ризики нестабільного суспільства: бідність, соціальна напруженість, культурна інволюція» (№ держреєстрації 0120U101665) (з 2020 р.) здобувачем досліджуються особливості впровадження елементів електронного урядування, їх ризики та переваги в реаліях українського суспільства.

Мета дослідження: соціологічна концептуалізація демократизації сучасного суспільства із залученням інтернет-технологій на основі моделювання процесу електронної демократизації українського суспільства. Досягнення мети передбачає розв’язання наступних **завдань:**

- узагальнити та систематизувати теоретико-методологічні підходи до вивчення демократизації;
- визначити тренди сучасної демократизації та узагальнити інтерпретацію поняття демократизації у соціології;
- на основі аналізу сучасного міждисциплінарного наукового дискурсу здійснити систематизацію теоретичного доробку по проблемі впливу Інтернету на демократизацію сучасного суспільства;
- здійснити експлікацію співвідношення понять електронна демократія, електронний уряд та електронне урядування в сучасному науковому дискурсі;
- визначити концепт електронної демократизації та структурувати її компоненти;
- обґрунтувати компоненти моделі процесу електронної демократизації та згенерувати їх емпіричні показники;
- здійснити емпіричну верифікацію концептуальної моделі електронної демократизації в українському суспільстві;
- на основі аналізу стану та динаміки реалізації ресурсних компонентів електронної демократизації в українському суспільстві уточнити

концептуальну модель електронної демократизації та окреслити напрями розвитку можливостей підвищення ефективності демократизації суспільства із використанням інтернет-технологій.

Об'єктом дослідження є демократизація українського суспільства.

Предмет дослідження: Інтернет як новітній ресурс демократизації сучасного українського суспільства.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та вирішення окреслених завдань у роботі використано систему загальнонаукових теоретичних методів, зокрема системний, критичний, порівняльний, інтеграційний, а також методи аналізу та синтезу, типологізації, систематизації та інтерпретації. Задля емпіричної верифікації концептуальних положень роботи застосовувалась комбінація кількісних та якісних методів дослідження, зокрема методів статистичного аналізу, вторинного аналізу даних, аналізу напівструктурованих анкет та інтерв'ю.

У першому розділі роботи використано методи критичного аналізу, синтезу, порівняння, співставлення та систематизації, інтеграційний метод задля узагальнення та уточнення поняття демократизації, обґрунтування основних підходів розгляду демократизації в сучасному науковому дискурсі.

У другому розділі використано методи системного аналізу структурний метод, методи синтезу та узагальнення задля визначення соціально-технічних характеристик Інтернету, критичного аналізу, систематизації та класифікації задля визначення сучасних дослідницьких практик аналізу впливу Інтернету на демократизацію, а також аналізу співвідношення елементів електронного урядування, електронної демократії та електронного уряду.

У третьому розділі використано методи критичного аналізу, логічного моделювання, структурний метод, а також методи систематизації та класифікації для визначення ознак електронної демократизації українського суспільства, створення моделі електронної демократизації, визначення її ресурсних компонентів та їх показників.

У четвертому розділі для емпіричної верифікації теоретичних положень було використано соціологічні методи збору інформації (опитування та напівструктуровані інтерв'ю). Для обробки первинної інформації використано методи описової статистики та багатомірного статистичного аналізу. Додатково використовувався вторинний аналіз результатів соціологічних опитувань і аналіз статистичної інформації. Для уточнення концептуалізації процесу електронної демократизації були застосовані методи критичного аналізу, синтезу, порівняння, співставлення та систематизації.

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становили дані загальноукраїнських соціологічних опитувань «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін» і низки спеціалізованих проєктів у рамках омнібуса, які проводяться Інститутом соціології НАН України на постійній основі; дані авторського соціологічного дослідження поведінки активістів, які виявляли соціально-громадянську активність в інтернет-мережі; дані Державної служби статистики України з питань запровадження елементів е-демократії в країні; дані результатів якісних, кількісних і експертних досліджень та інших джерел інформації, які фіксували перебіг демократизаційних процесів у мережі Інтернет.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в розробці концептуальних засад процесу інституціоналізації електронної демократизації та емпіричній верифікації моделі електронної демократизації в реаліях українського суспільства

вперше:

- розроблено концепт електронної демократизації суспільства, який визначається як складний процес емансипативного нарощування дієвої ресурсності Інтернету у сучасному процесі демократизації;

- визначено етапи інституціоналізації процесу електронної демократизації в суспільстві: 1 – впровадження підготовчих політичних, технологічних, організаційних, законодавчих, суспільних змін; 2 – відтворення сталих

соціально-громадянських *e*-практик; 3 – інтеріоризація демократичних ціннісно-нормативних засад суспільної *e*-активності та *e*-взаємодії, які легітимізують демократизаційні трансформації суспільства;

- запроваджено громадянськи-центрований підхід до розгляду етапів дигіталізації суспільства, який (поряд з техніко-технологічною та законодавчою еволюцією) дозволяє окреслити стадії еволюції готовності суспільства (громадянина) до ефективного використання можливостей інтернет-технологій задля реалізації соціально-громадянської *e*-активності громадян;

- запропоновано концептуальну модель процесу електронної демократизації яка визначає його способи реалізації (формалізовані та неформалізовані *e*-практики), агентів (*IT*-активісти, громадські *e*-активісти, владні структури, міжнародні організації) та ресурси (ресурси формально-організаційного залучення; ресурси соціально-громадянської поведінкової активності; ресурси ціннісно-нормативної інтеріоризації); визначено показники кожного з виділених типів ресурсів та запропоновано індикатори для їх емпіричного вимірювання;

- здійснено емпіричну верифікацію концептуальної моделі відповідно до виділених стадій дигіталізації українського суспільства: початкову, стадію зближення, стадію опанування і стадію розширення можливостей, які демонструють етапи входження інтернет-технологій в безпосередній життєвий простір пересічних громадян, інтенсивність цих процесів та їх якісні характеристики; визначено, що особливістю виділених стадій дигіталізації українського суспільства є їх перманентна інноваційність (постійний розвиток), що дозволяє постійно накопичувати та акумулювати переваги кожної з означених стадій задля поліпшення ефективності використання ресурсу мережі пересічними громадянами;

- визначено структуру та диференціацію соціально-громадянських *e*-практик за трьома змістовними блоками: інформаційним (когнітивним), комунікаційним (емоційним) та дієвим (поведінковим) соціально-

громадянської е-активності; з'ясовано динамічний характер превалювання певного блоку соціально-громадянської е-активності як реакції на політичні, економічні події в країні та світі;

- на основі тотожності змістово-цільової структуризації соціально-громадянської е-активності трикомпонентній структуризації соціальної поведінки в суспільстві виокремлено соціально-громадянські інтернет-практики (СГІП) як новий вид суспільних практик, які утворюють самостійні підсистеми соціально-громадянської е-активності: когнітивно-інформаційну, емоційно-комунікаційну та дієво-поведінкову;

- виявлено специфіку взаємодії основних агентів е-демократизаційної трансформації українського суспільства (ІТ-активісти, громадянські е-активісти, міжнародні організації та структури, держава та владні установи) та визначено етапи їх провідної агентної чинності, які демонструють особливості українського шляху розвитку цих процесів – самоорганізаційний етап, міжнародний етап, етап інституційного впровадження;

- на основі аналізу отриманих емпіричних даних здійснено корекцію концептуальної моделі, а саме: 1 – додано елемент сполучення різних типів ресурсів на основі взаємодії різних агентів процесу електронної демократизації; 2 – визначено, що ключовим моментом в диференціації користувачів за характером е-практик є не особливості пропонуваніх е-інструментів (формалізовані проти неформалізованих), а особливості мотивації самих користувачів; 3 – уточнено специфіку вимірювання показника «довіра до Інтернету», яка має враховувати особливості формування довіри у користувачів (безпосередній досвід е-активностей) та не користувачів (фоновий суспільний досвід);

удосконалено:

- тезаурус проблематики електронної демократизації через впровадження в науковий обіг понять «формалізована соціально-громадянська е-активність» та «неформалізована соціально-громадянська е-активність»;

- дослідницький інструментарій щодо оцінки ефективності демократизації із залученням інтернет-ресурсу через введення показників ціннісно-нормативного рівня (інтерналізація демократичних цінностей) та сприйняття запропонованих форматів демократичних *e*-відносин та *e*-взаємодій (довіра до Інтернету);

дістало подальшого розвитку:

- обґрунтування недостатності орієнтації виключно на індексні показники розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та *e*-урядування як критерій успішності демократизаційних трансформацій із залученням інтернет-технологій в країні;

- методологічні підходи до розгляду чинників сучасної демократизації, а саме: визначення ключових агентів *e*-демократизації на різних етапах демократизаційного процесу на основі застосування векторного підходу («знизу» (громадяни) / «згори» (влада), «ззовні» (міжнародний вплив) / «зсередини» (внутрішньо-державні чинники)).

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в розробці концепту електронної демократизації та створенні концептуальної моделі електронної демократизації; поглиблені соціологічних уявлень про ресурсність Інтернету в сучасному демократизаційному процесі; розширенні дослідницького інструментарію оцінки ефективності електронної демократизації суспільства, що створює методологічну основу для емпіричних досліджень демократизаційних трансформацій в сучасному суспільстві.

Означені концептуальні засади та отримані результати, викладені в дисертаційному дослідженні, мають практичне значення з огляду на необхідність наукового супроводу процесів активної дигіталізації українського суспільства та впровадження інструментів електронної взаємодії в сучасний суспільний простір. Результати дослідження можуть бути використані у практиці держаного управління, діяльності громадських організацій, пов'язаних з розробкою та втіленням програм електронної взаємодії держави з

громадськiстю. Отриманi результати дають змогу удосконалити державну соціальну політику в сучасній Україні, зокрема при розробці стратегічних програм дигіталізації українського суспільства, електронного урядування, вдосконаленні механізмів оцінки ефективності е-демократизаційних трансформацій суспільства. Упровадження в процесі підготовки фахівців соціологічного напрямку результатів дослідження, дасть змогу підвищити якість викладання спецкурсів з соціології Інтернету, соціології управління.

Особистий внесок здобувача. Усі ключові ідеї, положення і висновки дисертаційного дослідження розроблялись авторкою самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації доповідались та обговорювались на таких наукових форумах: Круглий стіл «Системні ризики нестабільного суспільства: соціологічна аналітика» (25 вересня 2020 р., Інститут соціології НАН України); Круглий стіл «Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституціональності: особистості, ідеї, соціальні рухи» (3 грудня 2019 р., Інститут соціології НАН України); XV Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства та соціальні технології» (17–18 травня 2018 р., м. Київ); XIII Жовтневі Читання «Революції в політичній історії України» (10 жовтня 2017 р., Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України); III конгресу Соціологічної Асоціації України (12–13 жовтня 2017 р., м. Харків); XIV Всеукраїнська Міжнародна науково-практична конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Структурні зміни і соціальна напруженість» (25–26 травня 2017, м. Київ); XIII Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Порівняльні дослідження: виклики соціологічній теорії та практиці» (19–20 травня 2016 р. м. Київ); XII Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних суспільних процесів» (21–22 травня 2015 р., м. Київ); Міжнародна науково-

практична конференція (21–22 листопада 2013 р., Інститут соціології НАН Білорусії); II Конгрес Соціологічної асоціації України (17–19 жовтня 2013 р., м. Харків); IX Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві» (2 листопада 2012 р., м. Київ); I конгрес Соціологічної асоціації України (15–17 жовтня 2009 року, м. Харків); Соціологічний клуб: «Категорія: стиль життя. Евристичний потенціал для аналізу сучасного стану українського суспільства» (11 жовтня 2005 р., Інститут соціології НАН України); Четверта Всеукраїнська соціологічна конференції «Проблеми розвитку соціальної теорії. Соціальні процеси в Україні» (21 травня 2004 р., м. Київ).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження відображено у 50 наукових публікаціях, з яких: 1 одноосібна монографія; 29 статей у наукових фахових виданнях, з яких: 4 статті у зарубіжних фахових виданнях (одна з них № 6, зокрема включена до міжнародної наукометричної бази Ulrichs Web); 25 у наукових фахових виданнях України (з яких № 8 включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus). Апробацію матеріалів дисертації засвідчують 14 публікацій. Додатково відображують наукові результати 7 праць в інших наукових виданнях.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Текст роботи містить 45 рисунків та 11 таблиць. Повний обсяг дисертації становить 417 сторінок, з яких обсяг основного тексту дисертації становить 346 сторінок. Список використаних джерел містить 379 найменувань, 142 з яких – іноземні (англомовні).

РОЗДІЛ 1. ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА НОВІТНІ ТРЕНДИ ЇЇ РОЗВИТКУ: ДОСЛІДНИЦЬКІ ПІДХОДИ

1.1. Поняття демократії і демократизації в сучасному суспільно-науковому дискурсі

Демократія є тим атрактивним феноменом, який приваблює людство з давніх давен. Як форма правління, демократія відома людству ще з часів античності. Це спроба людства створити суспільно-державний устрій, здатний враховувати та відстоювати інтереси усіх громадян, з тих часів практично не змінилися. Про демократію писали Аристотель, Платон, Дж. Медісон, К. Макферсон, К. Пейтман, Жан Жак Руссо та ін. І сьогодні демократія та демократизація залишаються актуальними дослідницькими феноменами для представників різних суспільно-політичних наук.

Питання демократичної організації суспільних відносин розглядається у працях як класичної, так і сучасної соціології. Класичне бачення демократії як прагнення до реалізації «суспільного договору», який передбачає найповніше врахування волі і інтересів усіх приватних осіб держави, знаходимо у працях Ж.-Ж. Руссо [Руссо, 1998]. Однак розуміння демократії як «пошуку загального блага» оскаржували такі теоретики демократії, як Дж. С. Мілль, А. Токвіль та інші. Вони підкреслювали, що такий консенсус веде до посередності. А. Токвіль у своїй класичній праці «Демократія в Америці» (1835) пропонує розуміння демократії як функціонування певних принципів соціальної організації суспільства. На підставі досвіду революції у Франції він зауважує, що знищення абсолютизму не приводить до автоматичного знищення його спадщини – влади держави, що нерідко набуває форми «демократичного деспотизму», за якої кожна людина виявляється залежною від анонімної влади цілого, а народ, хоча його і визнають «єдиним законним джерелом влади», насправді позбавляється «будь-якої можливості керувати і навіть контролювати

свій уряд» [Токвіль, 1999]. Єдиний вихід на шляху реальної демократії та засіб послаблення диктату держави в суспільстві А. Токвіль, а за ним і його численні послідовники вбачають у створенні, зміцненні та розширенні сфери діяльності органів місцевого самоврядування, громадських установ; у розвитку всіляких добровільних організацій і асоціацій; у впровадженні в повсякденну практику суспільства різних методів контролю населення за діяльністю чиновників.

Класичним визначенням демократії в соціологічному дискурсі є визначення, запропоноване М. Вебером, який розглядав демократичний устрій як «волю народу». А найпоширенішим і найбільш цитованим визначенням демократії в сучасних суспільно-наукових колах є визначення всесвітньо відомого дослідника демократії Р. Даля, надане ним 1971 року в його класичній праці «Поліархія» [Dahl, 1971]. Він окреслює демократію в координатах змагання. відкрите для політичної участі та політичної конкуренції. Р. Даль зазначає, що демократія – це «ефективна участь, рівне голосування, розуміння, засноване на інформованості; здійснення контролю за діями влади; участь у житті суспільства (inclusion)» [Даль, 2000: с. 42].

Р. Даль визначає основні інституційні принципи демократії, роблячи наголос на їх людській (гуманістичній) і політичній значущості. Ці принципи окреслюють головні сутнісні ознаки і характеристики демократії. А саме: правління більшості та повага прав меншості; легітимність влади; представницький характер влади; виборність влади; плюралізм і свобода політичної діяльності. Серед ключових ознак демократії – існування політичних і громадянських свобод – свободи слова, організацій і зборів, проведення політичних виборчих кампаній, дебатів тощо. Р. Даль наголошує, що вкрай важливими ознаками демократичного суспільства, які зумовлюють його дієздатність і є необхідними умовами успішної демократизації, є наявність певних інститутів. Він виокремлює такі: «виборна влада, наділені правом контролю за урядовими рішеннями; вільні та справедливі вибори, в яких рідко трапляються зловживання; виборче право, яке поширюється практично на все

доросле населення; право всіх дорослих громадян претендувати на обрання; свобода висловлення думки; альтернативні джерела інформації; право громадян на пошук альтернативної інформації; організаційна самодіяльність, тобто право громадян формувати самостійні асоціації й організації, зокрема партії та групи інтересів» [Даль, 2000: с. 85].

Сучасну демократію пов'язують з інститутом президенства, з відповідними конституційними процесами в державі, з федералізаційними процесами, з забезпеченням політичної участі та голосування, з функціонуванням різних політичних партій і груп інтересів, із функціонуванням відповідного бюрократичного апарату і судової системи, з процесами політичної соціалізації, зі свободою слова і свободою друку. А також із рівністю і дотриманням громадянських прав і свобод, як от: свобода висловлювань, релігійна свобода, особистісна свобода тощо [Джанда, Берри, Голдман, Хула, 2006].

В. Меркель і А. Круасан окреслюють демократію за шістьма параметрами, на підставі яких визначаються політичні режими певного типу. Це (1) легітимація панування; (2) доступ до панування; (3) монополія на панування; (4) претензії на панування, (5) структура здійснення панування і (6) спосіб його здійснення. Автори виокремлюють складові демократії, що відтворюються за шістьма параметрами відповідно – (1) суверенітет народу; (2) загальне виборче право; (3) легітимізація органів влади шляхом виборів і демократичної конституції; (4) гарантовані конституційні права (5) плюралізм; (6) конституційно-правовий спосіб здійснення влади [Меркель, Круассан, 2002].

Основні риси, притаманні демократичному суспільству – врядування більшості; рівність і спільний інтерес; представництво і «пряма демократія»; згода, свобода і дискусія, – завважує Є. Арбластер, що з огляду на такі характеристики «демократія ще й досі є «невиконаним завданням», яке стоїть на порядку денному сучасного суспільства» [Арбластер, 2005: с. 68].

Життєво важливим для демократії є «змагання ідей – суперечка, а не обговорення» [Шапиро, 2001: с. 9]. Таке розуміння демократії передбачає, що досконалих принципів ухвалення рішень не існує. Неможливо в рамках одного рішення врахувати думку і інтереси кожного. Тож демократія як політична система покликана першою чергою структурувати владні відносини й актуалізувати необхідність розширення кількості повноцінних агентів, які можуть активно впливати на соціальний процес.

У концепції Р. Даля, як і у працях інших дослідників, демократію схарактеризовано не тільки як політичну систему, що вирізняється набором певних політичних суспільних інститутів, які детермінують виборність влади, її легітимність, представницький характер влади, правління більшості та повагу прав меншості, плюралізм і свободу політичних поглядів і висловлювань, свободу слова, толерантність і плюралізм думок тощо, забезпечуючи гідне життя пересічній людині, а і як процес утілення демократичних засад у політику, економіку, культуру суспільства [Przeworski, Alvarez, Cheibub, Limongi, 2000]. Розгляд процесу запровадження демократичних засад (т.б. демократизації) присутній в багатьох політичних моделях, зокрема й у транзитологічній парадигмі, яка наразі актуалізується в сучасному політологічному дискурсі [Растой, 1996; Rustow, 1970; О'Доннелл, Schmitter, 1986; Schmitter, 1992; 1995 та ін.]. При цьому демократизацію визначають як один із політично-культурних феноменів, необхідних етапів (стадій) переходу до демократії. Так, Г. О'Донел і Ф. Шміттер виокремлюють три стадії переходу до демократії, окреслюючи процесуальність такого переходу, пов'язану з лібералізацією: це передбачає процес інституціоналізації громадянських прав і свобод; демократизацією, що окреслює певний період інституціоналізації демократичних норм і законів. Вона пов'язана з обранням владними політичними силами і демократичних інституцій, і процедур державного устрою. А також ресоціалізацію (соціалізацію) громадян, що передбачає

засвоєння демократичних цінностей і норм на особистісному рівні [O'Donnell, Schmitter, 1986].

А. Пшеворський, розглядаючи демократію як процес, пропонує двоетапну модель демократії, яка вбирає лібералізацію, зменшуючи репресії в державі і стимулюючи розвиток громадянської опозиційної активності, громадянського суспільства тощо, а також демократизацію, що відбувається у два етапи (1) «визволення» з-під авторитарного державного гніту і (2) «конструювання» системи демократичного правління [Пшеворский, 1993]. Тож, як бачимо, поняття демократизації є невід'ємною складовою демократичних конструктів, проте може мати різне змістове наповнення.

Розглядаючи різні тлумачення поняття демократизації в сучасному науковому дискурсі, ми приймаємо узагальнення щодо розгляду цього поняття, запропоновані К. Вельцелем. Вони, на наш погляд, максимально ємно розкривають особливості розуміння і визначення цього процесу в сучасній науковій практиці. Тож, наразі «демократизацію можна розглядати, по-перше, як заміщення недемократичного режиму демократичним. По-друге, як поглиблення демократичних рис демократій. Нарешті, по-третє, її можна розуміти крізь призму питання про виживання демократії. Точно кажучи, виникнення, поглиблення і виживання демократії – це три абсолютно різні аспекти демократизації. Однак усі вони сходяться в питанні про сталість демократизації, тобто про виникнення демократій, які розвиваються і продовжують своє існування» [Демократизация, 2015: с. 149]. Проте можна помітити, що наведене К. Вельцелем тлумачення є досить схематичним. Воно певним чином відтворює три головні аспекти дослідження демократизації, присутні в сучасному суспільно-науковому дискурсі. Проте абсолютно не відтворює змістово-сутнісне наповнення поняття демократизації. А разом з тим саме це є вкрай важливим для розуміння сутності наукового поняття, яке розглядається в цьому розділі.

Здійснений аналіз визначень поняття демократизації засвідчує багатомірність його трактувань у сучасному науковому дискурсі.

Історія свідчить, що вперше поняття «демократизація» було використано 1888 року Дж. Брайсом, відомим британським державним діячем і правником, у його знаменитому вітальному коментарі до святкування річниці американської демократії для означення процесу перетворення суспільного устрою на демократію, початок якого було покладено Французькою революцією.

Сучасне тлумачення поняття демократизації є доволі різнобарвним і багатозначним. Розгляд найпоширеніших визначень поняття демократизації дозволив виокремити певні тенденції.

Поняття демократизації використовується для окреслення відповідних організаційно-системних процесів, явищ, функцій, способів реалізації рішень тощо.

«Терміни «демократизація», «демократизм», «демократичний» використовують для характеристики відповідних процесів, явищ, способів прийняття і виконання загальнообов'язкових рішень, здійснення повноважень, організаційно-розпорядчих функцій тощо» [Бабкіна, 2004: с. 51]. Таке розуміння співзвучне визначенню М. Вебера – це засіб і спосіб здійснення волі народу [Вебер, 1990].

У визначеннях демократизації також окреслюють її спрямованість, напрямки, механізми реалізації: «Демократизація – впровадження демократичних засад, реорганізація будь-якого суспільства на демократичних засадах. Головні напрямки демократизації: залучення громадян до управління справами суспільства і держави; створення умов для прояву ініціативи окремих осіб, представницьких органів влади, громадських організацій, трудових колективів, розвиток самоврядування суспільства; вільний розвиток кожної нації та народності, зміцнення їх рівноправного співробітництва; постійне зміцнення законності та правопорядку; розширення гласності; регулярне врахування громадської думки за обговорення і розв'язання державних та

громадських справ; вдосконалення виборчої системи» [Политология: словарь-справочник, 2001: с. 31].

Демократизацію розглядають як процес затвердження певного державного устрою із відповідними структурними та функціональними ознаками. При цьому показовим є розуміння демократизації як процесу, що розширює суб'єктність суспільної відповідальності: «Демократизація – процес утвердження у країні (країнах) демократичного політичного режиму, тобто такого державного устрою, який ґрунтується на визнанні народу вищим джерелом влади, на виборності та громадській підконтрольності владних структур, на пріоритеті фундаментальних прав і свобод людини. Демократичний режим накладає і на саму людину підвищену відповідальність за свою особисту долю, долю суспільства і держави. Демократизація – процес украй суперечливий, особливо для спільнот, які здійснюють перехід до демократії від тоталітарних і авторитарних режимів, але неминучий, об'єктивний і в реальному вимірі часу – нескінченний, лише наближує народи Землі до якогось ідеалу гуманістичного суспільного устрою» [Словарь терминов и понятий по обществознанию, 2013: с. 79–80].

Сучасні означення поняття демократизації також акцентують увагу на його процесуальній спрямованості: «Демократизація (від грец. Demos – народ і kratos – влада) – англ. democratization; нім. Demokratisierung. Процес, спрямований на усунення ієрархії керівництва в різних організаціях, партіях і товариствах, установах за допомоги встановлення порядку, що орієнтується на інтереси більшості та зрівнює всіх у правах і обов'язках» [Энциклопедия социологии, 2009], а також на важливості усвідомлення і втілення певних ціннісно-нормативних принципів і засад: «Демократизація (англ. democratization) – процес поступового утвердження принципів демократії, встановлення і розвитку демократичного ладу, перебудова суспільства на демократичних засадах» [Энциклопедия права, 2015].

Такими є основні спрямування, що окреслюють розуміння демократизації в сучасному суспільно-науковому дискурсі. Вони відтворюють процедурно-функціональну наповненість демократизації й окреслюють різні рівні демократизаційного процесу від інституціонального до ціннісно-нормативного особистісного рівня. Вибір акценту розгляду безпосередньо пов'язаний з тим теоретико-прикладним полем, у якому відбувається визначення поняття.

На думку Н. Кривокапіч, визначення демократизації також «часто залежить від того, як сам автор визначає поняття демократії, точніше, які характеристики демократії превалюють у його визначенні» [Кривокапіч, 2015: с. 193]. З цим можна погодитися, проте лише певною мірою. Так, авторка, посилаючись на К. Вельцеля, зазначає: «...якщо ми розглядаємо демократію як народовладдя, то її сутність можна реалізувати тільки інституціоналізацією влади цього народу, точніше – його більшості, що передбачає реалізацію прав і свобод кожного громадянина як щодо управління суспільним і політичним життям суспільства, в якому він живе, так і управління своїм приватним життям», то така демократизація визначатиметься як «процес досягнення демократії» [Кривокапіч, 2015: с. 192]. Проте можна зазначити, по-перше, що дослідник окреслює щонайменше три вектори, які детермінують визначення поняття «демократизація», про що ми вже згадували вище. А по друге, як співавтор модернізаційної теорії розвитку він озвучує й інше бачення демократизації, крім того, яке наводить Н. Кривокапіч. І, на наш погляд, воно є більш ємним і гуманістичним та відтворює емансипаційну процесуальність демократизації. Він наголошує, що «незважаючи на серйозні відмінності, переважна більшість підходів у дослідженні демократизації має одну спільну річ: вони зменшують роль масових відносин. У світлі теорії людського розвитку демократизація є по суті емансипаційним процесом бо вона проявляє свободу людини, надаючи людям громадянські та політичні права», і робить висновок, «...що демократизація має керуватися емансипативними силами населення і що ці сили відображені в особливостях масових відносин: прагненні свободи»

[Welzel, 2006: p. 871]. Відтак, за визначення поняття демократизації у своїй авторській концепції К. Вельцель акцентує на тому, що, на його думку, було проігноровано в літературі про демократизацію, а саме, на емансипативній мотиваційній силі населення.

Слід зазначити, що поняття демократизації залишається досить дискусійним і суперечливим з огляду на неоднозначність і багатомірність його трактування в сучасному науково-суспільному полі. Варто також підкреслити, ще одну особливість окреслення демократизації, яка відтворюється в сучасному суспільно-політичному дискурсі. Так, політологи, розглядаючи демократизацію як перехід від недемократичних до демократичних форм правління, наголошують на її транзитивності, а також на тому, що окреслення демократизації як характеристики суспільної трансформації, пов'язаної з демократичною хвилею, не завжди є виправданим. Такий підхід до визначення демократизації як елемента «транзиту» став набувати популярності з огляду на поширеність певних соціально-історичних практик, які наочно відтворюють ситуацію, що процес демократизації не завжди призводить до утвердження сучасної демократії. Тож використання поняття «демократичний транзит» окреслює ситуацію, яка не передбачає обов'язковості переходу до демократії, та засвідчує, що демократизація може являти собою транзитний процес переходу до демократичного устрою з невизначеними результатами. «Демократизація – політична реформація, система заходів і законів, спрямованих на впровадження елементів демократії (народовладдя) у країні, суспільстві. Як правило маються на увазі суспільства, що не мають демократичного устрою, а саме: посттоталітарні, поставторитарні, ієрархічні суспільства. Демократизація характеризується частковим перерозподілом політичної влади, делегуванням владних повноважень іншим суб'єктам права – громадянам і громадським інститутам та організаціям; закріпленням у законах прав і свобод людини; скасуванням антидемократичних законів та інститутів влади» [Нагорна, 2012: с. 191].

Отже, демократизація розглядається як процес появи, формування й удосконалення демократичних інститутів і практик, втілення певних ціннісно-нормативних принципів та настанов. Демократія при цьому виступає як можливий (але не обов'язковий) підсумок цього процесу, пов'язаний з укоріненням демократичних інститутів, практик і цінностей.

Зроблений аналіз демонструє множинність підходів до визначення поняття демократизації, що свідчить про багатомірність цього феномену. Наукова дискусія щодо визначення поняття демократизації триває, демонструючи потребу в подальших його дослідженнях. У тому числі дослідженнях демократизації в нових умовах функціонування сучасного суспільства, опосередкованих застосуванням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ).

Аналіз засвідчив відсутність єдиного підходу до висвітлення поняття демократизації в сучасному науковому дискурсі. Основні спрямування, які окреслюють розуміння поняття демократизації, відтворюють різні рівні бачення демократизаційного впливу – від інституціонального до ціннісно-нормативного, особистісного рівня і безпосередньо пов'язані з тим теоретико-прикладним полем, у якому відбувається актуалізація поняття.

Поняття демократизації досить багатогранне, воно має багатовимірну структуру і різноманітні трактування – залежно від сфери його застосування і цілей дослідження. Окреслення поняття демократизації безпосередньо пов'язане з тим теоретичним полем, у якому працює дослідник, і спрямоване на розв'язання поставлених дослідницьких завдань. Існує різне розуміння як за структурно-функціональним окресленням, змістовим наповненням поняття, так і за визначенням його часово-просторових характеристик. Про це свідчать класичні праці дослідників демократизаційного процесу. Так, наприклад, С. Гантингон, як представник історично-культурного дослідницького спрямування, вбачає демократизацію як перехід від одного типу суспільного правління до іншого, що наочно відтворено в його «хвильовій теорії

демократизації». А Чарльз Тілі надає більш гуманістичного визначення демократизації, окреслюючи (операціоналізуючи) її як «взаємопов'язаний рух до всебічної, більш рівноправної та більшою мірою обов'язкової консультативності» [Tilly, 2007: р. 14]. Він наголошує на нескінченності та динамічності процесу. Більше за те, він зауважує, що на цьому нескінченному шляху завжди існує ризик дедемократизації. Тож пропонуємо зупинитися докладніше на різних дослідницьких підходах до розгляду демократизації та окресленні її основних маркерів більш детально.

1.2. Класичні дослідницькі підходи до розгляду демократизації

У сучасній науковій літературі присвяченій проблемам демократії виокремлюють два ключові підходи, які мають різні теоретико-методологічні засади щодо розгляду, аналізу та пояснення змісту і чинників демократизації. Це структурний і процесуальний підходи.

Прихильники структурного підходу (Г. Алмонд і С. Верба, Д. Аджемоглу і Д. Робінсон, Р. Інгларт, Б. Мур, М. Ліпсет, Л. Пай, М. Паренті, Д. Растоу, С. Гантингтон та ін.) акцентують свою дослідницьку увагу на об'єктивних структурних чинниках та передумовах демократизації різної природи – політичних, економічних, соціальних, культурних, освітніх, які впливають на її результат (успішний, менш успішний тощо).

«Головне в тому, що ці передумови мають історичну природу, є об'єктивними і не залежать від конкретних рішень і дій політичних акторів. Відповідно відсутність цих умов і передумов задає обмеження і «стелю» можливого демократичного розвитку» [Мельвиль, Стукал, 2011: с. 165]. Економічний розвиток країни як один з основних чинників, передумов демократизації є найбільш поширеним дослідницьким полем серед представників цього підходу й вже став класичним у науковому дискурсі. Дослідники економічної детермінації з часів зародження демократії

акцентують увагу на різних економічних складових, що детермінують демократизаційний процес. Сучасні дослідники також надають вагомі доводи такого впливу.

В багатьох сучасних науково-теоретичних напрацюваннях модернізація суспільства розглядається як один з основних економічно детермінованих чинників сучасної демократизації, як зазначає К. Вельцель, «через очевидний зв'язок демократії з розвитком капіталізму» [Демократизация, 2015: с. 156]. Р. Барро пов'язує демократизацію з «ефектами економічного зростання» [Barro, 1999: с. 158]. С. Ліпсет, С.Кен-Рюн і Д. Торрес також акцентують свою дослідницьку увагу на економічно детермінованих феноменах та наголошують, що високий рівень економічного розвитку пов'язаний із демократизацією політичних інститутів [Липсет, Кен-Рюн, Торрес, 1993]. К. Бош зосереджує свій аналіз на зв'язках демократизації з доходними ресурсами країни [Voix, 2009]. Дослідження К. Боша і С. Стоукса засвідчують, що модернізація суспільства сприяє появі та підтримує демократизацію, збільшують і урізноманітнюють її ресурсну базу [Voix, Stokes, 2003]. А М. Паренті зазначає, що демократизаційний процес не є суто політичним, він виступає ресурсом «покращенню добробуту народу» [Паренти, 2006: с. 394].

Серед ґрунтовних наукових напрацювань представників даного підходу можна виділити і дослідження Д. Аджемоглу і Д. Робінсона [Аджемоглу, Робинсон, 2016]. Вони розглядають нову інституціональну економіку та вбачають в економічних і політичних інститутах сукупність правил та механізмів, які детермінують демократизаційний розвиток суспільства. Автори виділяють два типи економічних і політичних інститутів – інклюзивні і екстрактивні. Економічні і політичні екстрактивні інститути спрямовані на виключення з процесу прийняття політичних рішень більшої частини суспільства. А інклюзивні інститути навпаки спрямовані на максимальне залучення спільноти до економічних і політичних процесів. Д. Аджемоглу і Д. Робінсон наголошують, що економічні і політичні інститути між собою

взаємопов'язані. І економічному зростанню буде сприяти більш широкому залученню громадськості до процесу прийняття політичних рішень, і навпаки. До гальмування ж економічного росту країни призводитиме мінімізація участі громадян у процесі прийняття важливих політичних рішень. Автори називають такий механізм «добродійним колом» (the virtuous circle). Таким чином, плюралістичність політичних інституцій, участі широких верств населення у законотворчих (обговорення, консультації тощо) процесах країни – запорука стабільного економічного розвитку, поза якою такий розвиток стає неможливим. А інклюзивні економічні інститути розширюють і укріплюють інклюзивні політичні інститути. Зауважимо, що автори в своєму дослідженні концентруються виключно на економічних і політичних інститутах. При цьому інші чинники – історичні, соціально-культурні, релігійні тощо Д. Аджемоглу і Д. Робінсон вважають другорядними у цьому процесі.

Цікавим та продуктивним для подальших дослідницьких розвідок є висновки про те, що саме плюралістичне суспільство, суспільство з потужним громадянським суспільством і активними громадянами здатне забезпечити і економічне зростання, і ефективне залучення новітніх інновацій в суспільний процес. Такий результат засвідчує зокрема і те, що ефективне залучення інформаційно-комунікаційних технологій в сучасний суспільний процес виступає не тільки ресурсом демократизаційних трансформацій і активізації громадянської активності та розвитку дієздатного громадянського суспільства. Успішність залучення інтернет-технологій, своєю чергою, залежить від рівня розвитку плюралістичних політичних і економічних інститутів в суспільстві.

Представники структурного підходу акцентують роль економічного чинника в сприянні індустріалізації, освіти, урбанізації, що детермінує появу середнього класу, який, у свою чергу, відчуває зміни цінностей, підвищуючи потенціал політичної лібералізації та демократизації суспільства.

Серед сучасного наукового доробку цього спрямування варто виокремити також дослідження Р. Інглгарта і К. Вельцеля [Inglehart, Welzel, 2005; Inglehart,

Welzel, 2010; Инглхарт, Вельцель, 2011 та ін.]. Дослідники розглядають демократизацію як наслідок модернізації сучасного суспільства. Вони окреслюють важливість модернізаційних змін, які детермінують поширення постматеріалістичних ціннісних настанов та підвищення громадянської свідомості та відповідальності [Inglehart, Welzel, 2005]. Дослідження Р. Инглхарта, розпочаті у 70-х роках минулого сторіччя, охопили велику кількість країн і вже стали класичним зразком віддзеркалення впливу стану економічного розвитку на становлення і розвиток демократії в країні, відтвореними в постмодерній зміні цінностей від матеріалістичних до постматеріалістичних.

Класичними стали і праці інших представників цього підходу. Г. Алмонд і С. Верба як базовий чинник демократичного розвитку розглядають культурно-ціннісні чинники. Вони наголошують на необхідності присутності в суспільстві таких цінностей і установок, які асоціюються з громадянською культурою, як от підтримка демократичних інститутів, політична участь, відповідальність, довіра, толерантність тощо [Алмонд, Верба, 1992].

Сучасні структуралісти окреслюють серед необхідних чинників, структурних передумов демократизації – державну цілісність, дієвість державного управління; певний рівень соціально-економічного розвитку; національну єдність і відповідну ідентичність; присутність громадянського суспільства; відсутність непримиренних розколів у суспільстві; масове поширення демократичних норм і цінностей; активну політичну участь та громадянську відповідальність; довіру до політичних інститутів, громадських установ, міжособистісну довіру тощо.

Структурні передумови, на яких наголошують представники даного підходу, безсумнівно, є вкрай важливими, необхідними й обов'язковими умовами успішної демократизації. Проте існує великий пласт чинників і умов, які також справляють вагомий вплив на перебіг демократизації, її прискорення або вповільнення, проте їх не можна вважати структурними.

Дослідження саме таких умов відбувається в рамках іншого, процесуального (процедурного, актороорієнтованого, поведінкового, суб'єктивістського) підходу. Прихильники даного підходу (Г. О'Донел, Т. Карл, Дж. Коломер, Х. Лінц, А. Пшеворський, А. Степан, Ф. Шміттер та ін.) вбачають вагому роль успішності демократизації в суб'єктивних чинниках, які пов'язані з активними діями соціальних акторів. Вони наголошують, що економічні, соціальні, культурні чинники не в змозі пояснити, а тим паче передбачити реальний перебіг подій, дієвість політичних акторів у певній конкретній ситуації.

На думку представників даного підходу, дії акторів, безпосередніх учасників суспільно-демократизаційного процесу, їх стратегії, цінності, суспільно-політичні прояви тощо є вирішальними умовами успішного перебігу демократизації. І саме дослідження консолідуючих чинників є предметом дослідницького інтересу прихильників цього наукового підходу.

Так, Г. О'Донел вважає головним чинником ефективної демократизації укорінення демократії як суспільно-політичної системи, що будується на прийнятті переважною більшістю громадян цінностей демократії та усвідомлення її, на відміну від будь-яких інших форм політичного устрою держави, як найбільш прийнятної форми політичного устрою. Саме така ситуація в державі, на думку Г. О'Донела, забезпечує «ефективне функціонування демократичного режиму» [O'Donnell, 1992: p. 18].

А. Пшеворський визнає важливість поєднання політичних і економічних чинників, як складових, що обумовлюють ефективність демократизації. Окреслюючи інституційні (об'єктивні) та особистісні (суб'єктивні) маркери її ефективності, він наголошує, що «демократія стає консолідованою, відколи в даних політичних і економічних умовах певна система інститутів стає єдино імовірною» [Przeworski, 1991: p. 26]. При цьому він як яскравий представник процедурного підходу наголошує на важливості соціально-психологічної готовності громадян до демократизаційних перетворень, їхньої соціально-

політичної зрілості. А. Пшеворський зауважує, що поки громадяни продовжують віддавати своє майбутнє (свою долю) на розсуд керівників і сліпо вірити їхнім обіцянкам, вони продовжують бути схильними до авторитарного здійснення влади. Такий стан він окреслює як невизначеність у політичних діях. На думку дослідника, суспільство стає зрілим для демократії відтоді, коли перестає наївно вірити в обіцяні дива. Саме така соціально-політична зрілість громадянина змушує владу утримуватися від порожніх обіцянок і спонукає до дієвого суспільного діалогу [Przeworski, 1984].

Прикладом застосування процедурного підходу може бути виокремлення чинників, присутність яких є необхідною задля консолідації демократії, започатковане у працях Х. Лінца і А. Степана. Вони виокремлюють певні сфери, які детермінують демократизацію, консолідуючи суспільство та презентуючи реальний результат таких перетворень: політичне суспільство, пов'язане з розвитком та удосконалення демократичних інститутів і процедур; ефективний державний апарат, за наявності бюрократії, яка може використовувати у своїх цілях нову демократичну владу; розвиток демократичної правової держави; розвиток економічного суспільства з ефективною системою соціальних інститутів і норм, які виступають посередниками між ринком і державою; громадянське суспільство, формування якого відбувається у процесі взаємодії держави з громадськими групами й об'єднаннями.

При цьому автори наголошують на важливості реалізації складових демократизаційного процесу на поведінковому рівні. Х. Лінц і А. Степан визначають усталеність демократії саме шляхом утвердження її на поведінковому рівні, коли дії соціальних акторів щодо усунення або знецінення демократичних засад функціонування держави стають не дієздатними в усуненні демократичного режиму у країні.

Такий алгоритм передбачає також утвердження демократії на соціально-психологічному рівні шляхом засвоєння певних переконань і настанов, які

стають інтеріоризованою нормою свідомості, відтворюючи форми «соціального, інституціоналізованого й особистісного буття» [Linz, Stepan, 1996: p. 5].

Здійснений аналіз дозволяє констатувати, що між двома означеними основними підходами немає кардинальних суперечностей. Вони демонструють різні ракурси (аспекти) дослідження демократизаційного процесу, які не заперечують один одному, а навпаки, дозволяють «якісніше» і ретельніше дослідити і проаналізувати феномен. Для успішного розв'язання поставлених у нашій роботі завдань доречним буде поєднання (синтез) обох підходів задля дослідження передумов і особливостей перебігу сучасної демократизації. На назрівання необхідності верифікації обох підходів вказують і деякі сучасні дослідники, наголошуючи, що задля «верифікації посилів структурного і процедурного підходів до демократії та демократизації (і пошуку напрямків для їх синтезу) необхідний вихід за їх методологічні рамки і застосування набору «третьох» методологій, у тому числі заснованих на їх поєднанні» [Мельвиль, Стукал, 2011: с. 169]. Проте сьогодні, на думку фахівців, таке концептуальне об'єднання цих двох методологічних підходів багато політологів сприймають неоднозначно і проблема залишається не розв'язаною [Понятие демократизации, 2013].

Як найбільш продуктивний шлях дослідження демократизації ми вважаємо за доцільне не протиставлення різних дослідницьких підходів, що було виявлене в даному аналізі – намагання авторів працювати в тій або тій дослідницькій парадигмі, активно заперечуючи значущість іншого підходу. А застосовувати стратегію дослідницької консолідації різних детермінантних складових демократизації задля комплексного, інтегрального аналізу означеного феномену.

З огляду на здійснений аналіз, в рамках нашої дослідницької проблематики ми спираємося на ідеї К. Вельцеля і визначаємо демократизацію як емансипаційний суспільний процес. Демократизація передбачає

встановлення, функціонування і розвиток інституцій демократії, вдосконалення суспільно-політичних відносин на демократичних засадах, відтворених в інституційних, поведінкових і ціннісно-нормативних. Сучасна демократизація – це еволюція процесу усвідомлення і ствердження демократичних принципів суспільного розвитку, переулаштування суспільства на демократичних засадах суспільної взаємодії. Це соціально-політична реформація суспільства, що передбачає реалізацію певних формалізованих (інституційних) заходів і законів, відтворених у пересічних громадянських практиках суспільної взаємодії та сприйнятих, інтеріоризованих на особистісному рівні.

Аналіз сучасних підходів до вивчення демократизаційного процесу свідчить про те, що демократизація – це складний багатовимірний феномен, який в сучасному науково-дослідницькому дискурсі не має чітко означеного дослідницького інструментарію, є вкрай ситуативним і залежить від поля і цілей дослідження. Тож зупинімося докладніше на теоретичних викладах, які дозволяють окреслити сутнісні ознаки і характеристики цього складного феномену та можуть бути використані в нашому дослідженні.

1.3. Етапи демократизації: часово-просторовий і емансипаційно-змістовний підходи

Дослідження етапів демократизації презентує показники якості і особливостей перебігу сучасної демократизації. Докладніше розглянемо етапи демократизації, запропоновані в низці досліджень, які стали вже класикою сучасного науково-дослідницького контенту та презентують якісно відмінні погляди на аналіз етапів сучасної демократизації. Зокрема, їх подано у працях С. Гантингтона, К. Вельцеля та їхніх послідовників. Обидва автори розглядають певні етапи демократизації, проте вона кардинально відрізняється за базовими засадами формування. Підхід С. Гантингтона можна розглядати в контексті історично-просторового окреслення етапів (часово-просторовий вимір). К.

Вельцель орієнтується на інші базові засади аналізу, які можна означити як якісно-змістовний, емансипаційний процес, що базується на емансипації мотиваційних сил громадян, відтворюючи сутнісно-свідомісну еволюцію, що детермінує причинно-наслідковий зв'язок (якісно-змістовний вимір). Розглянемо їх докладніше.

У своїй теорії К. Вельцель пропонує розглядати демократизацію як емансипаційний процес. Таке бачення процесу демократизації дозволяє йому окреслити вимірювальну складову демократизації, яка базується на емансипації мотиваційних сил населення, що, зрештою, детермінує розширення прав і можливостей громадян. На наш погляд, його теоретичні виклади стали відповіддю на ситуацію, що склалася в дослідницькому полі проблематики демократизації. Він зауважує, що незважаючи на серйозні відмінності, переважна більшість підходів у дослідженні демократизації має одну спільну рису: вони зменшують роль масових відносин. Водночас у світлі теорії людського розвитку демократизація є по суті емансипаційним процесом – вона проявляє свободу людини, надаючи їй політичні та громадянські права. К. Вельцель зазначає, що теорія людського розвитку є корисною, оскільки її акцент на розширення прав і можливостей людей підкреслює те, що було проігноровано в літературі демократизації: «емансипативні мотиваційні сили населення». Виходячи з цього, дослідник робить висновок, що демократизація має керуватися «емансипативними силами населення», які відображуються в «особливостях масових відносин» і відтворюються у «прагненні свободи». Аналіз цінностей, здійснений у відомих дослідженнях Р. Інглгарта, співавтором яких був і К. Вельцель, показує, що більш поширені прагнення до свободи сприяють прогресу і перешкоджають регресу у процесі демократизації. К. Вельцель наголошує, що жоден інший показник, у тому числі ВВП на душу населення і соціальний капітал, не перевищує наслідків прагнення свободи [Welzel, 2006].

Базуючись на цих викладах, К. Вельцель пропонує триступеневу етапізацію демократизації яка передбачає, що прогрес чи регрес демократизації обумовлений рівнем громадянської та політичної свободи. При цьому перехід від одного рівня свободи до іншого здійснюється через триступеневу послідовність. «Існує початкова фаза з даним початковим рівнем свободи, за яким іде проміжна фаза, в якій змінюється рівень свободи, що призводить до кінцевої фази, в якій досягнуто рівня свободи. Як далеко просунулися такі зміни у свободі, краще проаналізувати, порівнявши отримані рівні свободи з початковими рівнями свободи. Якщо це правда, що масові прагнення до свободи сприяють зростанню рівня свободи, то ці прагнення мають бути присутніми лише в той час, коли ці рівні зростають. Продемократичні дії можуть підтримуватися лише на основі прагнень свободи, які існують, коли ці дії відбуваються. Слідуючи цим обґрунтуванням, спочатку я маю на меті прагнення до масової свободи у проміжний період, коли свобода змінюється. По-друге, я аналізую вплив цих прагнень до свободи на наступних рівнях свободи. По-третє, я контролюю цей ефект для попередніх рівнів свободи. Коротше кажучи, я аналізую вплив прагнень свободи на подальшу свободу під контролем попередньої свободи» [Welzel, 2006: р. 876]. Запропонована К. Вельцелю триступенева послідовність демократизації, на наш погляд, відтворює певну сутнісно-свідомісну еволюцію, так би мовити, емансипацію свідомості громадянина.

С. Гантингтон, досліджуючи демократизацію, йде іншим шляхом. Сутністю його дослідження є окреслення демократизації в часово-просторовому вимірі, яке демонструє розуміння демократизації як безперервного, плавного переходу від одного стану до іншого. Воно передбачає вимальовування певного континууму з ідеальними полюсами від повної відсутності до максимальної якісної наповненості. У рамках такого підходу С. Гантингтон виокремлює «хвилі демократизації». Він розуміє хвилі демократизації як певні щаблі переходу недемократичних режимів до

демократичних. У С. Гантингтона хвиля демократизації – «це група переходів від недемократичних режимів до демократичних, що відбуваються в певний період часу, кількість яких значно перевищує кількість переходів у протилежному напрямку в даний період. До цієї хвилі зазвичай належать і лібералізація або часткова демократизація в тих політичних системах, які не стають повністю демократичними. У сучасному світі мали місце три хвилі демократизації. Кожна з них охоплювала порівняно невелику кількість країн, і під час кожної відбувалися переходи і в недемократичному напрямку. До того ж не всі переходи до демократії відбувалися в рамках цих хвиль. Історія не вирізняється впорядкованістю, і політичні зміни неможливо розкласти по зручних історичних поличках. Історія також не є односпрямованою. За кожною з перших двох хвиль демократизації слідував відкат, під час якого деякі, хоча і не всі, країни, які здійснили першими перехід до демократії, поверталися до недемократичного правління. Найчастіше визначити момент переходу від одного режиму до іншого можна лише умовно. Умовно визначають і дати хвиль демократизації та відкатів» [Хантингтон, 2003; с. 25–26].

У класичній теорії С. Гантингтона виокремлено в історичному континуумі три хвилі демократизації. Всі три хвилі були обумовлені різними причинами. Перша, довга хвиля демократизації 1828–1926 років датована початком буржуазних революцій в Америці та Франції. Серед основних причин виокремлено процеси індустріалізації, урбанізації, поява буржуазії та середнього класу, формування організацій робітничого класу, поступове зниження ступеня соціальної нерівності. На зміну цій хвилі приходить перший відкат (1922–1942), який починається з установа фашистського режиму Муссоліні в Італії (1922), що супроводжується посиленням впливу тоталітарних ідеологій на маси. Другу коротку хвилю демократизації (1943–1962), пов'язують із перемогою союзників у Другій світовій війні та процесами деколонізації. Друга відкатна хвиля (1958–1975) заторкнула головно країни третього світу (Чилі, Уругвай, Індія і Філіппіни).

Третя хвиля почалася 1974 року і триває понині. Зупинімося докладніше на аналізі третьої хвилі демократизації, оскільки саме вона пов'язана з тими сучасними тенденціями і процесами демократизації, що відбуваються і в сучасному українському суспільстві. Вона спричинена як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. Це і внутрішньо-економічні чинники, і вплив урядів та інституцій за межами країни. С. Гантингтон виокремлює п'ять основних причин третьої хвилі демократизації: 1) підрич легітимності авторитарних систем; 2) безпрецедентне економічне зростання 1960-х років; 3) зміни в доктрині католицької церкви в ті самі роки; 4) зміни політики провідних світових держав (розрядка); 5) демонстраційний ефект, або ефект «снігової кулі». При цьому С. Гантингтон зауважує, що активному поширенню третьої хвилі демократизації сприяв саме «ефект снігової кулі», так би мовити, ефект демонстрації успішності – коли успішність демократизації в одній державі стає прикладом для наслідування і стимулює демократизаційні процеси в інших державах, сприяючи розширенню демократизації в різних країнах. Такий зовнішній вплив поєднується з внутрішніми чинниками, серед яких разом з економічним підґрунтям виокремлюють і чинник якості відносин правлячих і опозиційних груп у країні. Тип відносин між владними й опозиційними групами, до речі, демонструє певний тип перехідного процесу, а саме – трансформацію, зміну і перемовини. Трансформація, за визначенням С. Гантингтона, «виникає тоді, коли правлячі еліти є лідерами створення демократії» [Хантингтон, 1995: с. 95]. Зміна – процес, у якому головна роль належить опозиційним силам, які змінюють владу і встановлюють демократичний устрій держави. І нарешті, переговорний шлях, коли демократизаційний процес відбувається за підсумками перемовин між владою й опозицією.

Сьогодні у продовження виокремлених С. Гантингтоном хвиль демократизації розгортається дискусія про четверту хвилю демократизації. М. Макфол, критично розвиваючи хвильову теорію демократизації, у своїй праці

«Четверта хвиля демократії та диктатури», говорить про зміни в посткомуністичних режимах, трактуючи їх як унікальну, четверту хвилю демократизації [McFaul, 2002].

Його підхід засвідчує певну унікальність східноєвропейської демократизації. Та, на відміну від двох попередніх хвиль, у яких детонувальним чинником демократизаційних зрушень визнавали великомасштабну і досить довготривалу міжнародну війну, чинником розвитку демократизаційних процесів четвертої хвилі визнано розпад Радянського Союзу [див. детальніше McFaul, 1993; 2005]. М. Макфол та інші прихильники унікальності східноєвропейського процесу демократизації зазначають, що, на відміну від попередніх хвиль, які мали еволюційний характер, четверта хвиля мала характер революційний. Її пов'язують із демократичним транзитом, який, на відміну від еволюційної модернізації, визначають як набір альтернативних шляхів, які не завжди є прямими і позитивними. Слід зазначити, що наукові виклади М. Макфола, зазнають чимало критики. Зокрема, що хронологічно це не четверта, а вже п'ята хвиля демократизації. Також заперечується унікальність саме східноєвропейського процесу, виділяються спільні чинники загальносвітового рівня. Нам імпонують виклади М. Макфола щодо певної східноєвропейської унікальності демократизаційного процесу. Таке бачення актуальне для нашого дослідницького контексту. Воно засвідчує важливість конкретно-історичного контексту, територіальних, соціальних, культурних, ціннісно-нормативних особливостей як вагомих важелів специфіки демократизаційних перетворень у країні.

Окреслені етапи демократизації дають нам підстави виокремити принципово різні підходи до побудови етапів демократизації суспільства, які кардинально відрізняються за базовими засадами формування. Підхід С. Гантингтона демонструє історично-просторовий підхід до окреслення етапів демократизації (часово-просторовий вимір). Підхід К. Вельцеля ґрунтується на розгляді емансипації мотиваційних сил громадян, відтворюючи сутнісно-

свідомісну еволюцію, що детермінує причинно-наслідковий зв'язок та демонструє якісно-змістовний вимір демократизації. Саме тому вони були ретельно розглянуті в даному розділі.

Зауважимо, що звісно, ці теорії не є ідеальним та всеосяжним відтворенням реальних процесів демократизації. Так, наприклад, підхід К. Вельцеля не конкретизує чітко суб'єкт означених ним рівнів свободи. До того ж у його теорії не окреслюється чітко часово-просторовий період проведеного аналізу, не зазначається дослідницький напрям розгляду проблем демократизації, в рамках якого відбувається даний аналіз. Теорія С. Гантингтона також зазнає критики з огляду на неповне представлення історичних подій в окреслених ним етапах демократизації тощо.

Його підхід засвідчує певну унікальність східноєвропейської демократизації. Та, на відміну від двох попередніх хвиль, у яких детонувальним чинником демократизаційних зрушень визнавали великомасштабну і досить довготривалу міжнародну війну, чинником розвитку демократизаційних процесів четвертої хвилі визнано розпад Радянського Союзу [див. *детальніше* McFaul, 1993; 2005]. М. Макфол та інші прихильники унікальності східноєвропейського процесу демократизації зазначають, що, на відміну від попередніх хвиль, які мали еволюційний характер, четверта хвиля мала характер революційний. Її пов'язують із демократичним транзитом, що, на відміну від еволюційної модернізації, визначають як набір альтернативних шляхів, які не завжди є прямими і позитивними. Слід зазначити, що наукові виклади М. Макфола, зазнають чимало критики. Зокрема, що хронологічно це не четверта, а вже п'ята хвиля демократизації. Також заперечується унікальність саме східноєвропейського процесу, виділяються спільні чинники загальносвітового рівня. Нам імпонують виклади М. Макфола щодо певної східноєвропейської унікальності демократизаційного процесу. Таке бачення актуальне для нашого дослідницького контексту. Воно засвідчує важливість конкретно-історичного контексту, територіальних, соціальних, культурних,

ціннісно-нормативних особливостей як вагомих важелів специфіки демократизаційних перетворень у країні.

Окреслені етапи демократизації дають нам підстави виокремити принципово різні підходи до побудови етапів демократизації суспільства, які кардинально відрізняються за базовими засадами формування. Підхід С. Гантингтона демонструє історично-просторовий підхід до окреслення етапів демократизації (часово-просторовий вимір). Підхід К. Вельцеля ґрунтується на розгляді емансипації мотиваційних сил громадян, відтворюючи сутнісно-свідомісну еволюцію, що детермінує причинно-наслідковий зв'язок та демонструє якісно-змістовний вимір демократизації. Саме тому вони були ретельно розглянуті в даному розділі.

Зауважимо, що звісно, ці теорії не є ідеальним та всеосяжним відтворенням реальних процесів демократизації. Так, наприклад, підхід К. Вельцеля не конкретизує чітко суб'єкт означених ним рівнів свободи. До того ж у його теорії не окреслюється чітко часово-просторовий період проведеного аналізу, не зазначається дослідницький напрям розгляду проблем демократизації, в рамках якого відбувається даний аналіз. Теорія С. Гантингтона також зазнає критики з огляду на неповне представлення історичних подій в окреслених ним етапах демократизації тощо.

Водночас зазначимо, що існують і інші теоретичні напрацювання, що відбивають різні етапи, які можуть бути пов'язані і з еволюцією демократизаційних процесів. Зокрема, можна відзначити етапи розвитку комунікації, запропоновані М. Маклюеном, які окреслюють домінуючі засоби комунікації, притаманні різним історичним періодам. Він розглядає три основні етапи, пов'язуючи їх з технічними процесами розвитку засобів комунікації. Так, М. Маклюен виділяє етап усної форми комунікації, окреслюючи цей період, як «суспільство вуха», характерне для «племінного суспільства». Другий етап – етап письмової форми комунікації («цивілізація ока»), характерний для індустріального суспільства з його розгалуженою системою друкованих засобів

масової комунікації. І, нарешті, третій етап – етап «електронного суспільства», «глобального села». Це сучасний етап розвитку електронних засобів комунікації в періодизації М. Маклюєна, який починається з середини ХХ сторіччя і пов'язаний, зокрема, з появою та розвитком телебачення [Маклюєн, 2001]. Зауважимо, що класичні праці М. Маклюєна «Галактика Гутенберга» («The Gutenberg Galaxy», 1962) та «Розуміння Медіа: зовнішнє розширення людини» («Understanding Media: The Extensions of Man», 1964), в яких він розглядає етапи розвитку засобів комунікації та їх характеристики, були написані ще до початку бурхливого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій [McLuhan, 1962; 1964].

У своїх працях М. Маклюєн наголошує, що історичний розвиток людства, пов'язаний з розвитком засобів комунікації, детермінує розширення способів пізнання і сприйняття світу, впливаючи певним чином і на формування громадянської свідомості їх аудиторії тощо. Звичайно, М. Маклюєн не ототожнює виділені етапи з процесами демократизації суспільства. Проте його теорія сприяє осмислюванню демократизаційних ознак впливу засобів масової комунікації з огляду на розширення доступу громадян до різноманітної інформації, що, безсумнівно, впливає і на поінформованість, і на освіченість, і на культурно-духовний розвиток сучасної спільноти тощо. Саме тому ми вважали за потрібне окреслити його теорію в рамках розгляду різних етапів демократизації, які були наведені в даному аналізі. Зауважимо, що цифровий формат комунікації, який панує в сучасному світі, має принципово іншу логіку комунікації та взаємодії, ніж типові засоби масової інформації, і потребує ретельного розгляду й аналізу його ролі в сучасному демократизаційному процесі, який буде представлений у наступних розділах даної дисертаційної роботи.

1.4. Чинники впливу і тригери сучасної демократизації

Розгляд чинників та тригерів демократизації може здійснюватися за різними базовими дослідницькими засадами. Основні підходи дослідження чинників демократизації, які вже стали класичними в традиційному науковому дискурсі, формуються на засадах структурної/процедурної чинності. Дослідницький акцент структурного підходу до розгляду чинників (передумов) демократизації робиться на об'єктивних, зокрема історичних, соціально-політичних, економічних, соціально-громадянських, культурних чинниках тощо. Він представлений в дослідницьких напрацюваннях багатьох науковців, зокрема Р. Барро, С. Ліпсета, С.Кен-Рюна і Д. Торреса, К. Боша і С. Стоукса, Д. Аджемоглу і Д. Робінсона, М. Паренті, Р. Інглгарта і К. Вельцеля, Г. Алмонда і С. Верби та інших [Barro, 1999; Voix, Stokes, 2003; Inglehart, Welzel, 2005; Voix, 2009; Inglehart, Welzel, 2010; Липсет, Кен-Рюн, Торрес, 1993; Алмонд, Верба, 1992; Паренти, 2006; Инглхарт, Вельцель, 2011; Аджемоглу, Робинсон, 2016 та ін.]. Процедурний, актороорієнтований підхід дозволяє актуалізувати суб'єктивні чинники демократизації, які розглядаються в дослідженнях Г. О'Донела, Т. Карла і Ф. Шмітера, Дж. Коломера, Х. Лінца і А. Степана, Дж. Ді Пальма А. Пшеворського та інші [Di Palma, 1991; Przeworski, 1991; O'Donnell, 1992; Linz, Stepan, 1996; Colomer, 2000; Карл, Шмиттер, 2004 та ін.]. Він дозволяє виділити такі важливі суб'єктивні чинники (умови) демократизації, як дієвість соціальних акторів, їх стратегій, цінностей, суспільно-політичних проявів, якість демократизаційних процедур тощо. Як ми вже зазначали вище, ці класичні підходи до виділення чинників демократизації не є полярними або альтернативними. Вони доповнюють один одного, відтворюючи об'єктивні передумови та суб'єктивні умови демократизації. Це дозволяє реалізувати комплексне бачення проблеми і відслідковувати як дієвість об'єктивних, структурних чинників через аналіз суб'єктивних дій та взаємодій різних соціальних суб'єктів, так і особливості активності соціальних акторів в

залежності від конкретно-історичної, суспільної специфіки об'єктивних, структурних чинників (історичних, політичних, економічних, культурних тощо).

Такий підхід до розгляду чинників демократизації є вже досить добре розробленим, проте, на наш погляд, недостатньо чуттєвим і гнучким задля висвітлення рухливих трендів сучасної демократизації.

Динамічний розвиток, пов'язаний з глобалізаційними світовими зрушеннями, глобальною дигіталізацією сучасного світу, актуалізує потребу пошуку іншого ракурсу розгляду та аналізу чинників сучасної демократизації. Ми пропонуємо більш динамічний векторний підхід до розгляду чинників та тригерів сучасної демократизації, який не є альтернативним до класичних підходів, проте демонструє дещо інший акцент та кут погляду на чинники демократизації.

В межах такого підходу чинники демократизації групуються залежно від векторів впливу на ті, що діють «знизу», «згори», «ззовні», «зсередини». А в означенні суб'єктної агентності акцент робиться на виокремленні основного актора змін. Зазначимо, що вперше концептуальні конструкти «знизу»/«згори» були окреслені в працях Р. Фалька [Falk, 1995; 1997].

Тригери сучасної демократизації обумовлені глобальними процесами, що відбуваються в сучасному світі, детермінують розширення кількості її дієвих агентів, дозволяючи диференціювати різні вектори поширення та поглиблення демократизаційних трансформацій.

Сучасні дослідники зазначають, що ще донедавна навіть уявлення про те, що демократія може поширюватись поза межами національної держави, здавалося абсурдним. Панувала думка про те, що демократичні практики можуть «вижити та затвердитись» виключно в межах державних кордонів. А можливість демократизаційних зрушень, обумовлених дієвістю постнаціональних, міжнародних впливів вважалась утопічною [Аркибуджи, 2010].

Нагадаємо, що донедавна найбільш популярним був підхід, який розглядав процес демократизації крізь призму структурних або політичних чинників, які здебільшого «належали до сфери внутрішнього соціального і політичного життя, не пов'язуючи його з дією сил за межами національних кордонів» [Демократизация, 2015: с. 179]. В наш час у глобалізованому технологізованому світі демократизаційні процеси у внутрішньодержавній політиці постійно підпадають під вплив різнорідних процесів та явищ, які відбуваються поза межами окремої держави [Held, 1995]. В сучасному динамічному соціальному просторі, «де положення будь-якої людини у будь-якій точці планети впливає на положення будь-якого іншого і водночас визначається ним, свобода та демократія не можуть бути гарантовані “у вигляді виключення” – в окремій державі або певній групі держав» [Бауман, 2010: с. 70].

Сучасні дослідження підкреслюють пріоритетність глобальних міжнародних чинників сучасної демократизації, «будь-яка демократизація є інтернаціоналізацією, прагненням відкрито сприймати імпульси і розвиватися в орієнтації на світові досягнення» [Пшеворский 1993: с. 6]. Сучасна демократизація розглядається як «глобальний процес, при якому кожна країна відчуває вплив загального демократичного руху» [Хантингтон 2003: с. 42].

Аналізуючи дієвість зовнішніх, «екзогенних стимулів» демократизації, Г. Зеленько наголошує, що «дефіцит внутрішніх стимулів до демократії, як свідчить досвід країн ЦСЄ, може бути компенсований зовнішніми інструментами, які б спонукали вироблення певних політичних практик усередині країни, яка у такій ситуації є об'єктом впливу», при цьому дослідниця зауважує, що «зовнішні впливи найчастіше мають опосередкований характер і реалізуються найчастіше через соціокультурну співпрацю, спільні ринки, культурну дипломатію та інституційні нововведення» [Зеленько, 2019: с.11].

Одним із вагомих чинників сучасної демократизації визнається міжнародний (зовнішній) чинник впливу на демократизаційний процес, який пов'язує із впливом глобалізаційних модернізаційних процесів, формуванням глобальної демократії, глобального громадянського суспільства, підвищенням міжнародної громадянської активності тощо. Міжнародні, зовнішні чинники сучасної демократизації передбачають можливість створення певних зовнішніх структур і впливів, здатних вагомо детермінувати ситуацію в середині країн, регіонів тощо.

Одним із новітніх чинників, що впливає на сучасну демократизацію, є глобальна демократія. Це відносно нове явище, детерміноване сучасними процесами глобалізації і інтернетизації. На думку експертів, «зародження уявлень про глобальну демократію і виступи в її підтримку мають важливе значення і для інших форм демократичного управління. Взаємодії між найвіддаленішими частинами світу нині трансформують будь-які демократичні практики – і якщо виклик глобальної демократії буде прийнятий, це вплине на те, як вони будуть організовані на місцевому, національному і регіональному рівнях» [Аркибуджи, 2010: с. 272].

Розгляд проблематики глобальної демократії, окреслення її переваг та вад сьогодні можна зустріти переважно у працях політологічного спрямування (Д. Брау, Д. Гольдблатт, А. Мак Гру, Х. Патомакі, І. Перратон, А. Сен, С. Слутер Д. Хелд та інші), що віддзеркалюють космополітичні, радикально-плюралістичні ідеї глобальної демократії [Bray, 2013; Held, 1999; Held, McGrew, Goldblatt, Perraton, 1999; Patomaki, 2000; Sen, 1999; Slaughter, 2014 та ін.].

Експерти визнають, що глобальна демократія сьогодні ще знаходиться «в дитячому віці» і її розповсюдження за межі державних кордонів є одним з найважливіших викликів демократизаційним процесам ХХІ сторіччя, які потребують ретельних досліджень [Archibugi, 2008]. Проте її впливовість на перебіг демократичних трансформацій сучасного суспільства та чинність в сучасному демократизаційному процесі стає все очевиднішою.

Сьогодні глобальна демократія обумовлена в першу чергу процесами транслявання демократичних цінностей та настанов в загальносвітових масштабах незалежно від внутрішньої політики і демократичного рівня розвитку держав, які підпадають під цей глобальний вплив. Вона пов'язана з сучасними процесами соціалізації та інтеріоризації загальноновизнаних у світовому масштабі демократичних принципів і засад суспільно-політичної активності і взаємодії, демократичних ціннісно-нормативних настанов і пріоритетів. При цьому вони можуть не бути актуалізованими у формальному інституціональному суспільно-політичному просторі в рамках тієї чи тієї держави. Глобальна демократія базується на загальноновизнаних демократичних цінностях і настановах, які навряд чи враховують «внутрішні» політичні, економічні, соціально-культурні передумови окремих держав, історичні особливості їх розвитку тощо.

Такі процеси передбачають транслявання демократичних цінностей та засад суспільної взаємодії перш за все на особистісному рівні, детермінуючи зміни свідомості пересічного громадянина, розширюючи його уявлення про можливості суспільної активності та взаємодії в сучасному демократичному суспільстві. Це зумовлює і певні особливості такого зовнішнього впливу, створюючи дилему впливу глобальної демократії на процеси демократизації в кожній окремій країні. Така ситуація, з одного боку, несе позитивний заряд і можливість реалізації демократичних перетворень стратегічного, загальногуманістичного змісту – запровадження демократичних інституцій суспільного розвитку, впровадження демократичних цінностей та настанов, демократичні зрушення свідомості пересічних громадян тощо. Глобальний вплив може сприяти зближенню й об'єднанню країн, які перебувають на різних рівнях суспільно-демократичного розвитку, обміну суспільним досвідом, налагодженню комунікації і формуванню глобальної громадянської спільноти тощо. З іншого боку, це може спричинити уніфікацію країн і стати чинником маніпулятивного впливу («демократична маніпуляція») інших держав та впровадження в суспільний перебіг нелегітимізованих демократичних ціннісно-

нормативних засад, здатних послабити систему державного управління в країні [Войтович, 2013]. Така ситуація співвідношення внутрішньонаціональних демократизаційних процесів і глобального демократичного простору може послаблювати державу і сприяти активізації дій «знизу», «ззовні» та «згори», стаючи ареною перегонів в якій кожна сторона буде намагатися відстояти свої інтереси.

Позитивним аспектом чинності глобальної демократії в перехідних суспільствах, суспільствах із несталою демократією стає пробудження громадянськості, стимулювання громадянської активності всередині країни (держави), що викликає активну протидію її інертності, стимулюючи дієвість досягнення певного рівня демократизації як владних структур та установ, так і суспільства загалом.

Особливістю такого зовнішнього впливу є те, що в перехідних суспільствах в поширенні й упровадженні глобальної демократії важливу роль відіграють сучасні інформаційно-комунікаційні технології. Завдяки Інтернету відбувається стрімке розширення інформаційно-комунікативного простору, зростає інформаційний потік, комунікаційні інтеракції, збільшуються можливості зовнішнього (відносно державних кордонів) впливу на перебіг подій в середині окремої країни. Ефективність інтернет-впливу зумовлена тим, що віртуальний простір розбудовується на принципах інформаційно-комунікаційної відкритості, детермінуючи, певним чином, об'єднання інформаційно-комунікаційного поля сучасного світу. Такий вплив детермінується інформаційно-комунікаційною відкритістю мережі і продукує збільшення вагомості зовнішніх тригерів сучасного демократизаційного процесу та розширює можливості його ініціювання та акумулювання «знизу».

Функціонування глобальної демократії розширює можливості місцевих громад та громадськості і дозволяє місцевим спільнотам об'єднуватись і діяти поза межами окремої держави (не завжди готової, процедурно та законодавчо, до підвищення громадянської активності своїх місцевих громад та недержавних

організацій). При цьому демократичні держави отримують можливість підвищити свій вплив в якості агентів демократизаційних трансформацій в загальносвітовому масштабі [Archibugi, 2008].

Розвиток глобальної демократії та підвищення активності недержавних громадських організацій сьогодні акумулює питання закріплення їх повноважень в якості формального дієздатного актора сучасного суспільного процесу та активізацію глобального громадянського суспільства як одного з учасників процесу демократизації. Наразі відбувається актуалізація потреби легітимація цього процесу на глобальному світовому рівні. Потужні міжнародні організації, зокрема ООН (незважаючи на міжурядовий характер функціонування організації), вже піднімають питання розгляду можливості запрошення до співпраці недержавних акторів, які представляють всесвітнє громадянське суспільство.

Активізація громадянської активності в сучасному світі пов'язана із розвитком сучасного громадянського суспільства. Зауважимо, що розвинене громадянське суспільство в його традиційному розумінні завжди вважалося вагомим чинником демократизаційного процесу. Проте новітнім тригером сучасної демократизації стає функціонування глобального громадянського суспільства, яке сприяє її активізації «знизу». Сьогодні дієвими акторами сучасного демократизаційного процесу стають «недержавні актори», міжнародні неурядові організації, міжнародні неформальні мережі, соціальні рухи, які продукують можливість «управління без уряду», використовуючи різні організаційні форми, здебільшого добровільні асоціації тощо [Josselin, Wallace, 2001].

Від середини 1990-х років відбувається актуалізація досліджень глобального громадянського суспільства. Наразі феномен глобального громадянського суспільства стає предметом дослідницької уваги і західних, і вітчизняних науковців (Х. Булл, Дж. Кін, М. Едвардс, Р. Ліпшюц, Д. Шандлер, Дж. Шольте, Р. Фальк, а також Е. Афонін, Т. Бельська, Р. Войтович, В.

Степаненко та інші) [Bull, 1966; Chandler, 2004; Edwards, 2005; Falk, 1998; 2005; Keane, 2003; Lipschutz, 1992; 2000; Scholte, 2002; Афонін, Бельська, 2013; Войтович, 2013; Степаненко, 2015 та ін.].

Глобальне громадянське суспільство детермінує розширення можливостей сучасної демократизації завдяки збільшенню кількості її інституцій та агентів – громадських рухів, недержавних громадських організацій поза межами просторових кордонів окремих держав [Lipschutz, 1992]. Експерти наголошують на глобальній позитивній чинності глобального громадянського суспільства, зазначаючи, що «учасники глобального громадянського суспільства перебувають у процесі створення транснаціональних інститутів, спрямованих на управління або усунення» наслідків «“транснаціональних режимів”, які переступають традиційні межі міждержавної дипломатії» [Lipschutz, 2000: p. 17].

Вітчизняні фахівці також підкреслюють функціонування глобального громадянського суспільства як ініціативи «знизу», що презентує «об’єднання людей позаполітичного характеру, однотипних соціетальних спільнот для вирішення загальнозначущих проблем усього людства, які мають спільні цінності і уявлення про спосіб і стиль життя. Глобальне громадянське суспільство є системою соціальних структур, відносин, свідомості і діяльності, що лише перебуває на стадії становлення» [Афонін, Бельська, 2013: с. 10].

Глобальне громадянське суспільство сьогодні є доволі суперечливим і багатозначним феноменом, який постійно розвивається. І наразі є незавершеним проєктом, який «складається з іноді добре розвинених, а іноді недостатньо розвинених взаємопов’язаних мереж, пірамід і комунікативних утворень соціально-економічних інститутів і акторів, що самоорганізуються через кордони з чіткою ціллю об’єднати світ по-новому» [Keane, 2003: p. 8]. Метою глобального громадянського суспільства стає ефективне об’єднання сучасного глобального світу. Таке об’єднання відбувається на загальноновизнаних демократичних принципах і засадах та передбачає підвищення функціональних

самореалізаційних можливостей як для окремих індивідів, громадських груп та об'єднань, так і для держав та людства в цілому. На думку експертів, глобальне громадянське суспільство «вкрай важливий і успішний експеримент», враховуючи і ті переваги, які надаються громадянам в рамках його реалізації, зокрема щодо посилення сучасних демократизаційних ефектів, пов'язаних з розширенням контрольних можливостей суспільства і забезпеченням додаткових можливостей «контролю над національними владами», що «відкривають для людей нові горизонти», нові форми взаємодії, «вкрай необхідні у світі, який стає все глобальнішим» [Белл, 2010: с. 24].

Однією з основних переваг глобального громадянського суспільства, яка відрізняє його як від державних, так і громадських структур всередині країни, роблячи більш дієвим і цілеспрямованим, можна означити те, що діяльність таких громадських організацій зазвичай спрямована на конкретну проблему, має широкі мобілізаційні можливості, а також фінансові і інформаційні ресурси. Особливістю міжнародної громадянської активності у сфері демократизації та захисту інтересів і прав людини є те, що її об'єктом часто стають уряди певних держав, які ігнорують або нівелюють базові демократичні норми і принципи, а метою – утвердження демократичних норм і свобод, протидія антидемократичним режимам. При цьому ефективність такого впливу на політику окремих держав детермінована багатьма чинниками, «...від сутності проблеми, яку вони лобіюють, спроможності місцевого громадянського руху і дієвості центрів громадянського суспільства, його стратегії в мобілізації міжнародних союзників, чутливості національного уряду, його готовності коригувати свою політику в умовах зовнішнього тиску, геополітичної значущості подій для впливових світових держав і міжнародних груп тощо. Інформаційні та комунікаційні засоби, які характеризують глобалізацію, і перш за все Інтернет, відкрили нові можливості для міжнародних ініціатив із підтримки і лобіювання місцевих демократичних рухів і кампаній» [Степаненко, 2005: с. 166].

Функціонування глобального громадянського суспільства можна означити як неформальну ініціативу «знизу», що долає державні кордони. Експерти підкреслюють неформальний характер глобального громадянського суспільства і визначають його як «зростаючу соціальну тканину», що формується спільнотами і «пронизується транснаціональними нормами» на відміну від міжнародних структур, глобальної держави тощо, що регулюються законом [Keane, 2003].

Розглядаючи дієвість глобальних зовнішніх чинників в сучасному демократизаційному процесі, можна зазначити, що сьогодні вони відіграють визначальну роль перш за все в розповсюдженні демократичних норм і цінностей, зокрема «за допомогою організації діалогів понад національними кордонами. Ці норми допомагають глобальному нормативному синтезу і закладають загальні для всіх моральні основи» [Энциони, 2010: с. 260]. Крім того вони стають вкрай ефективними при мобілізації суспільної думки, розширенні контрольних можливостей сучасної спільноти, створенні громадських спільностей і формуванні глобальних спільнот, здатних формулювати значущі питання міжнародного, регіонального рівня і протидіяти міжнародним корпораціям, сприяти вирішенню проблем захисту прав різних соціальних груп, захисту навколишнього середовища тощо з використанням демократичного інструментарію та підвищуючи контрольні ресурси суспільства. Саме неформальний характер взаємодії глобальних громадських спільнот, міжособистісні зв'язки і активне використання сучасних новітніх засобів комунікації робить їх мобільним, гнучким і динамічним ресурсом сучасних демократизаційних трансформацій.

Глобальні громадянські структури стають активним актором сучасних демократизаційних процесів, «навіть найскептичніші спостерігачі не можуть не визнавати сьогодні, що епоха протягом якої держави служили єдиним втіленням легітимності, підійшла до кінця. В наші дні прийняття рішень в міжнародній політиці проходить під пильним наглядом недержавних структур, які

сповідують цінності не сумісні з принципами силовий політики: легітимність, підзвітність, прозорість, участь і залученість – всі вони є ключовими елементами традиційної демократичної теорії» [Аркибуджи, 2010: с. 268].

Міжнародний (зовнішній) аспект чинності сучасної демократизації є відносно новим дослідницьким полем, що стимулює активізацію демократизаційних процесів «знизу» та стає дедалі вагомішим чинником, що потребує більш ретельних досліджень з огляду на значущість його впливів на процеси, які відбуваються всередині окремої держави. Використання Інтернету як одного з дієвих ресурсів реалізації такого впливу на сучасний демократизаційний процес актуалізує потребу пильної уваги українських дослідників до висвітлення даної проблематики з огляду на її значущість. Різні аспекти впливу Інтернету на демократизацію сучасного суспільства та визначення його демократизаційної ресурсності будуть ретельно розглянуті в наступних розділах даної дисертаційної роботи.

Розглянуті чинники та тригери сучасної демократизації засвідчують, що сьогодні демократизаційні трансформації можуть бути активізовані «ззовні», певним чином поділяючи вектори впливу на зовнішні і внутрішні та розширюючи її агентність в сучасному глобальному, дигіталізованому світі. Відправною точкою такого ракурсу розгляду демократизації є держава з її територіальними межами і кордонами. Хоча, слід зазначити, що ці феномени сучасної демократизації також розглядаються і як чинники демократизації, що ініціюються громадянами, детермінуючи амплітуду векторної спрямованості сучасної демократизації «знизу»/«згори».

Дійсно, історичні реалії свідчать, що демократизаційні перетворення можуть реалізовуватися, зокрема, «згори», за ініціативи владних структур. Або «знизу», за ініціативи активних верств населення. На думку експертів, найбільш поширеним за зародження демократії (в історичному сенсі), а також за третьої хвилі демократизації, яка прокотилася світом наприкінці минулого сторіччя, є демократизація, нав'язана елітам населенням (responsive

democratization). Вона була пов'язана з політичним тиском мас на еліти і є класичним проявом векторної спрямованості «знизу», яка була реалізована в багатьох країнах світу і є віддзеркаленням революційності демократичних перетворень у країнах.

Досить поширеними є й інший тип демократизації, в якому політичний тиск мас відіграє меншу роль. Це демократизація, нав'язана населенню елітами «згори», – освічена демократизація, опортуністична демократизація. Слід наголосити, що це може бути також демократизація, нав'язана ззовні, зовнішніми агентами й елітами. Фахівці зазначають, що особливістю такої демократизації є те, що «...в кожному з цих випадків зацікавленість еліти в монопольному розпорядженні владою долають й іншими чинниками, крім тиску з боку мас. Як наслідок ці шляхи ведуть до демократії, не вкоріненої в суспільстві; вкорінена в суспільство демократія може бути підсумком тільки демократизації, нав'язаної населенням» [Демократизация, 2015: с. 171].

Аналізуючи векторні спрямованості розгортання демократизації, слід зазначити, що кожен із них містить певні особливості, які можуть впливати на якість такої демократизації в конкретній країні. Демократизація «згори» може відбуватися як прояв «доброї волі» владних еліт, налаштованих на розбудову демократичного суспільства. Демократизація «знизу» може відбуватися в результаті активних, зокрема і революційних дій громадян, спрямованих на досягнення демократичних прав і свобод, захист своїх прав і інтересів. Проте, слід наголосити, що демократизація може відбуватися і на перетині окреслених спрямувань, наприклад, як певна (зазвичай несуттєва. – *Н. Б.*) поступка владних еліт, що є її відповіддю на громадянський тиск. Особливістю результату такого процесу є те, що владна еліта йде на незначні, не критичні для її владних можливостей поступки задля збереження своїх основних владних важелів і повноважень. Наголосимо, що за свідченням К. Боша, таке розгортання подій стає можливим, коли придушення демократизаційних вимог пов'язане для владних еліт з більшими затратами, ніж їх упровадження [Voix, 2003].

Можна також виокремити шлях окреслення спрямованості демократизації, пов'язаний із таким феноменом сучасної демократизація, як демократичний транзит. Так, М. Макфол, аналізуючи особливості демократизації на теренах посткомуністичних країн, у своєму нарисі «Четверта хвиля демократизації та диктатури» [McFaul, 2001] розглядає феномен демократичного транзиту як набір альтернативних шляхів демократизації, притаманний сучасному баченню демократичного процесу.

Визначення ключових механізмів демократичного транзиту, які обумовлюють особливості його реалізації, пов'язують із виділенням таких двох ключових чинників, як стратегія еліт і стратегія мас, з одного боку, і співвідношення сил між правлячими групами та їх противниками – з іншого. «Концептуалізація згаданих чинників і оцінка їх гіпотетичного впливу дозволяють розбити транзит на чотири категорії: (1) “пактові” (2) “нав’язані”, (3) “революційні” та (4) “реформаторські”. Це означає, що можливі кілька варіантів екілібру, які дозволяють досягти демократії, та логіку демократизації не можна зводити до “три співробітництва”, в якій співвідношення сторін приблизно рівне, – такого не може бути за жодних форм транзиту» [Карл, Шмиттер, 2004: с. 13]. Те саме співвідношення сил, вмотивованості та можливостей основних агентів демократизації обумовлює особливості її реалізації в кожному конкретному суспільстві.

Розглядаючи демократизацію як шлях до демократії, слід зауважити, що такий шлях не є уніфікованим еволюційним процесом. Багатовекторність чинників сучасного демократизаційного процесу засвідчує його динамічність та унікальність. І поява нових чинників та тригерів даного процесу розширює можливості сучасної демократизації. Не змінюючи сутності демократичних трансформацій суспільства, вони виступають результатом новітніх динамічних тенденцій всесвітнього розвитку в сучасному глобалізованому і технологізованому світі. Інтеріоризація демократичних цінностей, активізація можливостей громадського контролю за діями та рішеннями влади, розширення

громадської участі у вирішенні суспільно важливих питань сьогодні отримує новий поштовх, нові інструменти та механізми, презентуючи нові виміри реалізації дієвих демократизаційних кроків в нових умовах сучасного глобального технологізованого світу.

Більше того, сучасна ситуація виступає сприятливим середовищем демократизаційних трансформацій, розширює демократизаційні ресурси суспільства, підвищує прагнення до демократизаційних зрушень завдяки тому, що «процеси економічної, соціальної та культурної глобалізації породили більш тісні міждержавні взаємодії, що істотно спрощує демонстрацію більш ефективних практик управління та їх подальшого перейняття» [Аркибуджи, 2010: с. 269–270].

Сучасні глобалізаційні, дигіталізаційні процеси акумулюють розширення рівнів, інституцій та акторів, задіяних в демократичному процесі, інтенсифікуючи можливості її активізації «знизу» та «ззовні». На зміну домінування в демократизаційному процесі «демократичних національних держав» та внутрішньодержавних чинників демократизації поступово приходить «демократичний світопорядок», який активізує позадержавні чинники сучасної демократизації, роблячи державу одним з багатьох акторів (агентів) даного процесу. Такі тенденції новітньої чинності сучасної демократизації інтенсифікують демократизаційні зрушення як в окремих країнах, так і в світі в цілому, живлять їх новими силами, здатними протидіяти діям «згори», формуючи конкурентоздатне середовище задля задіяності різних векторів поглиблення демократизаційного процесу в сучасному суспільстві. І інтернет-технології сьогодні стають вагомим ресурсом, що детермінує демократизаційні трансформації в сучасному глобалізованому технологізованому світі.

Розглядаючи демократизацію як шлях до демократії, слід зауважити, що такий шлях не є однозначним, не є єдиним еволюційним процесом. Окреслені нами векторні шляхи демократизації дозволяють реалізувати певну

операціоналізацію, надаючи відповідь на питання – як, за допомоги яких основних агентів вона відбувається. Комплексне дослідження сучасної демократизації передбачає також відповідь на питання, що саме формує сучасний демократизаційний процес, а це актуалізує аналіз основних ознак і характеристик її успішності.

1.5. Ознаки та характеристики успішності сучасної демократизації

Узагальнене уявлення різних дослідників про ознаки і складові, що детермінують успішність демократизаційного процесу, на наш погляд, досить вдало окреслює С. Хантингтон. Серед величин, які сприяють демократизації, можна виокремити: «високий в цілому рівень економічного добробуту; відносно рівний розподіл доходу і/або багатства; ринкову економіку; економічний розвиток і соціальна модернізація;... сильний середній клас; високий рівень грамотності й освіти; інструментальну, а не споглядальну культуру; протестантизм; соціальний плюралізм і сильні посередницькі групи; розвиток політичного змагання, розширення політичної участі;... демократичні владні структури всередині соціальних груп, особливо тих, які тісно пов'язані з політикою; низький рівень громадянського насильства; низький рівень політичної поляризації та екстремізму; політичні лідери – прихильники демократії; традиції толерантності та компромісу; окупацію країни продемократичною іноземною державою; вплив продемократичної іноземної держави; прагнення еліти наслідувати цінності демократичних держав; традиції поваги до закону і прав особистості;... консенсус щодо політичних і соціальних цінностей; відсутність консенсусу щодо політичних і соціальних цінностей» тощо [Хантингтон, 2003: с. 48–49].

При цьому вкрай важливо усвідомлювати, що незважаючи на наявність загальних закономірностей та ознак демократизації, ці процеси мають також певні територіально-часові відмінності. Не існує єдиного чинника, який

обумовлює демократизаційні перетворення в усіх країнах і на всіх континентах. Успішна демократизація – це завжди комбінація цілої низки чинників і умов, які можуть бути продуктивними для однієї країни в певному часовому проміжку і нейтральними, недієвими в іншому часовому вимірі. А також для інших країн у тих самих обставинах і умовах. Така рухливість робить процеси демократизації вкрай чутливими і непередбачуваними з огляду на успішність їх перебігу, а суб'єктивні, конкретно-ситуативні обставини – вагомою складовою успішної демократизації. Можна зазначити, що успішність процесу демократизації обумовлюють складові різного рівня, різної спрямованості («ззовні/зсередини», «знизу/згори» тощо), які мають різнорідну агентну наповненість і спираються на певні ціннісно-нормативні засади і настанови. Він обумовлений трансформацією в політичній, економічній, культурно-нормативній, особистісній сферах і пов'язаний із процесами як глобального характеру, так і конкретно-державного, регіонального характеру.

Узагальненим показником успішності демократизаційного процесу, на думку сучасних дослідників, є певні ознаки, характеристики, притаманні консолідованій демократії. За визначенням Х. Лінца і А. Степана, консолідована демократія – це очікуваний результат успішної демократизації, що передбачає: «1) присутність вільного і дієздатного громадянське суспільство; 2) присутність автономного політичного суспільства; 3) присутність правової держави; 4) лояльну стосовно демократії бюрократія; 5) інституціоналізоване економічне співтовариство суб'єктів» [Linz, Stepan, 1996: p. 17].

В сучасному дослідницькому полі класичними показниками успішності демократизаційних трансформацій суспільства виступають ознаки та характеристики консолідованої демократії, які використовуються у міжнародних дослідженнях задля оцінки стану сучасної демократії. Вони формують індексні показники ступеня демократичності / недемократичності різних країн, схарактеризовуючи суспільство за такими формалізованими

критеріями: *демократичність управління*, що відтворюють ступень демократичності урядової системи, ефективність, прозорість та підзвітність владних структур. *Демократичний виборчий процес*, який передбачає функціонування багатопартійної системи в країні та активну участь населення у суспільно-політичному процесі. Сучасна консолідована демократія передбачає загальні рівні виборчі права усіх громадян та проведення вільних та регулярних виборів, які передбачають прозору та чесну конкуренцію різних партій. *Дієдатне громадянське суспільство*, яке оцінюється за ознаками організаційної і фінансової спроможності громадянського сектору, його участі у суспільно-політичному процесі, формуючи правове та політичне середовище активізації громадянської активності, захисту прав та інтересів різних верств населення, протидії антидемократичним рішенням влади тощо. Консолідована демократія передбачає стійкість та незалежність громадянського суспільства, відсутність державного тиску та захищеність права на громадянські об'єднання та збори груп інтересів. *Незалежність сучасних ЗМІ*, пов'язана зі свободою функціонування публічних засобів масової інформації та комунікації, можливістю вираження власних поглядів та переконань. *Міське демократичне управління*, пов'язане з децентралізацією влади, виборністю, підзвітністю, підзвітністю та відповідальністю органів місцевого самоврядування. *Незалежна судова система*, що передбачає конституційний захист прав людини, гарантію рівності усіх громадян перед законом, прозорість та дотримання судочинних рішень усіма учасниками судового процесу, незалежність та неупередженість судових рішень. *Протидія корупції*, активне підтримання антикорупційних ініціатив на законодавчому та виконавчому рівнях [Nations in Transit. Methodology. 2020].

Такий підхід є поширеною та ефективною дослідницькою практикою, що дозволяє оперативно оцінювати успішність сучасного демократизаційного процесу за певними формальними ознаками присутності та функціонування

демократичних інститутів. Проте вони не дозволяють презентувати сутнісно-змістовне відтворення демократизації як складного процесу інституціоналізації.

Демократизаційний процес передбачає певну інституціоналізацію суспільних відносин, ствердження нових суспільно-політичних відносин на рівні прийняття його норм і цінностей, формування правової громадянської культури як умови повноцінного функціонування «дієздатних демократичних інститутів» [Linz, Stepan, 1996: p. 15].

Пов'язуючи успішність і ефективність демократизаційного процесу з консолідацією демократії, сучасні дослідники досить детально окреслюють інституціоналізаційні ознаки цього процесу, що передбачає «інституціоналізацію нових форм і структур із використанням елементів традиційної культури; відповідні реформи адміністративних державних структур; вираз інтересів не тільки за допомоги політичних партій, а і через рухи, що виникають спонтанно, зокрема компаративістське, місцеве самоврядування та ін.; включення країн, що демократизуються, в міжнародну спільноту як рівних партнерів тощо» [Сморгунов, 1999: с. 165].

Обрис складових успішної демократизації віддзеркалює необхідність наявності та функціонування певних формальних інституційних структур (формалізованих структурних одиниць), законодавчого оформлення демократичних трансформацій суспільства, активного сутнісного реформування адміністративного управління, децентралізації влади, присутності структур громадянського суспільства, незалежних ЗМІ тощо. А також присутності поведінкових ознак демократизаційного процесу, які передбачають ефективне функціонування не лише формалізованих структурних одиниць, але й неформальних, самоорганізаційних, спонтанних рухів і активностей, які спираються на громадянську активність як основну структурно-функціональну одиницю таких трансформацій. Успішна демократизація потребує як неформальної активності громадян і громадянського суспільства, так і певної формалізації та інституціоналізації

відносин держави, громадянського суспільства і громадянина на демократичних засадах їх функціонування та взаємодії. Вони мають доповнювати один одного та формувати ефективний процес інституціоналізації, який передбачає і інтеріоризацію демократичних ціннісно-нормативних засад та настанов суспільного функціонування та взаємодії усіма соціальними суб'єктами сучасного демократизаційного процесу.

При цьому необхідно відзначити певну особливість сучасної інституціоналізації, яка артикулюється у сучасному науковому дискурсі. Сучасні дослідження засвідчують відсутність жорстких інституціональних форм. Так, Ф. Шміттер вважає, що цей процес реалізується через пошук позитивних елементів багатьох режимів (а не вибору одного певного режиму), включаючи, у тому числі і використання деяких традиційних інститутів і норм. Він зауважує, що значну роль відіграють неформалізовані політичні процеси і чинники [Schmitter, 1992]. Більше за те, сьогодні активно обговорюють думку про неможливість повної інституціоналізації цих процесів. Багато дослідників сучасних суспільно-політичних процесів вважають, що демократія ніколи не зможе бути інституціоналізована повністю і процес демократизації є нескінченним. Так, Дж. Коен і Е. Арато наголошують, що «відсутній момент, за якого можна було б розслабитися і мовити: ось тепер нами досягнута досконала процедурна інституціоналізація принципів демократичної легітимності... Демократію слід розглядати як істину, що вимагає доказів, процесу навчання незалежно від того, який інституційний устрій політичної системи досягнений» [Коэн, Арато, 2003: с. 73]. Серед вад сучасного перебігу демократії дослідники визнають, наприклад, зменшення значущості тих, хто не перебуває у членах потужних добровільних асоціацій або партій, зазначаючи, що таким чином сучасна демократія виключає політично неактивних людей, які не виявляють дієвої активності щодо розв'язання проблем суспільного блага. Задля подолання вад сучасної демократії Дж. Коен і Е. Арато обстоюють множинність демократичних форм як ідеал інституціоналізації сучасного

суспільства. Проте визнають, «що навіть просунувшись у цьому напрямку, все одно необхідно розрізняти нормативні принципи демократичної легітимності і питання організації верховної влади з тим, щоб перші могли слугувати моральною відправною точкою для критики останньої» [Коэн, Арато, 2003: с. 73]. Можна пригадати і вислів А. Пшеворського, що сучасна інституціоналізація – це «інституціоналізація невизначеності» [Przeworski, 1986: р. 58]. Проте і в «інституціоналізаційній невизначеності існують певні межі». Ф. Шміттер визнає, що її регулює певний набір визнаних правил і умов, яких дотримуються всі соціальні групи. Він наголошує, що «відносна невизначеність» твердо регульована відносними визначеностями» [Schmitter, 1995: р. 536].

Усвідомлення основних ознак і характеристик демократизації дозволяє оперувати певними дослідницькими маркерами. І інституціоналізація, безперечно, є одним з основних маркерів. Проте з огляду на сучасні тенденції для аналізу успішності демократизації слід зосереджувати увагу не тільки на її інституційних ознаках, які є вкрай важливими і виступають вимірювальним інструментом сучасних міжнародних досліджень. Важливо усвідомлювати ті складові, риси і характеристики, які певним чином, відтворюють її сутнісно-характерологічні ознаки.

К. Вельцель завважує, що «у своєму буквальному сенсі «влада народу», демократія пов'язана з інституціоналізацією народної влади. І демократизація виступає тим процесом, упродовж якого відбувається ця інституціоналізація. Влада народу інституціоналізується за допомоги громадянських свобод, які наділяють людей можливістю управляти своїми життями, тобто слідувати своїм особистим уподобанням у приватному житті та впливати через свої політичні вподобання на життя громадське» [Демократизация, 2015: с. 149]. При цьому він завважує, що отримати громадянські свободи нелегко. Для цього потрібно, щоб більшість населення була і спроможна чинити тиск на еліту, і прагнула це зробити. Важливою умовою демократизації є також можливість реалізації

контролю за владою й елітами. Ефективність таких дій передбачає наявність солідаризаційного потенціалу в суспільстві, можливість координації і об'єднання сил та інтересів громадян, у тому числі в об'єднання (формальні і неформальні), здатні чинити тиск.

Окреслюючи ознаки успішності / неуспішності демократизації, слід зважити на поведінкові її аспекти, виокремлені у класичних тлумаченнях. Так, Роберт Даль, розглядаючи проблеми демократизації суспільства, наголошує, що необхідними ознаками життєздатності демократії є два ключові аспекти – змагальність і участь [Даль, 2000]. Таке процедурне визначення демократії Р. Далем групує ознаки за двома осями координат, за якими можна визначати ступінь демократичності тих чи тих політичних систем, порівнювати системи, аналізувати їх рух у бік більшої або меншої демократичності. Визначення ефективності демократизації в координатах участі та змагальності на конкретних прикладах демонструє С. Хантингтон. Він зазначає, що «...тією мірою, якою політична система не допускає до участі у голосуванні частину свого суспільства – як було з 70% чорношкірого населення в ПАР, із 50% населення жіночої статі у Швейцарії або 10% чорношкірих мешканців півдня США, – вона не є демократичною. Система не є демократичною тією мірою, якою опозиції забороняють брати участь у виборах, діяльність опозиції гноблять або переслідують, піддають цензурі, закривають опозиційні газети, маніпулюють із голосами виборців, підрахунком голосів. У будь-якому суспільстві постійні невдачі на виборах головної опозиційної політичної партії неминуче викличуть питання про ступінь змагальності, який дозволяє система» [Хантингтон, 2003: с. 17–18].

Однією з ключових ознак успішної демократизації визнається пересічна поведінкова активність соціальних суб'єктів, функціонування потужного дієздатного громадянського суспільства та наявність дієвої громадянської активності. Саме ці показники стають ознаками якості сучасної демократизації. Поведінкова активність ключових соціальних суб'єктів демократизаційного

процесу є ключовим маркером розрізнення формального (неефективного) або неформального (дієздатного) характеру демократизації. Демократизація прискорюється там, де «...система державного управління занурена в середовище громадянської активності суспільства. Без особистої участі громадян, тобто реального «демократичного обороту» втрачається головний критерій, який дозволяє відрізнити насправді демократичний процес від формального» [Гайнутдинова, 2009: с. 315].

Наголосимо на важливості нарощування громадянської активності для підвищення успішності демократизаційних перетворень у практиках дієвого громадянського суспільства і напрацювання дієвих механізмів взаємодії громадськості з державними інституціями та установами. Демократизація сучасного суспільства передбачає певну гомогенізацію умов соціального життя. Дієве громадянське суспільство «...всюди, де воно реально існує, поступово створює більш однорідний соціальний простір демократичних прав і обов'язків, свободи будь-яких форм діяльності та обміну, свободи особистої ініціативи і самодіяльності (якщо вона не на шкоду інтересам інших громадян і всьому суспільству), свободи циркуляції будь-якої політичної та культурної інформації (якщо вона не суперечить загальнолюдським нормам і цінностям)» [Проблемы формирования гражданского общества, 1993: с. 40].

Успішна демократизація актуалізує необхідність появи на суспільному обрії поряд з владним (державним) агентом, який формує державницьку політику країни, таких повноцінних соціальних агентів демократизаційного процесу, як активний громадянин з його правами і новими можливостями впливу, громадянське суспільство з його структурами, принципами і механізмами об'єднання громадян задля реалізації та захисту їхніх інтересів.

Однією з ключових ознак успішності процесу демократизації є наявність у суспільстві свідомих, активних, небайдужих громадян. І саме ці ознаки відрізняють громадян демократичної держави від підданих авторитарної держави. К. Пейтмен у своїй відомій книзі «Участь та демократична теорія»

наголошує на важливості сталих пересічних громадянських активностей, зокрема громадських ініціатив локальних рівнів задля підвищення успішності демократизаційного процесу [Pateman, 1970]. Як і інші прихильники аргументації теорії партисипаторної демократії (Б. Барбер, Дж. Вольф, Ле. Дюк, Дж. Ціммерман та інші), вона визначає важливу роль свідомої та активної участі пересічного громадянина в суспільно-політичному процесі, вважаючи її емансипуючим чинником розвитку громадянина як дієвого агента демократизаційного процесу, запоруки його успішності. Важливим результатом пересічної громадянської активності виступає не тільки, а подекуди і не стільки, сам результат розвитку демократичних інституцій, захисту прав та інтересів як самоцінність, а той активізуючий ефект, набуття досвіду громадянської участі та солідаризації, який формує громадянина, сприяє підвищенню його політичної культури та отриманню позитивного «психологічного ефекту» [Пейтмэн, 2006: с. 38].

Демократична трансформація не обмежується лише запровадженням в життя формальних демократичних правил і інститутів, «максималістське розуміння демократичної консолідації бере до уваги як стабільність демократичного інституціонального порядку, так і позитивне ставлення до нього з боку населення... Без активної підтримки цінностей, інститутів і практик з боку населення демократія не може бути консолідованою» [Ручка, 2008: с. 53–54].

Важливість відтворення демократичних засад на особистісному рівні (мікрорівні), пов'язаному зі сприйняттям та інтеріоризацією демократичних ціннісно-нормативних засад та настанов, зумовлена і тим, що демократизація тісно пов'язана з якісними показниками розширення і поглиблення свободи особистості. «Свобода в певному сенсі є особливою перевагою демократії. Якщо людина зацікавлена у свободі як засадничій соціальній цінності, вона має бути зацікавлена і в долі демократії» [Хантингтон, 2003: с. 39]. Окрім того,

важливим елементом є спроможність (наявні механізми і шляхи) висловлення громадянами незгоди й опозиційних настроїв.

Як аргумент важливості мікрорівневих показників демократизаційного процесу слід навести цікавий доробок Д. Растоу. Досліджуючи питання генезису демократії, він виокремлює цілу низку чинників, які є необхідними умовами успішної демократизації. Це і свідомий вибір демократичних процедур, і усвідомлення та засвоєння демократичних принципів усіма суб'єктами соціально-громадянського процесу (і елітами, і громадянами), і відчуття національної єдності в суспільстві. Слід зауважити, що запропоновані умови певним чином групуються в когнітивно-комунікаційно-поведінкову структуру і демонструють необхідність наявності всіх трьох елементів для успішності процесу демократизації. Елементи аналізу такого впливу Д. Растоу розглядає в контексті теорії інституціонального навчання (*institutional learning theory*). Ми говоримо про запропоновану ним «модель звикання» (*habituation model*) [Rustow, 1970], яка передбачає, що людина навчається цінувати демократичні свободи, лише відчувши, що це таке, отримавши певний досвід їх використання.

Оцінка суб'єктного, особистісного чинника передбачає оцінку ставлення до демократизаційних процесів і перебігу їх реалізації – ставлення до демократичних цінностей, до демократичних свобод, усвідомлення потреби демократичних змін і сприйняття демократії як власної цінності, вартої захисту і боротьби, а також оцінку успішності перебігу демократичних процесів у суспільстві.

Суб'єктивна оцінка значущості демократичних прав і свобод стала предметом чисельних досліджень Р. Інглгарта і його послідовників. Так, апелюючи, до речі, до ідей Д. Растоу, К. Вельцель і Р. Інглгарт наголошують, що «оцінка населенням демократичних свобод віддзеркалює ту корисність, яку люди пов'язують із цими свободами. Суб'єктивна оцінка такої корисності (*perceived utility*) залежить не лише від безпосереднього досвіду втілення цих

свобод, а і, переважно, від ресурсів, якими володіють люди, тому що чим більше в них ресурсів, тим більше свободи їм потрібно для отримання з них користі. З цього випливає, що збільшення і розповсюдження демократичних ресурсів підвищує оцінку корисності демократичних свобод... Цінність, яку надає населення демократичним свободам, більшою мірою залежить від її корисності, ніж від кількості часу їх застосування. Тоді стає можливим і виникнення демократичних рухів усередині авторитарних режимів, а також створення продемократичними активістами таких фреймів, які стосуються громадянських прав, що резонують із підвищенням оцінки свобод населенням. Наділення людьми цінності демократичних свобод знаходить прояв в емансипаційних за своїм характером переконаннях, у яких відтворюється позитивне сприйняття влади, свободи і рівності пересічних громадян; акцент зроблено також на довірі до людей і на їхню здатність до самостійної дії (agency)» [Демократизация, 2015: с. 164].

Потрібно усвідомлювати, що важливим для аналізу успішності демократизації є навіть не так те, чи підтримують громадяни демократію, хоча це також є важливим оціночним маркером. Важливим є те, чому саме вони підтримують демократію, які критерії вважають найважливішими, показовими. Чи вважають вони демократичні цінності індивідуальним ціннісним пріоритетом. Чи готові вони чинити тиск на владні еліти задля обстоювання демократичних прав і свобод. Чи готові вони захищати свої права і свободи, боротися за них попри будь-які загрози і небезпеки. Тобто наскільки усвідомлюють демократію як «емансиповану», а не формальну цінність [Schedler, Sarsfield, 2006], цінність усвідомлену, інтеріоризовану та реалізовану в конкретних пересічних поведінкових практиках у рамках суспільної соціально-громадянських активності та взаємодії.

Ефективна суспільна взаємодія передбачає і присутність довіри суб'єктів такої взаємодії. Соціальна довіра як невід'ємний елемент сучасної соціальної взаємодії, безперечно, є невід'ємною складовою успішної демократизації.

Значущість соціальної довіри пов'язана з тією роллю, яку відводять довірі у сучасних демократизаційних процесах. Актуалізацію проблематики довіри сучасні дослідники пов'язують із тим, що відбувається «...інтенсифікація процесів демократизації, зменшення державного регулювання, передання повноважень на місця, розвиток громадянського суспільства й особистісної активності громадян. Тобто відбувається зростання значущості соціальних інтеракцій на мезо- і мікрорівнях, і відповідно, збільшується інтерес до способів забезпечення стабільності таких інтеракцій. Останнє є неможливим (або, як мінімум, значно ускладнено) без достатнього рівня довіри як міжособистісної, так і загальносоціальної довіри» [Паращевин, Соболева, Стеценко, 2014: с. 14–15].

Основою підвищення суспільної довіри в розвинених країнах Заходу є демократизаційні процеси, пов'язані з розвитком функціональних структур, зокрема і контрольних структур, громадянського суспільства. І, перш за все, «...суспільний контроль. Це контроль над державною діяльністю з боку громадських організацій, членами яких є більшість громадян... реальний шлях підвищення довіри в суспільстві – це послідовний перехід від контролю держави над суспільством і особистістю до послідовного контролю громадянського суспільства стосовно державного апарату та його методів управління соціально-політичною сферою й економікою» [Головаха, 2014: с. 8–9].

Актуальним полем сучасних наукових розвідок стають дослідження довіри до влади, співвітчизників, а також до ЗМІ [Костенко, 2006; Ручка, 2008]. Говорячи про довіру до ЗМІ, дослідники зазначають, що «засоби масової інформації мають особливе значення в контексті громадянського суспільства. ЗМІ виступають тим медіум-посередником, який якраз і здійснює зв'язок між державою і суспільством. Незалежні медіа втілюють та репрезентують громадську думку як соціальний інститут, і як «четверта влада», здійснюють функції спостерігача та контролера законодавчої, виконавчої та судової влади.

Важливість засобів масової інформації для громадянського суспільства полягає також в створенні символічної публічної сфери – уявної загальногромадської трибуни, яка може слугувати для висловлення та лобіювання суспільних та місцевих інтересів. Розвиток Інтернету значно розширив поле публічної сфери суспільств і приніс собою зміни, які, можливо, не менш важливі для трансформації публічності і розвитку громадянського суспільства, ніж розвиток газетної індустрії від кінця 18-го сторіччя. Зокрема, значне розширення сфери публічності, свободи слова та думки українськими опозиційними інтернет-виданнями кінця 20-го початку 21 сторіч дають підстави для такого твердження» [Степаненко, 2001: с. 173].

Сучасні дослідники активно позиціонують Інтернет як певний ресурс демократизації, який розширює публічне поле, сприяє розвитку громадянського суспільства, розширенню свободи думок і мислення та потребує поглибленого вивчення й аналізу. Інтернет стає невід'ємною складовою сучасного демократизаційного процесу, показником вимірювання демократичності країн в сучасних міжнародних дослідницьких практиках.

1.6. Вимірювання рівня демократичності сучасного суспільства: підходи і практики

Міжнародна спільнота сьогодні демонструє неабиякий інтерес до висвітлення перебігу демократизаційних процесів у світі. Існує запит суспільства на оцінку стану демократичності країн, динаміки, якості та повноти демократичних трансформацій у країнах. Запит, який знаходить своє розв'язання у вимірюванні рівня демократії за допомоги індексів, які формують загальні рейтинги, окреслюють стан демократизації суспільства в координатах дихотомічного континуума (демократичність / недемократичність) як у загальносвітовому масштабі, так і на рівні окремих держав і регіонів. Таке вимірювання є найбільш універсальним.

Дослідження різноманітних рейтингових показників розвитку країн здійснюються регулярно і надають можливість вимірювати і порівнювати ситуації в різних країнах за різними аспектами політичного, економічного, культурного спрямування тощо. Такі дослідження формують показники ситуації у тій або іншій країні, які не є абсолютними, проте дозволяють здійснювати довгостроковий пролонгований аналіз демократизаційних трансформацій в певній країні, а також реалізовувати порівняльний аналіз різних країн за цими показниками. Існують різноманітні рейтингової дослідження стосовно розвитку демократичних процесів, стану демократії в різних країнах. Деякі з них, наприклад, індекс Ванханена, мають доволі вузьку спрямованість і вимірюють лише показники, що стосуються характеристик виборчого процесу.

Одними з найавторитетніших рейтингових досліджень показників стану і розвитку демократичних процесів є вимірювальні індикатори політичних і громадянських свобод, які здійснює Freedom House. А також вимірювання Індексу демократії, яке реалізує британський дослідницький центр EIU. Такі дослідження базуються на визначенні ступеня присутності в сучасних суспільствах певних ознак консолідованої демократії як результату успішності демократизаційного процесу.

Дослідження перебігу демократичних процесів в світі і формування світового рейтингу щорічно здійснює за своєю методикою британський дослідницький центр The Economist Intelligence Unit (EIU – аналітичний підрозділ Economist) і висвітлює впливове британське видання «The Economist». Результатом даного провідного міжнародного дослідження є формування світового «Індексу демократії» (*EIU Democracy Index*) (ІД). Він передбачає оцінювання стану демократії за десятибальною шкалою і визначення чотирьох типів режимів: повні демократії (від 8 балів і вище); недосконалі демократії (від 6 до 8 балів); гібридні режими (від 4 до 6 балів); авторитарні режими (менше 4-х балів). Індекс демократії характеризує стан 60

ключових показників, згрупованих у п'ять основних категорій: 1. Виборчий процес і плюралізм; 2. Діяльність уряду; 3. Політична участь; 4. Політична культура; 5. Громадянські свободи. Кожна країна в межах сумарної оцінки цих категорій отримує певний ранг, що класифікує стан її демократії та відносить країну до одного з чотирьох означених типів режимів: 1. Повна демократія; 2. Недосконала демократія; 3. Гібридний режим; 4. Авторитарний режим.

Індекс демократії презентує відповідь на питання стосовно місця, яке країна отримує за шкалою демократичності / недемократичності. Показник базується на експертних оцінках, які формуються за відповідями експертів на поставлені питання і результатах опитувань громадської думки у різних країнах (при їх наявності). Він забезпечує огляд стану світової демократії у 165 незалежних державах і на двох територіях.

Картина стану демократії у загальносвітовому масштабі за результатами міжнародного дослідження The Economist Intelligence Unit 2020 року представлена на світовій мапі (рис. 1.6.1).

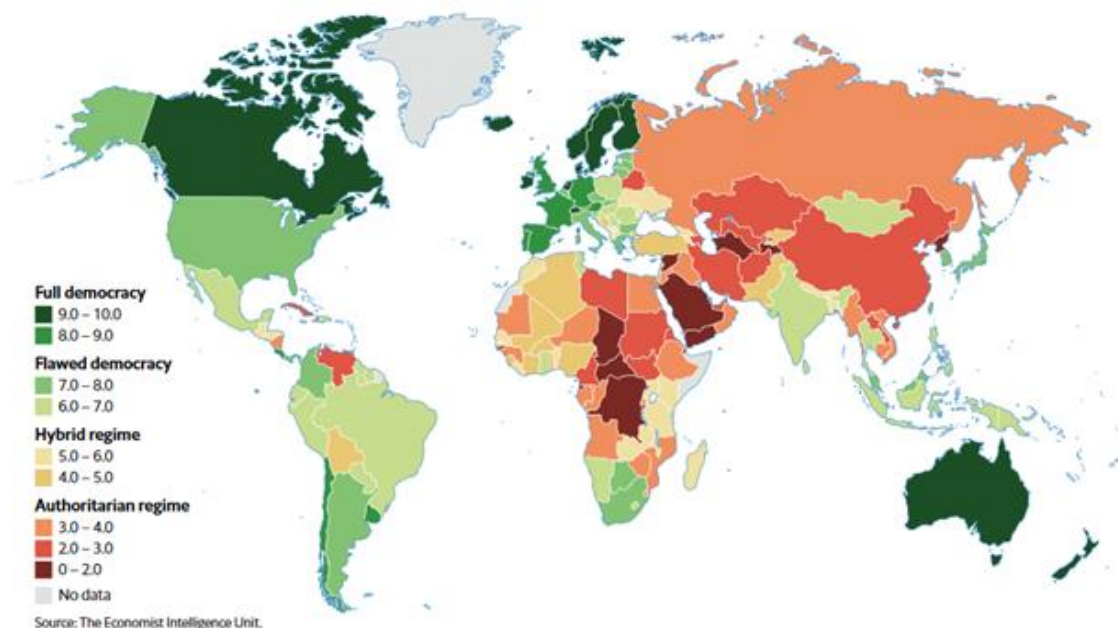

Рисунок 1.6.1. Стан демократії в загальносвітовому масштабі *

*Джерело: [Democracy Index 2019, 2020: с. 5].

Сучасний розподіл світу за типами існуючих режимів демонструє у 2019 році наступну картину розподілу кількості країн по кожній з окреслених дослідженням The Economist Intelligence Unit груп, відтворюючи кількісні показники ступеня їх демократичності в загальносвітовому вимірі: 22 країни «повної демократії», що складає 13,2% від досліджуваних країн світу та вбирає 5,7% світового населення; 54 країни «недосконалої демократії» – 32,3% країн світу, 42,7% світового населення; 37 країн «гібридного режиму» – 22,2% країн світу, 16% світового населення; 54 країни «авторитарного режиму» – 32,3% країн світу, 35,6% населення світу.

За результатами дослідження 2020 року загальносвітовою тенденцією сьогодення стало загальносвітове зниження Індексу демократії. Було зафіксовано найнижчий середній глобальний бал від початку вираховування даного індексу датованого 2006 роком. Такий показник став результатом різкого регресу цілої низки регіонів Латинської Америки, Близького Сходу та Африки (загалом близько 68 країн), що нівелювало покращення загального показника в інших регіонах (65 країн).

Загальносвітовою тенденцією стало падіння показників за такими категоріями як «функціонування уряду», «виборчий процес та плюралізм», «політична культура», «громадянські свободи». Причому показник громадянських свобод, пов'язаний зі свободою слова та доступом до інформації зазнав найбільшого зниження від 2008 року – з 6,35 балів до 5,74 балів у 2019 році. Експерти зазначають, що свобода слова «все більше обмежується як державними, так і недержавними суб'єктами» [Democracy Index 2019, 2020: с. 7]. Найгірший показник з 2008 року було отримано і у категорії «виборчий процес та плюралізм» (з 6,07 балів у 2008 році до 5,80 балів у 2019 році), що пов'язується з різким падінням цих показників у регіонах Азії, Латинської Америки та Східної Європи. Падіння показників у категорії «функціонування уряду» (середній показник 2008 року – 5,00 балів, 2019 року – 4,81 балів) пов'язується з недостатньою прозорістю та підзвітністю урядових структур,

корупційною складовою такої діяльності, падінням довіри населення до влади та політичних партій. Найменшого регресу порівняно з іншими категоріями зазнав показник «політичної культури» (5,73 балів та 5,57 балів у 2008 році та у 2019 році відповідно). Як загальну тенденцію експерти зазначають, що «розчарування у традиційних політичних партіях, які не змогли усунути слабкі місця в практиці демократії, підірвало довіру до самої демократії, як виявили опитування Євробарометра, Latinobarómetro, Afrobarometer, Gallup, Pew та інших... показник загального сприйняття демократії впав за останні роки. Також помітно знизився показник, що стосується ступеня суспільного консенсусу та згуртованості, необхідних для підтримки демократії» [Democracy Index 2019, 2020: с. 8]. Єдиний показник, який демонструє вагоме зростання протягом усього досліджуваного періоду практично в усіх регіонах світу – політична участь. Середній показник 2008 року – 4,59 балів, 2019 року – 5,25 балів. Розчарування у сучасних формальних політичних, державних, законодавчих інституціях, зниження громадянських свобод та довіри до політичних партій і державних установ акумулює в сучасному світі дієве підвищення громадянської активності та готовність громадськості активно покращувати сучасний демократичний процес – відстоювати свої права та інтереси, брати участь у виборчому процесі, протестних акціях, протидіяти корупції, контролювати діяльність владних структур, активізувати співпрацю громадськості щодо вирішення актуальних суспільних питань тощо.

Глобальний індекс демократії, згідно з результатами дослідження 2020 року засвідчив падіння загального середнього балу з 5,48 у 2018 році до 5,44 у 2019 році за 10-ти бальною шкалою, що стало найгіршим показником за всю історію проведення досліджень The Economist Intelligence Unit. Найвищі показники Індексу демократії фіксуються у таких країнах, як Норвегія, Ісландія, Швеція, які зберігають лідерські позиції у 2019 році. Більшість країн пострадянського простору або практично не змінили свої загальні рейтингові показники, або дещо погіршили їх порівняно з попереднім роком дослідження.

Україна ж стала однією з тих країн світу, які значно підвищили свій загальний рейтинговий показник у 2019 році порівняно з попереднім роком дослідження (Табл. 1.6.1).

Таблиця 1.6.1

Розподіл країн світу за ранговим рейтингом «Індексу демократії»

Країна	2018	2019
	ранг	ранг
Норвегія	1	1
Ісландія	2	2
Швеція	3	3
США	25	25
Молдова	79	83
Україна	84	78
Грузія	89	89
Росія	134	134
Білорусь	137	150
Казахстан	144	139
Іран	150	151

США посіли 25 позицію в рейтингу 2019 року, як і у 2018 році, потрапили до групи країн «недосконалої демократії». Аналітики зазначалось, що «США сповзають у глобальному рейтингу впродовж останнього десятиліття з 18-го місця у 2008 році до 25-го у 2018 році. Погіршення зареєстровано в категорії функціонування уряду, політичній поляризації та падінні довіри громадськості до інститутів, яке триває вже кілька років. Наприклад, якщо у 2000 році задоволених роботою Конгресу США було 40%, то до середини 2018-го таких залишилося тільки 18%. Також громадськість обурювалася нездатністю двох головних американських партій до спільної роботи. Розчарував і президент Дональд Трамп, від якого вони очікували кращого вміння досягати домовленостей і компромісів» [Democracy Index 2018, 2019].

Україна у 2018 році перебувала на 84-му місці у світі й на 17-му серед країн регіону Східної Європи, отримавши 5,69 бали з 10 можливих (чим вищий бал, тим кращі показники). І це, за результатами аналізу центру ЕІУ, показник

країни з «гібридним режимом». Лише 0,31 бали не вистачило Україні, щоб опинитися у групі країн із більш високим рівнем розвитку демократії. Зауважимо, що у 2017 році Україна також отримала 5,69 бали. Тож рейтинг демократії в Україні, заснований на оцінках об'єктивних показників, засвідчив, що у 2018 році ситуація у країні залишалася незмінною порівняно з попереднім роком [Індекс демократії у світі припинив падіння, 2019]. Показники 2019 року продемонстрували певне зростання індексу демократії в Україні, яка за результатами дослідження отримавши 5,90 бали та впритул наблизилася до групи країн «недосконалих демократій», ставши лідеркою серед пострадянських держав у групі країн з «гібридним режимом» і посівши 78 місце (84 місце у 2018 році) в загальносвітовому рейтингу. Таке зростання, відбулося передусім за рахунок помітного збільшення індексу в категорії «громадянські свободи» (з 6,18 балів у 2018 році до 6,47 балів у 2019 році). А також стрімкого збільшення показників в категорії «електоральний процес і плюралізм» (з 6,17 балів у 2018 році до 7,42 балів у 2019 році) [Democracy Index 2019, 2020]. Такий результат пов'язують в першу чергу з демократичним перебігом виборчих перегонів як президентських, так і парламентських, що відбулися в Україні у 2019 році. Серед основних пріоритетів нової влади, які спрямовані на подальшу демократизацію держави і якісна дигіталізаційна трансформація країни.

Дослідження Freedom House вимірюють рейтингові показники демократії за сімома ключовими критеріями, які засвідчують демократизаційні трансформації у країні в таких вимірах: 1. Рівень демократії національного уряду (National Democratic Governance); 2. Виборчий процес (Electoral Process); 3. Розвиток громадянського суспільства (Civil Society); 4. Незалежність ЗМІ (Independent Media); 5. Стан демократії на рівні діяльності місцевої влади (Local Democratic Governance); 6. Незалежність судової системи (Judicial Framework and Independence); 7. Корупція (Corruption). Рейтинг вимірюють за шкалою від 1 балу (тотально-авторитарний режим) до 7 балів (консолідована

демократія), де наближення до оцінки 7 балів засвідчує найкращі показники за критеріями стану демократії у країні. А наближення до оцінки в 1 бал свідчить про збільшення негативних тенденцій стану демократії та віддзеркалює наближення країни до стану повного авторитаризму (диктатури) у країні. Загальний рейтинг оцінки стану демократії (рейтинг демократії) дозволяє віднести країну до певної групи. До групи консолідованої демократії відносять країни, що отримали від 5,01 до 7,00 балів; країни напівконсолідованої демократії від 4,01 до 5,00 балів; транзитні, перехідні режими від 3,01 до 4,00 балів; напівконсолідовані авторитарні режими від 2,01 до 3,00 балів і авторитарні режими від 1,00 до 2,00 балів.

Динаміка рейтингових показників стану демократії за результатами дослідження Freedom House демонструє особливості перебігу демократичних процесів в Україні (табл. 1.6.2).

Таблиця 1.6.2

Динаміка рейтингових показників стану демократії в Україні*

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Рівень демократії національного уряду	2.25	2.25	2.00	2.00	2.25	2.25	2.25	2.25	2.50
Виборчий процес	4.25	4.00	4.00	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50
Розвиток громадянського суспільства	5.25	5.25	5.50	5.75	5.75	5.50	5.25	5.00	5.00
Незалежність ЗМІ	4.00	4.00	3.75	4.00	4.00	4.00	3.75	3.75	3.75
Стан демократії на рівні діяльності місцевої влади	2.50	2.50	2.50	2.50	2.75	3.00	3.25	3.25	3.25
Незалежність судової системи	2.00	2.00	2.00	2.00	2.00	2.25	2.25	2.50	2.50
Корупція	2.00	2.00	1.75	2.00	2.00	2.25	2.25	2.25	2.25
Загальний рейтинг демократії	3.18	3.14	3.07	3.25	3.32	3.39	3.36	3.36	3.39

*Джерело даних: Nations in Transit. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit> (Дата звернення 26.12.2020)

Упродовж останніх років Україна підвищила показники проявів демократії на рівні діяльності місцевої влади, незалежність судової системи, рівня демократії національного уряду, перебігу виборчого процесу і понизила показники демократії за такими критеріями як розвиток і функціонування громадянського суспільства, незалежність і свобода ЗМІ. Хоча показники функціонування громадянського суспільства та незалежності ЗМІ, а також перебігу виборчого процесу продовжують залишатися найбільш рейтинговими характеристиками демократизаційних трансформацій сучасної України. Країна демонструє певне підвищення загального рейтингу демократії, проте протягом усього досліджуваного періоду продовжує залишатися в групі країн демократичного транзиту.

Результати дослідження Freedom House 2020 року засвідчують стан українського суспільства за показниками демократичних свобод як країни, що перебуває в гібридному, транзитному стані та поєднує певні ознаки свободи й авторитаризму. Це означення стосується як загального рейтингу країни, так і стану «свободи преси», і «свободи в Інтернеті», який аналізується за допомогою критеріїв, відтворених у запитаннях дослідження щодо наявності правових засобів захисту свободи преси, можливості доступу до різноманітних друкованих та електронних джерел інформацій на державному і місцевому рівнях. А також оцінки можливостей вільного доступу до користування Інтернетом та спроб контролю Інтернету владою. Оцінка ситуація здійснюється шляхом відповідей на прямі запитання з альтернативами відповіді «так» або «ні» [Nations in Transit. Checklist of Questions, 2020]. Впродовж останніх років Freedom House також аналізує демократизаційний потенціал функціонування Інтернету в різних країнах, оцінюючи рівень свободи в мережі в окремому дослідженні «Freedom on the Net». За рівнем свободи в Інтернеті у 2020 році Україна набирає 61 загальний бал та отримує за цим показником статус частково вільної країни. Це досить високий показник, який вбирає 19 балів оцінки відсутності перешкод доступу до мережі, 21 бал оцінки відсутності

обмеження онлайн-контенту, 21 бал оцінки відсутності порушень прав користувачів в мережі та виводить країну на 23 місце серед 65-ти досліджуваних країн світу. Найнижчу сходинку займає Китай, який за загальним показником рівня свободи в Інтернеті у 2020 році набирає лише 10 балів, дещо підвищуючи свій рейтинг порівняно з попередніми роками дослідження. Найбільшу ж свободу в Інтернеті, як і у попередні роки, дослідження 2020 року фіксує в Ісландії (95 балів), Естонії (94 бали) та Канаді (87 балів), які мають за цим показником статус вільних країн [Freedom on the Net 2020, 2020].

Підсумки результатів дослідження засвідчують, що сьогодні Україна підвищує показники демократичності країни, при цьому показники дигіталізаційної складової демократизаційного процесу в Україні, а саме оцінка свободи в Інтернеті, є найвищим серед усіх досліджуваних критеріїв ступеня демократичності сучасного українського суспільства. Проте незважаючи на загальну позитивну динаміку перебігу демократизаційних трансформацій, яку Україна сьогодні демонструє, країна продовжує залишатися в транзитному стані.

За результатами міжнародних досліджень Україна сьогодні належить до групи транзитних країн, країн з гібридним режимом в яких демократичні інституції є недостатньо міцними та досконалими. В транзитних країнах поряд з такими ознаками демократичності суспільства як проведення регулярних, вільних, прозорих виборів, багатопартійна політична система тощо, можуть спостерігатися ознаки посилення контролю влади за суспільством, порушення політичних та громадських свобод, тиску на опозиційні партії, громадських активістів та журналістів, порушення свободи слова, обмеження доступу до різних джерел інформації, обмеження можливостей висловлювання власних поглядів та переконань. Існує певна законодавча база для захисту засобів масової інформації, проте вона не завжди відповідає практиці. Можуть спостерігатися елементи самоцензури ЗМІ під впливом певних політичних,

економічних чинників тощо. У такому суспільстві розвивається громадянське суспільство, в цілому захищені права на зібрання та об'єднання громадян, проте благодійність і волонтерство слабкі, існує певна залежність громадянського сектору від іноземного фінансування, неурядові організації можуть зазнавати тиску з боку владних структур. Характеристиками такого суспільства можуть бути певні ознаки слабкої дієздатності громадянського суспільства, слабкість та непрозорість національної та місцевої системи управління, неефективне законодавство та залежна судова система, поширення корупції і зловживань владними структурами та чиновницьким апаратом, обмеження можливостей суспільного контролю за владою та участі громадськості в обговоренні і прийнятті суспільно важливих рішень. А також невисокий рівень політичної культури, громадянської активності населення тощо [Nations in Transit. Methodology, 2020]. Що потребує подальших кроків нарощування демократизаційних трансформацій в країні.

Результати міжнародних досліджень сьогодні засвідчують і певну загальносвітову тенденцію регресу та / або застою демократії в світі, посилення розчарувань громадськості у сучасних формальних політичних, державних інститутах демократії, які стають дедалі поширенішими в сучасному світі. Проявами таких процесів, на думку експертів є «зростаючий акцент на елітарному / експертному управлінні, а не на популярній демократії участі; зростаючий вплив невибраних, не підзвітних установ та експертних органів; збільшення розриву між політичними елітами та партіями, з одного боку, та національними електоратами, з іншого; і зниження громадянських свобод, включаючи свободу ЗМІ та свободу слова» тощо. В якості основних чинників сучасних світових регресивних тенденцій, зокрема і в зрілих демократіях, міжнародні експерти зазначають «нестійкий політичний статус-кво», який пов'язують з певними дефектами взаємодії в рамках відносин «влада – громадянин», а саме «зростаюча пустота національної політики та відступ політичних еліт і партій від взаємодії зі своїми електоратами, що призводять до

падіння рівня довіри населення до політичних інституцій та партій, зниження політичної активності та зростаючого невдоволення електоратів через відсутність політичного представництва» [Democracy Index 2019, 2020: с. 6].

Тож вирішення проблеми пошуку нових шляхів і засобів оптимізації діалогу «влада (держава) – громадянин», підвищення суспільної довіри та розширення можливостей впливу громадськості на перебіг сучасних суспільно-політичних процесів як чинників підвищення успішності демократизаційних трансформацій й удосконалення сучасної демократичної системи сьогодні набуває неабиякої актуальності.

1.7. Рухлива демократія – новітній тренд сучасної демократії

Поява нових трендів сучасної концепції демократії сьогодні, як і впродовж усього суспільного розвитку, починаючи з прадавніх часів, пов'язана з намаганням людства винайти і реалізувати найбільш справедливий і гуманний суспільно-державний устрій, здатний урахувати й обстоювати пропозиції, інтереси і побажання всіх громадян. Звісно, це утопічне завдання, але саме намагання якомога повнішої реалізації цього завдання пов'язане з демократією, з демократичним державним устроєм сучасного суспільства.

Утілення демократичних засад державного устрою традиційно пов'язують із такими формами правління, як пряма і представницька демократія, яка з часом набувала різноманітних удосконалень, пов'язаних з особливостями її функціонування. Вони були окреслені такими її різновидами, як консолідована демократія, неоліберальна демократія, делегативна демократія, електоральна демократія тощо. Найбільш вичерпний перелік різновидів демократії наведено у праці Д. Кольєра і С. Левіцкі та налічує понад 550 визначень [Кольєр, Левіцкі, 2005]. Проте все розмаїття різновидів демократії, які віддзеркалюють певну специфіку її функціонування, не змінюють її сутнісних характеристик, якими, можна означити її принципи

відмінності, окреслені у двох класичних формах демократії – прямій і представницькій. Пряма демократія є реальним утіленням «влади народу». Саме такий формат (один голос – одна людина) дозволяє почути й урахувати думку кожного пересічного громадянина, розв'язуючи питання безпосереднім голосуванням громадян. Представницька демократія передбачає здійснення влади народу через делегування громадянами своїх повноважень (голосів) певним, обраним ними в результаті виборів представникам, народним обранцям. Звичайно, як пряма, так і представницька форма демократії мають певні плюси і мінуси. Так, за прямої демократії людина може не мати часу, бажання або певних компетенцій для здійснення безпосереднього прямого голосування. Така ситуація зумовлює вибір рішення, здійсненого прямою більшістю, що реалізувала свою можливість голосування. Вади представницької демократії – обмежений вибір кандидатів, із яких можна обирати представника, колективне (а не персональне) обрання такого представника, відсутність персональної можливості відкликання цього представника, якщо він не задовольняє вимогам виборця після обрання тощо. Тож упродовж всієї історії існування в суспільстві постійно тривають спроби винаходження нових форм демократії, здатних увібрати плюси як представницької, так і прямої демократії та подолати вади, притаманні кожній із них.

Сьогодні спроба розв'язання цих проблем може бути пов'язано з новим видом демократії, яку визначають як «liquid democracy» й активно обговорюють у суспільстві [Бойко, 2020b]. «Liquid democracy» у прямому перекладі з англійської – «рідка» демократія. У сучасних не англомовних наукових публікаціях, окрім прямого перекладу – «рідка» демократія, можна натрапити на такі переклади – «гнучка», «рухлива», «плинна», «плавна», «зворотна», «ліквідна», «неусталена», «делегативна», «хмарна», «демократія, що самоорганізується» тощо [див. напр., «Текучая демократия», 2012; Волков, Крашенинников, 2013; Ламах, 2014; Ровинская, 2014; Жуков, 2014]. В

україномовному політологічному просторі, пов'язаному з проблематикою модернізації державного управління, знаходимо переклад «гнучка демократія» [Ламах, 2014]. Проте, на наш погляд, соціальний (соціологічний) контекст такого перекладу в умовах боротьби з корупцією і зловживаннями, пов'язаними з реалізацією владних повноважень у суспільстві, має певну неоднозначність тлумачення. Виникають питання: для чого, в чиїх інтересах така гнучкість? Пропонуємо зупинитися на найбільш змістовно відповідному в соціальному (соціологічному) контексті в україномовному перекладі, хоча також не ідеальному, означенні «liquid democracy» як «рухлива демократія». Саме його і використовуватимемо в подальшому викладі.

Концепцію рухливої демократії спершу була окреслена Б. Фордом, одним з авторів і розробників концепції «liquid democracy /рухливої демократії» як «делегативна демократія» [Ford, 2002], що можна знайти в чисельних його працях, що висвітлювали цей феномен. Тож, з огляду на наше дослідження і поширеність поняття «делегативна демократія» в сучасному науковому дискурсі слід докладніше зупинитися на його висвітленні. Поняття «делегативна демократія» було введено Г. О'Донелом [O'Donnell, 1994] для окреслення «нового різновиду демократії», який не належить до конкретних виявів представницької демократії, проте може бути сталим. Проте подальше використання авторами поняття «делегативна демократія» демонструє досить різне його тлумачення і контексти. Так, наприклад, П. Тері, А. Круасан, В. Меркель, запозичивши цей термін у Г. О'Донела, окреслюють «делегативну демократію» в рамках розгляду концепції дефектних демократій як пошкодження горизонтальної підзвітності демократичної влади [Croissant, Thierry, 2000/2001]. Бачимо, що поняття «делегування», введене Г. О'Донелом для окреслення відносин між виборцями і президентом, тобто демонстрації відносин «вертикального делегування», в їхньому викладі використовується для розгляду відносин між такими акторами, як уряд, парламент, судова система, окреслюючи відносини «горизонтального делегування», які доречи

пов'язуються з дефектами «системи “стримувань і противаг”», що виступає необхідною складовою в демократіях, що реально функціонують, «зادля підтримання більш збалансованого політичного представництва» [Merkel, 2004: р. 50]. Сьогодні поняття «делегативна демократія» висвітлюється переважно в дослідженнях, присвячених демократичній консолідації, та відображує феномени неліберальної («дефективної») демократії, про що, до речі, свідчать і україномовні публікації [див. напр., Романюк, 2017]. Дискутуючи з приводу окреслення поняття «делегативна демократія», В. Меркель і А. Круасан зазначають, що «оскільки Г. О'Донел послідовно не обґрунтовує це поняття в термінах «ушкодження» ліберальної конституційно-правової демократії, він не може ані чітко відмежувати делегативну демократію від конституційно-правової, ані ввести її в контекст інших типів дефектних демократій». Більше за те, дослідники вважають, що запропонований Г. О'Донелом термін «делегативна демократія» є доволі сумнівним, бо всі представницькі демократії є делегованими, тобто делегативними. «У відомому сенсі делегованість узагалі виступає одним із головних принципів представницької демократії» [Меркель, Круассан, 2002: с. 9–10].

Ми не випадково зробили відступ щодо означення поняття «делегативна демократія» в рамках розгляду нових сучасних форм демократії, зокрема рухливої демократії, щоб підкреслити наявність різних тлумачень поняття «делегативна демократія» і запобігти змістовній плутанині, яка наразі спостерігається у наукових дискусіях, пов'язаних з аналізом феномену рухливої демократії. Разом із тим сам автор визначення цього феномену згодом зробив наголос на тотожності понять «делегативна демократія» і «рухлива демократія» і, зрештою, у своїх подальших концептуальних викладах почав використовувати поняття «рухлива демократія / liquid democracy».

Звернімося до розгляду сутності нової форми демократії, запропонованої на розсуд світової спільноти. У публікації 2002 року, що стала класичною у висвітленні концепції «рухливої демократії», (яку тоді, у 2002-му автор ще

позначав як «делегативну демократію». – *Н.Б.*), Б. Форд описує нову форму демократії, зазначаючи, що «делегативна, (тобто «рухлива демократія». – *Н.Б.*) – це нова парадигма демократичної організації, що індивідуально втілюється і в переданні (делегуванні) свого голосу. Делегативна демократія об'єднує найкращі елементи прямої і представницької демократії шляхом заміни штучно нав'язаних структур представництва на адаптивну структуру, засновану на реальних особистих і групових довірчих відносинах. Делегативна демократія розширює особистісні можливості й підтримує широку пряму участь у демократичній організації, не позбавляючи при цьому громадянських прав і не обтяжуючи тих громадян, які за відсутності часу, інтересу або знань воліли б обрати для себе більш пасивну позицію» [Ford, 2002: р. 1]. Публікація Б. Форда набула неабиякої популярності, а його ідеї були підхоплені та реалізовані в концепції рухливої демократії. Про що він свідчить у своїх подальших публікаціях, зауважуючи: «...понад десятиліття тому я виклав кілька ідей, які назвав «делегативна демократія» (Delegative Democracy), які також стали відомими як «рідка демократія» (Liquid Democracy). Мій проєкт доповіді 2002 року посів першу сходинку у формуванні загальної ідеї (нової концепції. – *Н.Б.*), хоча я її не завершив і не намагався опублікувати» [Ford, 2014]. Б. Форд та його послідовники наголошують, що окреслення нової форми демократії було намаганням подолати вади прямої та представницької форм демократії. Рухлива демократія – це «...у принципі комбінація «найкращих частин» представницької і прямої демократії» [Ford, 2018: р. 5].

Формування ідей концепції рухливої демократії переважно відбувалося в онлайн-просторі і стало результатом роботи цілої низки однодумців. Ідеї рухливої демократії подано у працях Д. Ломакса «Поза політикою» (2003), І. Йойчі «Надзвичайна демократія» (2003), Сайке (псевдонім неідентифікованого користувача мережі. – *НБ.*) «Рідка демократія» (2003), Дж. Гріна-Армітажа «Пряма демократія від переданого проксі» (2005), М. Роста «Структурна глибока демократія» (2005), М. Нордфорса «Демократія 2.1» (2006), Домініка

Шкінера «Рухлива демократія: справжня демократія для XXI сторіччя» (2015) та інших [Lomax, 2003; Ito, 2003; Sayke, 2003; Green-Armytage, 2005; Rosst, 2005; Nordfors, 2006; Schiener, 2015].

Слід наголосити, що ідеї, відтворені в концепції рухливої демократії, не є новими. Передумовами для створення концепції приборчани рухливої демократії вважають праці Ч. Додсона, більш відомого як Льюїс Керол. Зокрема працю «Принципи парламентського представництва» [Carroll, 1884], у якій він розмірковує про створення системи, за якої політичні кандидати могли б віддавати свої голоси, щоб виграти місце для інших кандидатів. Згадаємо також публікація в «Нью-Йорк Таймс» за 1912 рік, де йдеться про створення «проксі-уряду» з елементами інтерактивного представництва, що передбачає збільшення впливовості обраного політика залежно від кількості отриманих ним голосів [Government by proxy now, 1912]. А також праця Дж. К. Мілера «Пряме і проксі-голосування в законодавчому процесі» [Miller, 1969], у якій автор розглядає ідею, щодо рівних можливостей голосування для всіх громадян з будь-яких питань або самостійно, або через призначеного представника, тобто мати можливість вибору щодо використання свого права на волевиявлення.

Завважимо, що всі ці розвідки були здійснені задовго до появи сучасної концепції рухливої демократії і, тим більше, появи новітніх інтернет-технологій, із якими переважна більшість дослідників пов'язує можливості її ефективної реалізації в сучасному світі.

І саме ідеї, викладені у працях минулого і позаминулого сторіч, надихнули авторів концепції рухливої демократії на подальший їх розвиток і втілення в суспільне буття XXI сторіччя.

Сучасна концепція «рухливої демократії / liquid democracy» з'явилася наприкінці минулого сторіччя. Нова форма сучасної демократії, окреслена в цій концепції, базується на низці принципів, які, на думку авторів, відрізняють цю форму демократії від прямої та представницької форм: «Вибір ролі: кожен член може обрати або пасивну роль, віддаючи свій голос делегату, або активну роль

делегата. У делегатів є ще один вибір – якою мірою й у яких сферах вони хочуть бути активними; низький бар'єр для участі: труднощі та витрати на те, щоб стати делегатом, невеликі й не вимагають політичної кампанії, аби виграти конкурентні вибори; делегування повноважень: делегати втілюють владу в організаційних процесах від свого імені та від імені тих осіб, які обирають їх як свого делегата. Тому різні делегати можуть використовувати різні рівні доступу до ухвалення рішень; конфіденційність особистості: щоб уникнути соціального тиску або примусу, всі голоси окремих осіб є анонімними як для інших осіб, так і для делегатів; підзвітність делегатів: щоб забезпечити підзвітність делегатів своїм виборцям і спільноті в цілому, всі формальні дорадчі рішення, ухвалені делегатами, є цілком публічними (або в деяких формах доступні тільки їхнім виборцям); спеціалізація шляхом ре-делегації: делегати можуть діяти не тільки безпосередньо від імені людей як універсали, а і через повторне делегування – від імені один одного як фахівці» [Ford, 2002: р. 4]. Сутнісна особливість нової форми демократії в можливості реалізації механізму вибору – особисто брати участь у голосуванні особисто або делегувати свій голос іншому представникові, якого вважає, наприклад, компетентнішим у певних питаннях. Слід також зазначити, що обраний [вами] представник, може, своєю чергою, також делегувати ваш та свій голоси. Причому це може бути як певна особа, так і організація. Водночас за вами залишається право в будь-який момент відкликати свій делегований голос.

Рухлива демократія дедалі набуває все більшої популярності у світі. На різних рівнях здійснюються спроби відтворити її в реальному житті. Це і студентські та учнівські ради, і політичні партії (напр., Піратська партія в Німеччині, яка сьогодні активно використовує таку форму демократії), і світові корпорації (приміром, запуск системи «Google Votes» корпорацією «Google» у 2015 році) тощо.

На думку переважної більшості прихильників рухливої демократії, її ефективна реалізація стає можливою саме сьогодні, в добу інтернет-технологій.

Понад те, розробники концепції наголошують, що рухлива демократія була б нездійсненною без Інтернету, але сьогодні вона стає реальністю [Jochmann, 2012]. Дослідники розглядають її як «найбільш рухливий варіант електронної (мережевої) демократії» [Ровинская, 2014: с. 62]. Звичайно, автори концепції розуміють, що така форма демократії теж має певні вади, в тому числі й пов'язані з особливостями використання інтернет-технологій – несумлінне адміністрування, хакерські атаки, відсутність доступу до Інтернету широких верств населення, нерівність інтернет-активності різних верств населення тощо. За цих умов особи, які долучаються до голосування формують загальний вибір усієї громади [Blum, Zuber, 2016] тощо. Проте, на думку прихильників і послідовників такої форми демократії, ті переваги, які вона дає, наразі переважають її певні вади та недоліки, роблячи політичні процеси і процедури відкритішими і демократичними.

Підсумовуючи дослідження в сучасному суспільному і науковому дискурсі появи й актуалізації нової форми демократії, яка спроможна набути реалізації в умовах активного розвитку інтернет-технологій, зазначимо, що «рухливу демократію / liquid democracy» ми розглядаємо як сучасну форму демократії, яка виступає симбіозом її представницької та прямої форм. Вона покликана поєднати переваги кожної з класичних форм демократії та подолати вади, притаманні як прямій, так і представницькій демократії. Головна ідея рухливої демократії полягає в можливості обрання громадянином шляху вираження свого інтересу, який може бути доволі рухливим і постійно змінюватися залежно від наміру особи, в тому числі й можливості обрання і відкликання «делегованого голосування» (Delegated Voting, Proxy Voting). Така форма демократії знищує бар'єри щодо можливості вільного вибору прямого або опосередкованого (делегованого) голосування при здійсненні демократичного волевиявлення народу. Вона передбачає, що громадянин сам визначає спосіб реалізації своєї активності – або делегувати своє право представникові, якого вважає експертом (елемент представницької демократії),

або самостійно реалізовувати своє право волевиявлення (пряма демократія). Рухлива демократія передбачає вирішення питань за допомоги обговорень і голосувань (референдумів). Особливістю цієї форми демократії, яка докорінно відрізняє її від представницької форми демократії, – є можливість відкликати свій делегований голос у будь-який момент.

Наголосимо, що актуалізація нової форми демократії покликана подолати світову кризу демократії, про яку все частіше висловлюються і представники світової спільноти. Так, Р. Даль, наприклад, визначає важливі наслідки демократизаційних зрушень, пов'язані з питаннями «демократизації управління націй-держав». Це проблеми представництва, обумовлені розширенням простору політичної системи; практично безмежне розширення простору представництва; обмеження деяких форм участі через розширення просторових і часових меж та неможливість безпосередньої комунікації віч-на-навч; збільшення в розмірах політичних союзів детермінує регіональне, етнічне, релігійне, ідеологічне урізноманітнення політичного життя; відповідно, політичне розшарування стає неминучим, збільшуючи імовірність політичних конфліктів. При цьому він наголошує, що означені проблеми у принципі «можуть бути подолані електронними засобами» [Даль, 1994: с. 38].

На думку провідних фахівців і політичних експертів, сьогодні класична представницька демократія та її інститути не виконують свого головного завдання – репрезентувати й обстоювати інтереси виборців, які делегували їхнім обраним у результаті прямого голосування представникам. Тож поява «рухливої демократії» – це спроба знайти ефективний інструмент врахування і реалізації права голосу кожного окремого громадянина, що певним чином повертає нас до прямої демократії, притаманної часам античності. Проте вже в сучасному дигіталізованому світі. Переважна більшість фундаторів і прихильників рухливої демократії пов'язують її з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Ця концепція набуває популярності на тлі бурхливого розвитку інтернет-технологій, які надають технічні можливості для реалізації прямого голосування. Їх пов'язують із новими можливостями активізації громадянської участі й ефективної реалізації демократичних принципів соціальної взаємодії. Вони відтворюються в сучасній теорії демократії в таких нових поняттях і ознаках сучасної демократії як «демократія участі» (Participative Democracy), «електронна демократія» (e-Democracy), «рухлива демократія» (Liquid Democracy) тощо, пов'язаних із появою і активним розвитком інтернет-технологій. Тож наступний розділ буде присвячений дослідженню ресурсних можливостей інтернет-технологій як детермінанти демократизаційних процесів.

Висновки до розділу 1

Узагальнюючи науковий дискурс щодо дослідницьких підходів та новітніх трендів окреслення проблематики сучасної демократизації з огляду реалізації дослідницьких завдань роботи слід відзначити наступне:

1. Сучасна демократизація розглядається в трьох основних аспектах: як процес заміщення недемократичного режиму демократичним; як процес появи, становлення та поглиблення демократичних інституцій, практик, настанов тощо; як процес відтворення, збереження та вдосконалення існуючих демократій. Демократія при цьому виступає як можливий (але не обов'язковий) підсумок процесу, пов'язаний з укоріненням демократичних інституцій, практик і цінностей. Більше того, існують певні ризики і «дедемократизації» (Ч. Тілі).

В сучасному науковому дискурсі відсутнє єдине, загальноприйняте визначення демократизації. Розгляд проблематики безпосередньо пов'язаний з тим теоретико-прикладним полем, у якому відбувається дослідження, частина науковців концентрує увагу на процесуальній спрямованості; інші зосереджені на відтворенні структурно-функціональної наповненості демократизації та її

відтворення на певному рівні від інституційного до ціннісно-нормативного особистісного рівня.

2. Виокремлюються два ключові підходи до розгляду, аналізу та пояснення змісту і чинників демократизації. Це структурний («об'єктивний») і процесуальний («суб'єктивний») підходи. Прихильники структурного («об'єктивного») підходу (Г. Алмонд і С. Верба, Р. Інгларт, Б. Мур, М. Ліпсет, Л. Пай, Д. Растоу, С. Гантингтон та інші) акцентують свою дослідницьку увагу на об'єктивних чинниках демократизації – політичних, економічних, культурних, соціальних, які впливають на результат (успішний, менш успішний тощо). Прихильники процесуального, суб'єктивістського підходу (Г. О'Донел, Т. Карл, Дж. Коломер, Х. Лінц, Дж. Ді Палма, А. Пшеворський, А. Степан, Ф. Шмітгер та ін.) вбачають вагому роль успішної демократизації в суб'єктивних чинниках, обумовлених активними діями соціальних, зокрема, і політичних акторів.

Здійснений аналіз дозволяє констатувати, що між двома означеними основними підходами немає кардинальних суперечностей. Вони демонструють різні ракурси (аспекти) дослідження демократизації, які не заперечують, а доповнюють один одного. Для успішного розв'язання поставлених у даній роботі завдань доцільним буде поєднання обох підходів. Дослідницька консолідація різних детермінантних складових демократизації сприятиме комплексному, інтегральному аналізу досліджуваного феномену.

3. Важливою ознакою демократизаційного процесу є визначення певних етапів демократизації. Аналіз етапів демократизації виступає показником інституціональних змін, маркером якості та особливостей перебігу сучасної демократизації. Такі етапи можуть розглядатись, як в історично-часовій ретроспективі, зокрема віддзеркалюючи демократизацію в суспільно-історичному контексті (С. Гантингтон), так, і як певний емансипаційний процес, що зокрема може базуватися на емансипації мотиваційних сил громадян (К. Вельцель).

Вагомих важелем окреслення специфіки демократизаційних трансформацій є розкриття конкретно-історичного контексту, територіальних, соціальних, культурних, ціннісно-нормативних особливостей, які можуть бути відтворені в етапах демократизації. Демократизація суспільства – це завжди комбінація різних чинників та умов. Певні чинники і умови демократизації можуть бути продуктивними в одних країнах, і неіснуючими в інших за тих самих обставин. Більше того, вони можуть бути результативними для однієї країни в певному часовому проміжку і цілком нейтральними в іншому.

4. Сучасна демократизація детермінується розширенням векторів чинного впливу. Одним із ключових аспектів сучасної демократизації визнається міжнародний (зовнішній) аспект впливу на демократизаційний процес, який спричиняється глобалізаційними модернізаційними процесами, формуванням глобальної демократії, глобального громадянського суспільства тощо. Міжнародні, зовнішні відносно національних кордонів чинники сучасної демократизації передбачають можливість створення певних зовнішніх структур і впливів, що здатні вагомо впливати на ситуацію в середині країни, в регіоні, зокрема і завдяки сучасним інформаційно-комунікаційним технологіям.

Успішність процесу демократизації обумовлюють впливи різного рівня (інституційні, поведінкові, ціннісно/нормативні) та різної спрямованості («ззовні / зсередини», «знизу / згори»), які здійснюються різними агентами. Вона обумовлена трансформацією в політичній, економічній, громадській, культурно-нормативній, особистісній сферах і пов'язана із процесами як глобального характеру, так і конкретно-державного, регіонального характеру. Тож доцільним є запровадження векторного підходу до розгляду чинників впливу та тригерів сучасної демократизації, який є більш чутливим (порівняно з класичними підходами аналізу демократизації) щодо ґрунтового висвітлення сучасних трендів демократизації та дозволяє проаналізувати чинну спрямованість демократизації («знизу», «згори», «ззовні» тощо) і висвітлити її суб'єктну агентність, виокремити основного ініціатора й агента таких змін.

5. З огляду на окреслений аналіз, в рамках нашої дослідницької проблематики ми визначаємо демократизацію як емансипаційний суспільний процес, який передбачає встановлення, функціонування і розвиток інституцій демократії, вдосконалення суспільно-політичних відносин на демократичних засадах, відтворених в інституційних, поведінкових і ціннісно-нормативних, мотиваційних форматах функціонування сучасного суспільства. Сучасна демократизація – це емансипативна еволюція процесу усвідомлення і ствердження демократичних принципів суспільного розвитку, перевлаштування суспільства на демократичних засадах суспільної активності і взаємодії, що передбачає наявність формалізованих (інституційних) заходів, структур і законів, а також відтворення в конкретних пересічних практиках соціально-громадянської активності та взаємодії, які інтеріоризовані на особистісному рівні як усвідомлені, а не формальні цінності.

Аналіз демократизації суспільства потребує реалізації комплексного, інтегративного дослідницького підходу, який передбачає висвітлення сукупної комбінації показників інституційного, поведінкового та ціннісно-нормативного наповнення, а також окреслення певних етапів її еволюції, визначення векторів впливу і соціальних агентів, які детермінують перебіг сучасної демократизації.

6. Показниками успішної демократизації є характеристики консолідованої демократії, що виступають критеріями оцінки рівня демократичності / недемократичності суспільства в авторитетних міжнародних дослідженнях та презентують рейтингові показники (індекси).

За результатами міжнародних досліджень Україна належить до групи транзитних країн з гібридним режимом, в яких демократичні інституції є недостатньо міцними та досконалыми. Країна поступово підвищує індексні показники демократичності. Показники дигіталізаційної складової демократизаційного процесу в Україні, а саме оцінка свободи в Інтернеті, демонструють найвищий індексний результат серед усіх досліджуваних критеріїв ступеня демократичності сучасного українського суспільства. Проте

незважаючи на загальну позитивну динаміку перебігу демократизаційних трансформацій, Україна продовжує залишатися в транзитному стані.

Інструментарій рейтингових досліджень показників демократичності суспільства що презентує місце країни на дихотомічній шкалі з різними полюсами демократичності / недемократичності є досить схематичним і формалізованим. Обмеженість використання виключно дихотомічного окреслення перебігу демократизаційних трансформацій суспільства спрощує і схематизує їх змістовне наповнення. Наразі, фахівці не розглядають демократизацію в рамках «дихотомії демократичність – недемократичність» (Хантингтон), хоча і констатують, що таке розуміння ускладнює її аналіз, на відміну від дихотомічного підходу, який, безперечно, спрощує дослідницьку операціоналізацію.

Аналіз рейтингових показників засвідчує об'єктивну, формальну присутність демократичного ресурсного потенціалу країни, демонструючи загальні тенденції демократизаційних трансформацій суспільства, проте такі рейтингові дослідження є досить формалізованими і недостатніми для розкриття сутнісно-змістовних ознак і характеристик демократизаційних трансформацій суспільства, особливостей інституціоналізаційного перебігу цих процесів, їх поведінкової та ціннісно-нормативної ресурсності.

Аналіз реального стану демократизаційних процесів в країні потребує використання більш чутливого підходу, здатного реалізувати комплексне різнорівневе дослідження складного та багатомірного феномену сучасної демократизації.

7. В сучасному світі відбувається активний пошук шляхів вирішення проблем формальних представницьких демократичних інституцій, які втрачають здатність представляти та відстоювати інтереси громадськості. Концепції «рухливої демократії», яка набуває популярності, представляє сучасну форму демократії, здатну поєднати найкращі риси як представницької,

так і прямої демократії. І можливості її реалізації обумовлені використанням інноваційних інтернет-технологій.

Демократизація суспільства – складний, довготривалий процес. Сьогодні використання інтернет-технологій – це шанс розширення демократизаційних ресурсів для країн молодих демократій, які не мали тривалого шляху еволюції становлення демократичних традицій, притаманних розвинутим демократіям Західної Європи та Америки, проте опинились на відносно однакових стартових позиціях використання ресурсу інтернет-технологій задля поглиблення демократизаційних трансформацій суспільства.

РОЗДІЛ 2. ІНТЕРНЕТ ЯК СОЦІАЛЬНО-ТЕХНІЧНИЙ РЕСУРС СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ: МОЖЛИВОСТІ ТА ОБМЕЖЕННЯ

2.1. Визначення ракурсу дослідження в просторі Internet Studies

Можна засвідчити певну еволюцію аналізу наукової проблематики Інтернету в соціологічному дослідницькому полі. Так, на початку розвитку сучасних інформаційно-комунікаційних технологій превалювали загально-теоретичні наукові розвідки, спрямовані на усвідомлення та визначення місця їх у сучасному світі. Різні соціальні аспекти функціонування інформаційно-комунікативних технологій у сучасному суспільстві розглядаються в працях Дж. Александера, А. Барда і Я. Зодерквіста, З. Баумана, У. Бека, Е. Гіденса, М. Кастельса, Дж. Кіна, Г. Рейнгольда, Х. Тофлера, Е. Усланера й інших [Александр, 2014; Бард, Зодерквист, 2004; Бауман, 2004; Бек, 2000; Гидденс, 2011; Кастельс, 2007; Рейнгольд, 2006; Тоффлер, 2000; Усланер, 2006; Keane, 2003 та ін.].

Подальший розвиток інформаційно-комунікаційних технологій сприяв актуалізації дослідницького інтересу щодо окреслення ролі, функціональних особливостей та можливостей мережі в сучасному суспільстві. Це підтверджує еволюція дослідження Інтернету в науковому доробку сучасних українських соціологів – від дослідження загальних питань розвитку інформаційного суспільства, інформаційно-комунікаційного простору до окреслення конкретних функціональних та структураційних ознак Інтернету як субпростору сучасного дигіталізованого суспільства та певних дослідницьких розвідок гендерних аспектів інтернет-комунікацій, дослідження особливостей активності в соціальних мережах, особливостей онлайн-активностей в різних соціальних сферах сучасного українського суспільства (політичних, культурних, релігійних тощо) – В. Щербина, С. Барматова, Н. Бойко, О. Горошко, С. Коноплицький, Н. Костенко, Л. Найдьонова, М. Наумова,

А. Петренко-Лисак, С. Романенко, Л. Скокова, В. Судакова, О. Сусська, В. Чепак, Л. Черноус, І. Чудовська та інші [Щербина, 2004; Барматова, 2013; Бойко, 2004b; 2007a; 2009b; с; 2010с; 2011с; 2012b; с; 2013b; g; i; 2014b; с; d; 2015a; d; 2016d; е; 2017a; 2017h; 2018h; 2019b; d; Горошко, 2009; 2012; Коноплицький, 2004; Костенко, 2019; Найдьонова, 2008; 2010; 2019; Наумова, 2017; Петренко-Лисак, 2007; Петренко-Лисак, Чепак, 2019; Чепак, 2017; Романенко, 2008; Скокова, 2018; Судакова, 2017; Сусська, 2019a; b; Чудовська, 2013; 2019 та ін.].

Аналіз сучасних праць класиків даної дослідницької проблематики засвідчує, що відомі метри, досліджуючи різні аспекти Інтернету, не приділяли пильної уваги його визначенню та здебільшого використовували поняття Інтернет як сталий загальноживаний термін без чіткого окреслення свого визначення даного феномену або подавали його в яскравій авторській інтерпретації. Так, М. Кастельс в одній зі своїх відомих праць «Інтернет Галактика», присвячених безпосередньому розгляду сучасного феномену Інтернету, дає таке авторське визначення Інтернету: «Інтернет є тканиною нашого життя. Якщо інформація – це сьогоднішній еквівалент електрики в індустріальну епоху, то Інтернет у наші часи можна порівняти як із електричною мережею, так і з електричною машиною завдяки спроможності поширювати силу інформації всією цариною людської активності. Ба більше – як нові технології виробництва й передачі енергії зробили можливими фабрики й великі корпорації як організаційні засади індустріального суспільства, так і Інтернет є технологічною засадою організаційної форми Інформаційної Епохи: мережі. Мережа – це група взаємопов'язаних вузлів. Мережі – дуже стара форма людської практики, але вони отримали нове життя в наші часи, ставши інформаційними мережами, що підживлюються Інтернетом. Мережі як організаційні засоби мають неабиякі переваги через властиві їм гнучкість та адаптаційність – принципіві якості для виживання й успіху в довкіллі, що швидко змінюється» [Кастельс, 2007: с. 1].

Таке визначення презентує технологічну й соціальну складові Інтернету, висвітлює такі важливі риси мережі, як гнучкість і адаптивність, проте демонструє яскраву образність інтерпретації феномену. проте потребує чіткішого окреслення стійких структурно-функціональних ознак, які уможлиблювали б його подальшу дослідницьку операціоналізацію.

Проблематика дослідження Інтернету є досить актуальною серед науковців різного профілю. Це і правознавці, і філософи, і політологи, і психологи і, звичайно, соціологи. Проте існує певна специфіка досліджень, пов'язаних із висвітленням проблематики Інтернету в сучасному науково-дослідницькому дискурсі. Наразі науковці окреслюють такі дослідження Інтернету (Internet Studies) як міждисциплінарний та мультидисциплінарний напрям соціальних наук, «який поєднує в собі академічний і прикладний елементи» [Колозариди, 2018: с. 69].

Сучасні дослідники, які аналізують різні аспекти проблематики Інтернету, як і автори фундаментальних наукових праць, що вже стали класичними в рамках даної проблематики в соціологічній науці, не мають єдиного визначення поняття Інтернету. У рамках сучасного соціологічного дискурсу практично немає полеміки щодо окреслення загальноприйнятого розгорнутого визначення поняття Інтернету.

Здебільшого у визначеннях Інтернету, які подаються в сучасному науково-дослідницькому полі, превалує означення його ролі й місця в сучасному суспільстві. Інтернет визнається важливим соціальним, а не епістемологічним феноменом, дослідження якого ділять на три тематичні кластери – технології, політика, е-активності користувачів [Dutton, 2011]. Дослідники відзначають вагомість його впливу, окреслюють суспільний, зокрема й демократизаційний, потенціал Інтернету як сучасної технології, що змінює сучасний світ. З огляду на його здатність інформувати і зв'язувати, Інтернет розглядається як ідеальний інструмент «на різних рівнях від забезпечення освітою людей з обмеженнями мобільності, які вимушені не

виходити з дому, до забезпечення можливостей онлайн-зібрань у суспільствах з обмеженою свободою зібрань» [Колозариди, 2018: с. 78].

Термін «Інтернет», який подається в сучасних наукових доробках, надає можливості працювати в широкому дослідницькому полі «множинності соціальних і технічних аспектів, пов'язаних з інформаційними і комунікаційними технологіями... термін продовжує використовуватись як парасольковий, створюючи зрозумілу форму для розуміння свого об'єкта... "Інтернет" – це зручний спосіб звернутись одразу до багатьох явищ. Він стає скороченим, загальним поняттям для нескінченної кількості особливих, чуттєвих до контексту явищ» [Markham, 2005: р. 259]. Саме такий погляд на визначення Інтернету презентується в рамках сучасного дослідницького підходу «Internet Studies», що дає змогу зосередитись на якісному дослідженні самого феномену, замість блукання нудними коридорами словесної еквілібристики щодо його термінологічного означення. До речі, такий підхід («Internet Studies») певним чином допомагає зрозуміти й «небажання» класиків від соціології дати чітке визначення поняття Інтернету у своїх фундаментальних наукових доробках, тим самим формуючи певні рамки і звужуючи своє коло роздумів про цей феномен.

Internet Studies як науково-дослідницький підхід, що поєднує академічні і прикладні елементи, розглядає Інтернет як комплексне явище, певне співвідношення соціального і технічного, проте фокусується на дослідженні Інтернету, а не «на інституціональному оформленні дослідницького поля», у такий спосіб «роблячи сам об'єкт (Інтернет. – *Н.Б.*) сильнішим». Така сконцентрованість на об'єкті, а не на дисциплінарному знанні «дає підстави сформулювати концепцію дослідницького знання як підвиду знання організаційного» [Колозариди, 2018: с. 85].

Актуальність Internet Studies підходу при розгляді Інтернету пов'язана зі специфічними характеристиками та особливостями, якими наділений цей феномен, – рухливістю, різноманітністю й динамічністю феномену,

обумовленими його технологічною та соціальною складовими, а також «політичною складовою феномену», на якій, зокрема, наголошує К. Тііденберг [Tiidenberg, 2018]. Завдяки таким характеристикам складно, а почасти й неможливо ані передбачити, ані спрогнозувати його трансформації й ефекти впливів на соціальну реальність, а отже формування узагальненого сталого його визначення наразі просто стає непродуктивним, оскільки таке визначення може застаріти раніше, аніж буде представлено на розсуд науково-академічної спільноти.

Тож Internet Studies визначає Інтернет як основний дослідницький предмет, що поєднує різні поля й інституції, пов'язані з Інтернетом. Дослідження Internet Studies дають змогу розуміти соціальні зміни, що відбуваються в сучасному дигіталізованому суспільстві, досліджувати взаємозв'язки суспільства й Інтернету, здобувати соціальні знання, пов'язані «з конкретним видом змін, а саме – із соціально-технічними трансформаціями, обумовленими інтернетом» [Колозариди, 2018: с. 69]. При цьому в рамках даного розуміння Інтернету, окреслюються ті основні аспекти та ознаки, які є актуальними в певній конкретній науково-дослідницькій проблематиці.

Дослідження Інтернету в даній роботі потребує окреслення нашого розуміння цього феномену та з'ясування тих основних соціально-технологічних ефектів, які роблять Інтернет ефективним інструментом сучасних демократизаційних трансформацій. У рамках підходу Internet Studies ми також розглядаємо Інтернет як складний соціально-технічний феномен, що вміщує техніко-технологічну та соціально-технологічну складові, зосереджуючи увагу на тому, як ці складові детермінують його соціальну ресурсність.

За ситуації розширення активного впливу Інтернету на суспільні процеси актуалізується розгляд особливостей впливу Інтернету на різні соціальні сфери суспільного буття. Фіксується тенденція переходу від окреслення загальних теоретизувань щодо інформаційного суспільства до розгляду Інтернету як

одного з важливих інструментів (ресурсів) соціальної трансформації сучасного суспільства.

Сучасні інформаційно-комунікаційні технології наділили суспільний простір – соціальні інституції, події, дії, взаємодії, активності тощо – функціональним префіксом «*e*», який має безліч синонімів: кібер, дигітальний, цифровий, мережевий, онлайн тощо. І всі вони окреслюють інтернет-простір, онлайн-простір, де відбувається присутність, інформаційна активність, комунікаційна активність, дія, взаємодія тощо, на відміну від офлайн-простору, простору поза межами інтернет-мережі. Становлення нового соціально-громадянського онлайн-, інтернет-простору обумовило появу «електронної» складової суспільних процесів. Використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, пов'язаних із залученням інтернет-технологій, зумовило появу таких понять, як електронний уряд (*e*-уряд), електронна демократія (*e*-демократія), електронна приймальня (*e*-приймальня), електронні вибори (*e*-вибори), електронний референдум (*e*-референдум), електронний суд (*e*-суд), електронний кабінет (*e*-кабінет), електронне голосування (*e*-голосування), електронна петиція (*e*-петиція), електронна консультація (*e*-консультація), електронне опитування (*e*-опитування), електронний підпис (*e*-підпис), електронна бібліотека (*e*-бібліотека) та багатьох інших загальновідомих інституцій, практик, активностей.

Техніко-технологічна складова інтернет-феномену пов'язана із забезпеченням технічних можливостей мережі та окреслюється таким визначенням Інтернету: Інтернет (англ. Internet від лат. Inter між та англ. Net мережа) – це всесвітня комп'ютерна мережа, що об'єднує мільйони мереж по всьому світу. Гігантський світовий суперкомп'ютер, до якого може підключитися кожен, у кого є свій комп'ютер, ноутбук, планшет або смартфон, а також модем, лінія зв'язку з провайдером чи доступ до WiFi-лінії. Головна мета Інтернету як технічного засобу – забезпечення доступу до будь-яких

інформаційних та комунікаційних сервісів за допомогою технічних служб забезпечення зв'язку та передання даних [Бойко, 2018с].

Окреслення соціально-технологічного наповнення феномену, пов'язане із забезпеченням соціальних можливостей інтернет-простору демонструє визначення Інтернету як всесвітньої мережі (всесвітньої павутини, веб-мережі), найпопулярнішої служби мережі World Wide Web ((WWW) або просто Web), яку найчастіше ототожнюють з означенням Інтернету в гуманітарному, а не технічному середовищі. Соціологічні видання зазвичай визначають Інтернет як глобальну мережу: «Інтернет – глобальна мережа комп'ютерів (також відома як світова веб-мережа), яка дає змогу миттєво отримати доступ до дедалі більшої кількості окремих веб-сайтів, що пропонують інформацію практично про все і про всіх – включаючи вміст щоденних газет, ціну товарів у місцевих торгових центрах, бібліотечні фонди, ціни на товари, спортивні новини та плітки, еротичу й так звані чат-зали (завдяки яким люди можуть спілкуватися між собою про свої інтереси, захоплення та думки)» [Oxford Dictionary of Sociology, 2009: р. 368]. Підкреслимо, що всесвітня мережа складається з мережі сайтів для пошуку й розміщення інформації та створює єдиний інформаційно-комунікаційний простір, об'єднуючи людей по всьому світу. «Вплив всесвітньої павутини на соціальні процеси в сучасному суспільстві постійно зростає, даючи можливість сучасній людині (спільноті, групі, країні) реалізовувати свої політичні, економічні, громадянські, професійні, культурні, освітні, дозвілєві, комунікаційні та інші потреби» [Бойко, 2018d: с. 225].

Соціологічні дослідження, пов'язані з Інтернетом, мають різне спрямування й різне наповнення [Бойко, 2017а]. Присутність Інтернету в соціологічних дослідженнях можна означити трьома основними глобальними напрямками, в яких розгортаються дослідження. По-перше, це дослідження динаміки й особливостей розвитку самої мережі в соціологічному вимірі – чисельність інтернет-користувачів, соціально-демографічні характеристики, особливості активності в мережі, місця та засоби користування, інтенсивність

користування тощо. Такий аналіз передбачає проведення репрезентативних соціологічних досліджень (наприклад, загальноукраїнський моніторинг Інституту соціології НАНУ, моніторинг КМІСУ для Інтернет Асоціації України тощо). По-друге, це дослідження в Інтернеті (спостереження, включене спостереження, контент-аналіз інформації, BigData тощо). Такі дослідження доступні для будь-якого спостерігача, який має певні фахові навички, інструменти та вміння отримання й переробки інформації. І по-третє, це дослідження через Інтернет (online соціологічні опитування). Потужна й динамічна можливість для отримання соціологічної інформації в сучасному світі, яка постійно розширюється, відкриваючи нові й нові перспективи соціологічних досліджень [*детальніше див.*: Бойко, 2015b; 2017a; 2018e].

Сучасні соціологічні дослідження Інтернету відтворюють певні аспекти, складові, особливості інтернет-активності в різних сферах, зокрема й соціально-громадянської, політичної активності, проте не демонструють комплексного бачення перебігу соціально-громадянської активності в умовах сучасного демократизаційного процесу [*див., наприклад*: Валуха, 2015]. Водночас активні кроки держави на шляху розширення дигіталізаційної трансформації суспільства, залучення інструментальних можливостей інформаційно-комунікаційних технологій до підвищення демократичності сучасного українського суспільства [*див.* Міністерство та Комітет цифрової трансформації, 2020] актуалізують потребу реалізації комплексного бачення можливостей залучення Інтернету до сучасного демократизаційного процесу задля поліпшення його ефективності в умовах активного розвитку загальнодержавної програми електронного урядування та електронної демократизації в країні, а також загальної тенденції активізації онлайн соціально-громадянської активності та взаємодії з пересічними громадянами країни [*див., наприклад*: Бойко, 2004a; 2018b].

Активний розвиток інтернет-технологій уможливорює реалізацію комплексного дослідження ресурсності Інтернету в сучасному

демократизаційному процесі. Даний підхід дає змогу сконцентрувати дослідницьку увагу аналізу на специфічних ресурсах та онлайн-компетенціях, які детермінують демократизаційні трансформації в суспільстві з використанням можливостей сучасних інтернет-технологій.

Однією з головних переваг використання ресурсного підходу, через яку ми й звернулись до нього в рамках даного дослідження, є те, що він допомагає окреслити та проаналізувати всю багатовимірність можливостей залучення Інтернету до сучасного демократизаційного процесу.

Означення Інтернету як соціально-технічного ресурсу передбачає стратегічну можливість соціологічного аналізу феномену Інтернету в рамках поєднання дослідження технічних характеристик Інтернету та специфічних компетенції, які обумовлюють його соціальну наповненість. Таке бачення дає підстави окреслити і проаналізувати всю багатовимірність залученості Інтернету в сучасний соціальний процес: на різних рівнях (макро-, мезо-, мікро); у різних соціальних сферах (політичній, економічній, громадській, культурній тощо). Відкриває новий ракурс аналізу таких глобальних соціальних станів і процесів, як солідаризація, інтеграція, регуляція соціальної поведінки, прояви соціальної напруженості в суспільстві тощо. Аналіз особливостей долученості до Інтернету різних соціально-демографічних груп, окреслення соціальних характеристик та пріоритетів активних інтернет-користувачів допомагає відстежувати його громадянський, солідаризаційний потенціал, а також дає можливість проаналізувати різні аспекти реалізації контрольної ресурсності Інтернету як складного соціально-технічного феномену.

Оскільки наша робота пов'язана з дослідженням феномену Інтернету як ресурсу демократизації, постає потреба окреслення основних соціально-технічних характеристик і ефектів інтернет-технологій, які роблять його вагомим чинником, здатним детермінувати демократизаційний процес у сучасному дигіталізованому суспільстві.

2.2. Інтернет як соціально-технічний ресурс суспільної активності та взаємодії

2.2.1. Еволюція Web: нові можливості соціальної взаємодії

З легкої руки Тіма О'Рейлі термін Web став загальнозживаним не лише у вузькому колі *IT*-спеціалістів. Еволюція Web сьогодні набуває вагомого соціального змісту не тільки як еволюція Web-технологій, а й значно ширше – як еволюція соціальної взаємодії користувачів в Інтернеті [Бойко, 2015e].

У своєму розвитку інтернет-технології як інструмент сучасної комунікації та взаємодії вже пройшли декілька етапів, кожен з яких пов'язаний з новим ступенем технічних можливостей і сервісних установок, що забезпечує ширший і якісніший спектр онлайн-послуг, відкриваючи нові можливості соціальної взаємодії в суспільстві.

Функціонування соціальних мереж у форматі Web 1.0 (Веб-технології першого покоління) було поширено із середини до кінця 90-х років. Для цього рівня функціонування мережі характерне статичне подавання інформації, корпоративна цензура у відтворенні контенту, зовнішнє регулювання. Це, так би мовити, Інтернет для читання, який дає можливості пошуку інформації та ознайомлення з нею. При цьому практично немає шляхів для взаємодії з користувачами і можливості формування ними власного контенту. Такий Інтернет можна означити як Інтернет статичної онлайн-присутності й інформування.

Термін Web 2.0 як соціально-технологічний феномен уперше сформулював Т. О'Рейлі у своїй відомій статті «What Is Web 2.0» [O'Reilly, 2007]. Технологічна категорія Web 2.0 (пов'язана з розвитком Web-технологій другого покоління) дала змогу розширити функціональні можливості активності та взаємодії в онлайн-мережі. Технологічне наповнення Web 2.0 відкрило можливості для інтерактивної комунікації між користувачами,

посприявши переходу від персональних сторінок до блогів, від статичної публікації матеріалів до можливості участі в їх створенні, обговоренні й коментуванні. Головною відмінністю філософії Web 2.0 та філософії Web 1.0 стало те, що Web 1.0 передбачає відтворення публікацій певним автором, тоді як Web 2.0 – співпрацю користувачів у процесі створення інформаційного контенту. Як характерний приклад технології функціонування Web 2.0 можна назвати використання wiki-технологій. Це принцип здійснення колективної творчості, коли будь-хто може формувати зміст сторінки, вносити доповнення в уже існуючі сторінки тощо. Такий рівень розвитку інтернет-технологій дав можливість здолати поділ суспільства на постачальників і споживачів інформації в інтернет-мережі. Формування онлайн-контенту, розвиток онлайн-платформ і проєктів стає результатом активності та співпраці «загальної маси активних користувачів, кожен з яких робить свій невеликий внесок у їх розвиток, і результат використовують інші користувачі мережі. Цей феномен можна сформулювати ще коротше: “Користувачі – Користувачам”» [Хветкевич, 2010: с. 1]. Web 2.0 функціонує як ресурс, орієнтований на використання «колективного інтелекту» (Collective Intelligence) задля створення та поширення інформаційного змісту. Такий технічний рівень забезпечив інтернет-мережу ресурсом індивідуальної активності та співтворчості користувачів, ставши майданчиком для їх самовираження.

Проте саме з цією особливістю пов’язаний і головний соціальний недолік такої онлайн-активності – величезні обсяги генерованого користувачами контенту різного рівня якості. При формуванні контенту пересічними користувачами головною, зазвичай, стає їх потреба самореалізації, набуття статусу й популярності. При цьому якість контенту переважно не є вирішальною. Неосяжні можливості генерації контенту призводять до появи безмежної кількості однорідних та неякісних ресурсів і, як наслідок, втрати довіри й інтересу до них. Потреба поліпшення якості контенту Web 2.0 наразі є не стільки технічною, скільки соціальною, соціокультурною. Web 3.0, який

стає можливим завдяки новому потужному розвитку ІТ-технологій, дав змогу подолати недоліки Web 2.0.

Web 3.0 забезпечує технологічну можливість якісної структуризації онлайн-контенту, фільтрації його за певними ознаками й характеристиками, інтересами та вподобаннями користувача. І ключова роль при цьому належить користувачам онлайн-експертам. Така ресурсність мережі не означає введення строгої цензури в загальноживаному розумінні цього слова. Механізм функціонування Web 3.0 можна означити як мережу самоорганізаційного суспільно-соціального простору, в якій люди презентують свої думки та судження, обмінюючись особистісним досвідом, який стає доступним широкому загалу користувачів. Так, наприклад, оцінюючи послуги чи товари, Web 3.0 функціонує у такий спосіб: «щоб отримувати рекомендації, людина повинна оцінити певну кількість об'єктів, створивши свій профіль переваг. Система порівнює профілі й відбирає людей, які виставили подібні оцінки, формуючи для кожного члена мережі його групу рекомендувачів... Цей принцип видачі рекомендацій називається колаборативною фільтрацією (від collaboration – «співпраця»). Він відрізняється від системи оцінювання товарів, прийнятої в сервісах на зразок Amazon, де під час розрахунків враховуються непрямі дані (той, хто купив книжку X, може купити і книжку Y). Вважається, що фактом покупки люди висловлюють свою оцінку, хоча куплене і вподобане, очевидно, не одне й те саме. В основі роботи колаборативних рекомендаційних систем лежить виключно принцип автоматизованого підбору смакових однодумців та обміну прямими користувальними сигналами» [Web 3.0: Сарафанный Интернет, 2008].

Таким чином, Web 3.0 забезпечує ресурс «соціального пошуку», який шукає те, що необхідно конкретному користувачеві. При цьому саме члени спільноти впливають на результати пошуку. Web 3.0 – це можливості розв'язання конкретних суспільних проблем та підвищення лояльності існуючих та потенційних користувачів. Такий ресурс вагомо збільшує

потенціал соціальної взаємодії в сучасному суспільстві, а також підвищує якісний рівень такої взаємодії. Це вже вищого рівня соціальної взаємодії, який поєднує знання, досвід, вміння аналізувати й узагальнювати, а також довіру та кооперацію. Технічний алгоритм цього рівня допомагає формувати інтернет-співробітництво користувачів-експертів. Соціальну ресурсність Web 3.0 можна означити як кооперацію, засновану на довірі і співпраці знаючих, досвідчених однодумців. Це ресурс активної взаємодії, пошуку однодумців, спільників за інтересами й уподобаннями в онлайн-просторі.

Наступний етап розвитку інтернет-технологій (Web 4.0 – Інтернет речей) стимулював появу нових можливостей соціальної взаємодії, забезпечивши поєднання цифрового й реального світу, збір і обмін даними мільйонів цифрових пристроїв у режимі реального часу. Такий ресурс дозволяє керувати реальним світом за допомогою Інтернету, що відкриває більше можливостей для державного управління, бізнесу, пересічного громадянина тощо. Відкривається можливість аналізу величезних баз даних (BigData), яка може використовуватись різними соціальними суб'єктами задля різноманітних соціальних, зокрема і політичних, цілей та потреб. Що, до речі, підтверджують сучасні соціальні реалії – скандали з виборами Президента Трампа, штаб якого активно використовував таргетовані можливості взаємодії з виборцями в онлайн-просторі, фільтруючи особистісні інтереси й уподобання інтернет-користувачів на засадах BigData аналізу тощо. Проте це й можливість об'єднання людей за їхніми інтересами й уподобаннями, можливість реалізації громадянських ініціатив та активностей, які можуть солідаризувати сучасну спільноту, поєднати однодумців з усього світу, зробивши їх дії потужнішими й дієвішими [Бойко, 2016b; с; е].

Перспективи Web 5.0 передбачають упровадження нових, сенсорних технологій, відкривають ще потужніший ресурс соціальної взаємодії, уможливлуючи демократизацію суспільства на підставах формування нових можливостей організації демократичних процедур врахування думки кожного

громадянина, який має можливість користуватись Інтернетом. Це розширення можливостей самоврядування й залучення мільйонів громадян до обговорення суспільно важливих рішень і вирішення актуальних політичних і соціальних питань як на місцевому та регіональному, так і на загальнодержавному й міжнародному рівнях соціально-громадянської та політичної взаємодії. Це колективний ресурс мережевої демократії, який уможливорює ідентифікацію і врахування думки кожного громадянина. Web 5.0 продукує нові технологічні можливості, які допомагають керувати районом, містом, країною на засадах зваженого аналізу можливих рішень, запропонованих мільйонами користувачів мережі, суттєво розширюючи ресурсні можливості демократизаційних трансформацій сучасного дигіталізованого світу.

2.2.2. Мобільний Інтернет як ресурс активізації онлайн-активності

Мобільний Інтернет – це сучасна бездротова технологія підключення до Інтернету, яка дає можливість користувачеві мати доступ до мережі у будь-якому місці, в будь-який час, за наявності певних технічних засобів. Мобільний інтернет-доступ став результатом технологічного прориву, який об'єднав інтернет-мережу і мобільний зв'язок в єдине ціле, відкривши якісно нову еру розвитку інтернет-технологій, здатну докорінно змінити сучасне суспільство. Розвиток мобільних технологій зв'язку пройшли вже кілька етапів, кожен з яких обумовлений якісно новим ступенем технічних можливостей зв'язку, що детермінує розширення його часово-просторових меж, підвищення швидкості та якості зв'язку, загальне розширення сервісного онлайн-пакета тощо.

Так, 1G-технології (G – скорочено від англ. Generation – покоління), які панували наприкінці минулого століття, мали низьку швидкість інтернет-зв'язку й мізерний набір мобільних інтернет-сервісів, який давав змогу здійснювати примітивну мобільну комунікацію (на кшталт ICQ). Наступні покоління (2G- та 3G-технології) стимулювали прискорення розвитку

мобільного Інтернету, обумовлене стрімким поширенням бездротових модемів – засобів, які уможливають бездротове підключення технічних пристроїв (комп'ютерів, ноутбуків, планшетів тощо) до мережі.

Початком бурхливого розвитку мобільного Інтернету вважається 2013 рік, коли на зміну WAP-протоколу зв'язку прийшли GPRS та EDGE, які остаточно перетворили смарт-телефони на потужні міні-комп'ютери з постійним підключенням до мобільного Інтернету. І якщо 2G-технології дали можливість підвищити швидкість інтернет-зв'язку до 200 Кбіт/сек, то 3G забезпечили революційне підвищення швидкісного режиму передавання даних до 2Мбіт/сек. Такі характеристики мобільного передання даних обумовили можливість стрімкого розвитку мобільних сервісних інтернет-послуг, e-застосунків, веб-інтерактивностей з використанням і відео-дзвінків, і потокового відео тощо.

Технології 4G, які активно впроваджуються сьогодні, – це технології нового покоління, які дають можливість у разі підвищувати якісні та швидкісні характеристики інтернет-користування – до 100Мбіт/сек для користувачів мобільним Інтернетом, який перебуває в русі, й до 1Гбіт/сек для користувачів, мобільний пристрій яких не перебуває в просторовому русі. Стандарт 5G, який поки що не введений, проте активно тестується на швидкостях 1–20 Гбіт/сек, буде здатен не тільки суттєво збільшити швидкісний режим інтернет-доступу, а й стане поштовхом для розвитку таких технологічних спрямувань, як розумне місто, безпілотні засоби тощо [История мобильного Интернета: 1991 – наши дни, 2018].

Україна сьогодні перебуває на середньому етапі розвитку G-технологій, активно освоюючи 3G-підключення (ліцензійні права на запуск 3G-зв'язку в побутовий обіг українські мобільні оператори отримали у 2015 році). Наразі відбувається впровадження 4G-формату [Заходи НКРЗІ щодо впровадження в Україні 4G/LTE та новітніх технологій, 2020].

Користування мобільним Інтернетом передбачає наявність у громадянина відповідного технічного пристрою (смартфон, айфон тощо) та потребує присутності одного з таких джерел інтернет-доступу: мобільний Інтернет у пакеті мобільного зв'язку, який має певні обмеження, пов'язані з умовами тарифу (технічно-фінансові обмеження); мобільний Інтернет, джерелом якого є технологія бездротового інтернет-зв'язку через WiFi-точки доступу, які дають змогу отримувати інтернет-доступ у будь-якому місці й використовуються задля підключення смартфонів, планшетів тощо до мережі².

Користування мобільним Інтернетом, з одного боку, потребує наявності розгалуженої системи доступу до інтернет-мережі, обумовленої наявністю достатнього рівня технологічного розвитку як на загальносвітовому рівні, так і на рівні певної країни, регіону тощо. Вирішення цих завдань передбачає дієве бажання держави конструктивно сприяти розвитку сучасних ІТ-технологій, створюючи законодавчу базу та техніко-технологічні і правові умови для вдосконалення й ефективного функціонування новітніх технологій у суспільстві, а також наявності потужного ІТ-сектора, здатного створювати потужні мережі інтернет-доступу, надавати якісні послуги в різних куточках країни, зокрема і важкодоступних і не надто вигідних з огляду отримання комерційного зиску від їх експлуатації. Ефективне користування мобільним Інтернетом також потребує наявності бажання й усвідомлення необхідності використання Інтернету (потреби) та наявності певних технічних пристроїв і гаджетів у безпосередніх користувачів Інтернету, як-то: технічні пристрої – модем, WiFi-роутер та сучасні технічні гаджети – смартфон, планшет тощо, –

² Поширений термін «WiFi» (вай-фай), який асоціюється із сучасним використанням мобільного Інтернету, перекладається як «бездротова якість» (WiFi – скорочене від англ. Wireless Fidelity). Доступність до WiFi-мобільного Інтернету, обумовлена наявністю та якістю, по-перше, точки Інтернет-доступу (тож може бути слабкою й неефективною для отримання якісного Інтернет-зв'язку); по-друге, технічними характеристиками самих мобільних пристроїв користувача (смартфона, планшета тощо). Різновидом мобільного WiFi-підключення є підключення комп'ютера й інших технічних пристроїв через роутери (домашні маршрутизатори) та бездротові модеми в рамках певного приміщення, території (наприклад, вдома, на роботі).

технічні характеристики яких також великою мірою обумовлюють якість і швидкість отримання послуг інтернет-зв'язку. Це вже суто соціальна, а не технічна проблема, яка детермінована багатьма чинниками матеріально-економічного характеру, наявності у громадян певних цифрових навичок, цифрової культури тощо.

Смартфон стає одним з найефективніших і найпоширеніших засобів отримання послуг мобільного Інтернету. За даними установчого дослідження Kantar Україна 2019 року 67% користувачів Інтернету України вважають саме смартфон своїм основним пристроєм для входу в мережу [Як змінилося користування мобільними застосунками за 5 років, 2020].

Мобільний Інтернет працює на різних операційних платформах смартфонів. Найпоширенішими є Android, а також Windows-phone, iOS та Symbian. Вони здатні вмістити велику кількість мобільних застосунків, які дозволяють користувачеві отримувати актуальну на даний момент інформацію з будь-яких питань – від інформації про погоду, дорожні затори до візування документів за допомогою електронного підпису та діалогу з державними структурами.

Аналіз смарт-інтернет-активності свідчить, що 80% часу користування смартфоном займає використання мобільних застосунків. В українського користувача мобільного Інтернету встановлено близько 40 застосунків. Найпопулярнішим серед застосунків є GooglePlay – 1,6 мільйона підключень, а серед соцмереж YouTube [Як змінилося користування мобільними застосунками за 5 років, 2020].

Серед найбільш актуальних мобільних послуг, сервісів, які роблять його дедалі популярнішим, зручнішим та ефективнішим, можна виділити пошук інформації через пошукову систему (знайти адресу, дізнатись розклад, забронювати квиток, записатись в е-чергу тощо); доступ, пересилання й робота з документами на відстані; постійний доступ до е-пошти, відстеження новин і комунікацій у соціальних мережах та на інших комунікаційних платформах;

онлайн-карти (населених пунктів, транспортних доріг, заторів на дорогах тощо); мобільні фінансові сервіси (e-банкінг, відстеження грошових операцій тощо); онлайн-тематичні відео- та радіосервіси тощо.

У країні постійно збільшується різнопланова інтернет-активність користувачів, опосередкована використанням мобільного Інтернету. Завдяки мобільному інтернет-доступу пересічний громадянин отримує реальну можливість користування Інтернетом у будь-якому місці й у будь-який час, що обумовлює розширення функціональної мобільності та передбачає поєднання просторово-часової свободи з можливістю безперервної інформаційно-комунікаційної досяжності.

Такі особливості користування мережею надають певні переваги користувачам мобільного Інтернету, розширюючи їхні суспільно-функціональні ресурси в різних сферах суспільного буття.

Характеристики G-технологій мобільного підключення обумовлюють якість інтернет-послуг, а відтак і попит на мобільний Інтернет серед пересічних користувачів. Крім того забезпечують розширення не тільки суто технічних можливостей мобільного інтернет-зв'язку, а й удосконалення його суспільно-соціальної спрямованості, пов'язаної з дедалі більшою індивідуалізацією мобільного контенту, динамічністю суспільної взаємодії різних соціальних суб'єктів в онлайн-форматі.

Прикладом такої суспільної взаємодії, яка була б неможливою поза межами існування мобільного Інтернету, може стати реалізація різноманітних взаємодій держави і громадянина (Д – Гр), пов'язана з необхідністю реалізації певних інформативних, комунікаційних та поведінкових активностей, необхідних задля запобігання поширенню захворюваності в умовах пандемії COVID-19. Так, наприклад, під час карантинних обмежень у різних країнах світу були оперативно розроблені державні мобільні інтернет-застосунки (в Україні це програма «Дій вдома»), що завантажуються на смартфон тих громадян, які з певних причин, зокрема повернення з-за кордону, перебування у

групі ризику або захворювання COVID-19, потребують самоізоляції. Такі програми дають можливість контролювати дотримання режиму самоізоляції на відстані. В інструкції до застосунку «Дій вдома» зазначається, що взаємодія з особою «відбувається за допомогою регулярних повідомлень у застосунку в довільні проміжки часу протягом дня та перевірки відповідності фотографії обличчя особи еталонній фотографії, зробленій під час встановлення мобільного застосунку, та геолокації мобільного телефону в момент фотографування. У разі отримання повідомлення громадянину необхідно протягом 15 хвилин за допомогою застосунку зробити фото свого обличчя на фоні навколишнього середовища, тому варто тримати свій смартфон завжди поруч» [Як працює застосунок «Дій вдома», 2020: с. 1].

Проте слід зазначити, що така взаємодія потребує наявності певного технічного оснащення (здатного забезпечити встановлення та функціональність застосунку), якісної роботи самої програми, а також свідомого, відповідального ставлення громадян до потреби в самоізоляції задля уникнення можливості поширення COVID-19. Також слід розуміти, що функціональні можливості мобільних інтернет-технологій можуть бути спрямовані, як на обслуговування суспільного інтересу (наприклад, захист суспільства від імовірних ризиків поширення інфекції), так і на обслуговування інших інтересів соціальних суб'єктів (наприклад, встановлення нагляду за «не зручними» особами, політичними опонентами тощо).

2.2.3. Технологізація нагляду та контролю в сучасному дигіталізованому суспільстві

Новітніх інформаційно-комунікаційні технології кардинально модернізують (технологізують) і сучасні контрольні засоби та механізми, актуалізуючи проблеми, пов'язані з посиленням контрольних можливостей сучасного технологізованого суспільства. Розвиток технічних засобів контролю

сьогодні ставить питання не просто імовірності впливу новітніх технологій, як на демократизаційні процеси в сучасному суспільстві, так і на контрольну систему суспільства в цілому, обумовлюючи появу якісно нового контрольного ресурсу та продукуючи все нові і нові контрольні-наглядові можливості [Бойко, 2013а].

Талановитий дослідник Г. Маркс, окреслюючи сучасне «наглядаюче суспільство» (The Surveillance Society) наголошував, що разом з вдосконаленням комп'ютерної техніки руйнуються останні перешкоди на шляху до загального нагляду [Marx, 1985]. Він зауважує, що зростаючі технічні можливості новітніх технологій, складаючи воєдино ледве помітні, цілком нешкідливі обривки відомостей про угоди, стан здоров'я, купівельні звички і демографічні дані, утворюють особливий різновид «інфостеження», відмінний від звичайних способів нагляду за допомогою звуко- чи відеозаписів. Розглянемо детальніше таку аргументацію.

Проблеми технологізації контролю «наглядаючого суспільства» та її імовірних соціальних наслідків останнім часом привертають все більшу увагу науковців [Бойко, 2012d]. Технологічні засоби контролю та нагляду все більше охоплюють усі сфери соціального життя, стандартизуючи контрольні технології сучасного світу. Це широкий всебічний процес професіоналізації, раціоналізації, спеціалізації контрольних-наглядаючих засобів сучасного дигіталізованого суспільства. Як зауважує Г. Маркс, «процес контролю стає більш м'яким, витонченим та менш помітним, проте пронизує усі сфери буття людини, порушуючи й сферу приватності особи» [Marx, 1995: p. 226].

Сучасний технологізований контроль можна означити скоріше як маніпуляцію, аніж як фізичний або соціальний примус. Стаючи більш скритим, вмонтованим в сучасні повсякденні інформаційно-комунікаційні пристрої, контроль здійснюється без відома та погодження з його об'єктами. Сьогодні агенти контролю все більше і більше можуть контролювати життя людини та

дізнаватись те, чого вона й сама про себе не знає та реалізовувати вплив, про який вона й не підозрює.

Технологізований контроль стає більш широким та охоплює набагато більшу площину, аніж у середині двадцятого сторіччя, продовжуючи експансіоністську тенденцію, яка почалась з індустріалізаційних процесів. Сьогодні контроль стає більш інтегративним, аніж будь-коли до цього, долаючи традиційні і організаційні кордони між різними соціальними агентами.

Використання технічних засобів стає все більш масовим, що безперечно знижує вартість контролю за одиницю інформації, роблячи його менш затратним і більш масовим. Все більше об'єктів та сфер піддають інспектуванню та контролюванню, змінюючи традиційну націленість на особу специфічного «підозрюваного» (в порушенні певних норм, вимог тощо) на категоричне підозрівання усіх. Так, наприклад, відеокамера або металевий детектор збирає інформацію відносно усіх, хто підпадає під його дію.

Контроль стає більш інтенсивним, інспектуючи не тільки поверхневі видимі шари, а проникаючи в більш глибокі прошарки захисної поверхні. Сучасні засоби контролю долають межі відстані, темряви, фізичні і часові бар'єри – фактори, які донедавна традиційно захищали, як свободу особи, так і її злочини. Сьогодні можна легко зберігати, реанімувати, об'єднувати інформацію з різних місць і в різних формах (візуальну, вербальну, печатну, числову тощо), що дозволяють за потреби здійснювати більш глибокий аналіз та знаходити потрібні взаємозв'язки дій і подій об'єкту контролю.

Контроль сьогодні може бути віддаленим та детериторіальним і мати певні просторово-часові буфери між його суб'єктами та об'єктами. Контроль і знання про поведінку та дії об'єкту контролю більше не обмежується безпосередньою реальністю взаємодії його агентів і їх прив'язкою до певного фізичного місця події.

Сучасний контроль набуває кардинальних змін і у своєму найбільш екстремальному прояві – в позбавленні волі громадян, що порушили певні норми

соціальної поведінки в суспільстві. Він дозволяє здійснювати безперервний віддалений нагляд, широке використання комп'ютерних досьє, чіпування покараних, контроль через мобільні пристрої тощо.

Використання сучасних технологій певним чином контрастує з традиційними підходами реалізації соціально-контрольних функцій в суспільстві. Сучасні – попереджувальні і попередні відгуки контролю. Традиційні – реактивні форми контролю, що активізують контрольні санкції тільки після того, як певне порушення або злочин вже мали місце. Технічний контроль дозволяє реагувати не тільки на реального, а й на потенційного порушника. Це дозволяє сьогодні націлювати контрольні зусилля на попередження і ранішнє втручання, що дозволяє здійснювати упередження імовірної загрози.

Сьогодні ми спостерігаємо посилення контрольного-наглядового технологічного детермінізму [Бойко, 2013с]. Більше того, поширюється намагання сучасних держав (причому, як демократичного, так і авторитарного спрямування) приборкати Інтернет, поглибити нагляд за реалізацією його соціально-громадянського потенціалу, діями та активністю користувачів в мережі.

Всеосяжна дигіталізація контролю детермінує демократизаційні процеси сучасного суспільства. Застосування дигітальних засобів контролю акумулює в певні ризики суспільної взаємодії, що можуть мати як пролонговані у часі наслідки, так і миттєві наслідки, детермінуючи як негативні, так і позитивні ефекти демократизації [Бойко, 2013h].

Так, за певних обставин, потужний контрольний-наглядовий потенціал новітніх цифрових технологій, може становити неабиякі загрози, посилюючи канали цифрових витоків персональних даних, приватної та конфіденційної інформації через хмарні сервіси; соціальні мережі; сервіси обміну; віртуальні офіси; засоби інтернет-комунікації; клієнтські бази даних; державні бази обліку; веб-камери; GPS-навігацію; мобільний зв'язок тощо. Наслідками такої

«обізнаності» можуть стати розголошення лікарської, юридичної таємниці; шахрайство та маніпулювання; політичні провокації; дискредитація; шантаж; розкрадання безготівкових коштів; загрози особистим стосункам з рідними тощо.

Можна з упевненістю зазначити, що застосування технологізованого контролю та нагляду в сучасному дигіталізованому суспільстві може мати непередбачувані наслідки для всіх агентів суспільної взаємодії. Така ситуація провокує активізацію зусиль усіх агентів суспільної взаємодії – одних, в намаганні уникнути контролю та нагляду, інших в спробах його посилити та удосконалити. Тож такий змагальний кругообіг активностей соціальних суб'єктів буде стимулювати подальше поглиблення контролю та розширення його ресурсів.

Звичайно технологізоване управління та контроль, позбавлені людського фактору є дієвими, об'єктивними, нейтральними, універсальними та неупередженими. Разом з тим, новітні технологічні інструменти створені у соціальному просторі для суспільних потреб і в підсумку інтерпретуються соціальними суб'єктами, а відтак потенційно можуть бути упередженими залежно від інтересів і завдань тих, хто здійснює соціальну інтерпретацію.

Як би парадоксально це не звучало, проте масштабна технологізація контролю та нагляду сприяє демократизації сучасного суспільства. Розширення контрольних ресурсів і розвиток громадянського суспільства, і конкретного громадянина сприяє подоланню контрольної монополії держави, владних структур, офіційних, формальних загальноприйнятих в традиційному суспільстві суб'єктів реалізації контролю [Бойко, 2006b; с]. Така ситуація дозволяє говорити про «революцію контролю», що актуалізується в сучасному дигіталізованому світі [Shapiro, 1999].

Так, завдяки сучасним новітнім інформаційно-комунікаційним технологіям держава отримує нові технологізовані ресурси контролю та нагляду. Проте, вони ж надають можливість генерувати і контрольні дії

суспільства. Відносини між підконтрольним та контролером набувають характеру перехідної рівноваги. Як зауважує Г. Маркс, «людина напрочуд розумна, у винаході можливості "обдурити" техніку або соціальну систему, коли вона має стимул зробити це. Рівень гри може бути вдосконалений, але без явної перемоги для агентів контролю» [Marx, 1981: р. 243]. Як приклад такої змагальності держави з громадянином, можна навести ситуацію впровадження державою в умовах пандемії COVID-19 мобільного застосунку контролю за дотриманням громадянами режиму самоізоляції «Дій вдома». Досвід його застосування засвідчує, що громадяни виявились вкрай вигадливими щодо генерування різних спроб уникнути жорсткого контролю держави за місцем їх дислокації під час перебування на самоізоляції. Зокрема, порушуючи режим самоізоляції, залишають мобільний пристрій з застосунком «Дій вдома» в оселі. На запит програми надіслати фото обличчя в режимі онлайн задля контролю за місцем перебування особи, надсилають фотографію не обличчя в режимі онлайн, а фотографію фотографії свого обличчя тощо. Наразі держава докладас зусиль задля вдосконалення застосунку «Дій вдома» і поліпшення якості такого контролю. Тож контрольно-наглядове змагання триває.

Стів Манн зазначає, що якщо коли-небудь мільйони людей стануть жити, одягнувшись в оснащені датчиками натільні комп'ютери, саме населення може стати колективним наглядачем – «Старшим Кожним». Він припускає, що співтовариства користувачів натільних комп'ютерів спостерігатимуть, попереджатимуть і допомагатимуть один одному, створюючи віртуальні «мережі безпеки» для добровільних об'єднань людей задля захисту своїх інтересів [Mann, 2012].

Нав'язування дигіталізованих технологічних рішень в реалізації контрольного механізму генерує та стимулює двополосний процес. З одного боку, такий контроль може стимулювати перебільшення імовірних ризиків, підвищуючи підозрілість і недовіру в суспільстві, продукуючи певну напруженість соціальної взаємодії. А з іншого, за відсутності достатньої

дигітальної компетентності користувача, навпаки, сприяти формуванню впевненості в своїй невразливості і недосяжності, через начебто анонімний характер онлайн-активності.

Можна казати й про певну нечутливість технологізованих засобів контролю, які завдають суспільству більшої керованості і передбачуваності. Проте, іншою стороною такої характеристики є те, що вони менш чутливі. І це робить їх неспроможними швидко і адекватно реагувати на зміни зовнішніх чинників та умов.

Новітні дигітальні засоби контролю, «враховуючі вищезначені ризики та парадокси їх використання, виступають новим викликом сучасному суспільству. Проте необхідно розуміти, що реалізація новітніх технологічних можливостей, як і будь-якого іншого прогресивного винаходу людства залежить від намірів, цілей, рівня духовного розвитку, демократичності поглядів їх агентів. І може перетворитися як на могутнє знаряддя всебічного контролю, так і на інструмент, який відкриває нові можливості і перспективи спілкування, співпраці, розвитку та вдосконалення» [Бойко, 2013h: с. 26], демократизуючи сучасне суспільство.

Саме такі складні взаємини технічних можливостей та суспільних, соціальних наслідків їх реалізації в сучасному демократизаційному процесі стають об'єктом дискусії сучасної наукової спільноти та аналізуються в наступних параграфах роботи.

2.3. Нейтральність та автономність технічних інновацій vs багатовекторність їх впливу на процес демократизації

Уявлення про технологічні інновації як чинник демократизації суспільства не нове, якщо проаналізувати праці науковців, в яких аналізується ставлення до техніки, технічних інновацій та їх впливу на соціальний процес [Бойко, 2019b].

Сьогодні вплив соціально-технічних засобів на суспільний процес, у тому числі й інтернет-технологій, стає наочною буденністю, а ще кілька десятиріч років тому дослідники писали, про вплив інформаційних технологій на світ як про майбутні суспільні зміни, й зауважували, що писати про майбутнє дуже складно, бо його ще не існує. Крім того, зауважували, що найліпше, що вони можуть зробити, це спробувати здогадатись про імовірне майбутнє. Так, А. Бард і Я. Зодерквіст зазначали: «Кожен, кому зрозуміло, яку роль домінуючі інформаційні технології відігравали в ході історичного процесу, і хто розуміє внутрішню динаміку функціонування цифрових мереж, має найкращі шанси для розуміння ключових аспектів поточної революції» [Бард & Зодерквіст, 2004: с. 23]. Вони вказували на те, що наразі, по-перше, нова соціальна, культурна і економічна парадигма набуває реальних контурів. Головною рушійною силою цього процесу є тривала революція в галузі інформаційного менеджменту, дигіталізація та напроцуд швидкий розвиток електронних мереж. Негайним наслідком цього вони вважали радикальні зміни в інтелектуальному місці існування особистості, що змушує нас серйозно коригувати свою поведінку. По-друге, на їхню думку, нова парадигма за своїми властивостями нагадуватиме швидше рідину, ніж тверду структуру, що з'являться не просто нові соціальні норми, стане іншим саме уявлення про норму [Бард & Зодерквіст, 2004]. Такий ідеалістичний погляд на появу в суспільстві нових технологічних можливостей не є унікальним. Ще, мабуть, десь із часів Просвітництва (XVIII ст.) панувала думка стосовно позитивного впливу науки, техніки й технологій на життя людини, що допомагають опанувати природу та контролювати її. Проте сьогодні ці постулати дедалі частіше викликають сумнів. І поява Інтернету (інформаційно-комунікаційних технологій) тільки загострила це питання. На наш погляд, це пов'язано як з особливою природою цього феномену, як соціально-технічного феномену (який поєднує в собі і технічний ресурс, і соціально-контентний ресурс), так і з демократичною природою його функціонування (що дозволяє будь-кому будь-що робити в

мережі). Саме ці особливості Інтернету, на наш погляд, ставлять під сумнів імовірність його функціонування як об'єктивної, неупередженої, нейтральної, відносно автономної сучасної технології.

Зауважимо, що в сучасному світі активно порушується питання стосовно нейтральності, автономії й демократичного характеру всієї сучасної науки і техніки. Ще в сімдесятих роках двадцятого сторіччя почали з'являтися праці, які заперечували саму можливість наукового процесу створення об'єктивних істин, неупереджених і нейтральних [Kuhn, 1970; Lakatos, 1970; Feyerabend, 1975; Phillips, 1973; Marcuse, 1968; Bookchin, 1974]. Причому це стосується логіки існування усіх сфер сучасної науки.

Проте, на наш погляд, парадокс Інтернету полягає в тому, що про його демократизаційне спрямування (характер, природу) неможливо твердити лише на підставі панування демократичного устрою в певній конкретній державі. Чому? По-перше, через саму природу Інтернету. Це глобальне явище, яке не має певних меж і легко долає будь-які державні кордони; по-друге, через багатосуб'єктність цього феномену, що фактично унеможлиблює його жорстке регулювання й уніфікацію в рамках конкретної держави.

Такіс Фотопулос, розмірковуючи про ймовірну нейтральність науки й технологій, розглядає ряд тез, які допомагають розібратися в цьому питанні. Він зазначає, що існує «нейтралітет “технонауки”, згідно з яким техніка – це пружина прогресу, “засіб”, який може бути використаний для досягнення капіталістичного або соціалістичного розвитку...». І тільки школа критичної теорії в рамках марксистського спрямування заперечувала нейтралітет технічного тезису, стверджуючи, що хоча технологія слугує загальним цілям, таким як збільшення влади людини над природою, її дизайн і використання слугують пануванню людини над людиною, і в цьому сенсі засоби (технології) не є справді цінними, а включають у свою структуру кінець розвитку певної організації суспільства» [Fotopoulos, 1998: p. 55].

На думку Т. Фотопулоса, у капіталістичному світі технологія ніколи не була «нейтральною» щодо логіки та динаміки ринкової економіки – «у ринковому суспільстві, як і в будь-якому іншому, технологія втілює конкретні виробничі відносини, їх ієрархічну організацію і, звичайно, головну мету, яка у випадку ринкової економіки є максимізацією економічного зростання та ефективності задля отримання прибутку» [Fotopoulos, 1998: p. 55]. Соціалісти ж, можливо й не постулюючи це жорстко, а скоріше в більш-менш явній-неявній формі, схильні до того, що технологія є нейтральною й має використовуватись задля благородних цілей, задля розв'язання екологічних, соціальних та інших проблем.

На наш погляд, первинно техніка і технологія, в тому числі й Інтернет, – нейтральні технічні засоби, і саме людський інтерес, жага прибутку, контролю, регулювання і влади призводять до втрати цієї нейтральності. Принаймні саме таку логіку, на нашу думку, демонструє сучасний розвиток інтернет-технологій. Неважко помітити еволюцію підходу до сприйняття й використання новітніх технологій від часу їх появи й донині. На початкових етапах розвитку ІКТ інтерес з боку бізнес-структур та суспільства був мінімальний (нагадаємо, що виник Інтернет як «підмога» для спецслужб), проте з часом ситуація почала змінюватися. Можна виділити кілька соціальних періодів розвитку Інтернету як соціально-технічного феномену, протягом яких така окреслена вище характеристика технологій, як «нейтральність», змінювалася кардинально. Перший або, краще сказати, нульовий етап (період), враховуючи нульову поширеність Інтернету на цьому етапі, – «спеціальний» (поява Інтернету як робочого інструменту спецслужб США (технологія не нейтральна)). Перший етап – «професійний» (період *IT*-романтики) – коли інтернет-середовище освоювалось і розвивалося завдяки *IT*-спеціалістам, які намагалися створити новий ідеальний світ з його правилами, етикою поведінки, а основні користувачі – професіонали *IT*-галузі (нейтральний). Другий етап – «громадянський» (період громадянської романтики) – коли пересічні інтернет-

користувачі відкрили для себе мережу з її неосяжними можливостями спілкування, соціально-громадянської взаємодії, всеосяжної інформації тощо (основні користувачі – молоді освічені, активні громадяни). Третій етап – «пересічний» (весь світ – користувачі всесвітньої мережі Інтернет), який уже почався й набирає обертів, – етап всеосяжної комерціалізації та політизації мережі (не нейтральний). І розпочався він тоді, коли кількість користувачів сягнула мільярдних показників, а бізнес і держава почали нарощувати свій дієвий інтерес щодо цільового використання всесвітньої мережі. Коли одні (бізнес) зрозуміли, що мережа може приносити шалені прибутки, й почали його нещадно експлуатувати, втручаючись в особистісний простір користувачів, вивідуючи будь-яку, навіть найінтимнішу інформацію про користувача, яка могла б допомогти продати товар, нав'язати послугу тощо), а інші (держава, владні установи, політики тощо) зрозуміли, що Інтернет, з одного боку, таїть певні загрози державі через свою відкритість, некерованість, демократичну природу функціонування й потребує пильної уваги, регулювання та контролю з боку владних, силових структур. З іншого боку, Інтернет має неосяжні можливості для впливу на громадянина, на електорат тощо, що призвело до появи й значно поширення маніпулятивних стратегій і технологій в онлайн-середовищі, які зараз широко використовуються як на місцевому, регіональному та державному, так і на міждержавному, глобальному рівні. Пригадаймо, наприклад, нещодавні скандали з виборами Д. Трампа на посаду президента США, Арабську весну, Брекзїт, інформаційний скандал 2018 року із засновником Фейсбуку тощо.

Тож можна зазначити, що первинно Інтернет розвивався як нейтральна технологія, як незалежна спільнота прогресивно налаштованих освічених, позитивно і некорисливо налаштованих людей, поки не входив до кола інтересу ані бізнесу, ані держави. Проте коли поширення інтернет-технологій набуло шалених темпів, а кількість користувачів сягнула сотень мільярдів осіб і коли вигоди Інтернету стали дедалі більш наочнішими, його первородна

нейтральність почала слабнути, шалений демократизаційний ресурс мережі став придушуватися та обмежуватись на угоду владі й капіталу.

Т. Фотопулос зазначає, що «технологія» ніколи не була нейтральною щодо логіки й динаміки ринкової економіки. І «тип “техносвідомості”, який розвинувся впродовж останніх двох століть, не є автономним культурним феноменом, а є побічним продуктом силових відносин і домінуючої соціальної парадигми, яка з’явилась у зв’язку з ростом ринкової економіки» [Fotopoulos, 1994: p. 8].

У межах нашого дослідження не можна не погодитись, що «техносвідомість» соціальних суб’єктів, які користуються інтернет-технологіями, є результатом пануючої в суспільстві соціальної парадигми. Проте, враховуючи особливості розвитку українського суспільства впродовж останніх десятиріч, перманентні трансформаційні процеси, які відбуваються в усіх сферах суспільства, можна констатувати певні особливості розвитку інформаційно-комунікаційних технологій в сучасному українському суспільстві та його впливу на перебіг демократизаційного процесу.

І, на наш погляд, позитивний чи негативний вектор (сприйняття) впливу Інтернету на демократизаційний процес визначається певним типом техносвідомості, який залежить від політичних, економічних, культурних традицій, системи цінностей, що панують у суспільстві в певний період його розвитку.

Розглядаючи питання особливостей сприйняття технологій у соціальному процесі, слід також наголосити на дискусійності питання щодо існування певної кореляції між технологічним прогресом та ступенем автономії, незалежності, яка досягнута в суспільстві на політичному, економічному та культурному рівнях. Саме поява Інтернету внесла корективи в розуміння впливу технологій на соціальний процес у рамках сучасного суспільства. До того ж, дедалі голосніше висловлюються думки про посилення вразливості сучасного людства через зростання всеохопної залежності його від однієї

глобальної технології – інтернет-технології через її «технологічну складність», що забезпечує більше адаптивних можливостей [Gowdy, 1994].

Вплив новітніх технологій на весь сучасний світ підтверджується експертами, які, розмірковуючи про електронні технології, зазначають, що «значення, властиві багатьом електронним системам, виходять за межі офісів і заводів, щоб відобразити суспільство, в якому вони існують. Системи підкреслюють примат управління й виробництва, орієнтованих на прибуток. Вони служать інтересам тих, хто виробляє технології, тих, кому їх продають, і тих, хто отримує вигоду з цього. Тест на передбачувану нейтральність технології полягає в тому, що її дизайн не схильний до впливу навколишнього суспільства ... нейтральність технології полягає не в її теоретичній можливості для творення добра чи зла, а в її призначенні для використання. Якщо на практиці вона використовується тільки як загроза, як інструмент контролю, як засіб підпорядкування багатьох небагатьом, її вимога про нейтралітет є хибною» [Zerzan & Carnes (Eds.), 1991: p. 214–215].

Таке розуміння впливу технологій на соціальний процес наближене до нашого розуміння. Ми ще раз наголошуємо, що, досліджуючи вплив інтернет-технологій на демократизаційний процес, необхідно розрізняти і враховувати в процесі аналізу Інтернет як технічний ресурс з відповідними його складовими та Інтернет як соціальну складову сучасного суспільства з відповідними індикаторами його як соціального ресурсу. Та й про нейтральність Інтернету можна говорити лише умовно, причому це стосується і технічної, і соціальної його складової. Так, наприклад, поширення Інтернету в технічному розумінні хоч і є об'єктивним явищем сьогодення, проте залежить від багатьох суб'єктивних чинників – це й законодавча база, і владні дії, які дозволяють або, в ідеальному варіанті всебічно сприяють (або принаймні не заважають *IT*-сектору розвиватися) розширенню підключень домогосподарств до інтернет-мережі в належній для якісного його використання якості (широкосмуговий доступ, швидкість мережі тощо).

Важливим для нашого дослідження є й розуміння того, що неможливо твердити про статичність розуміння «нейтральності» та «демократичності» сучасних технологій. Ця характеристика може змінюватись у часовому вимірі залежно від багатьох чинників сучасного суспільства. Підтверджуючи це наше наукове бачення, можна навести, наприклад, твердження С. Пайн про те, що «наука і великий бізнес останнім часом розгортають дедалі тісніші зв'язки. І, там, де дослідження колись були в основному нейтральними, тепер у них є маса казначеїв. Замість неупередженості результати досліджень непомітно керуються і коригуються чи навіть замовчуються, якщо вони не відповідають потрібним інтересам» [Pain, 1997: p. 2].

І хоча наведені тези стосувалися аналізу сучасного екологічного сектору, можна сміливо стверджувати, що Інтернет останнім часом також починає використовувати масу «казначеїв», «смотрящих» та «коригуючих», які нівелюють усі спроби назвати цю сучасну технологію «нейтральною», «демократичною», вільною від будь-якого коригувального впливу.

Незважаючи на природну демократичну сутність інтернет-технологій, влада намагається коригувати їх функціонування, «дозволяючи» демократизувати суспільство через Інтернет тільки в зонах, віддалених від «зони її комфорту». Про це свідчать численні законодавчі ініціативи в різних державах світу (незалежно від того, демократичні вони чи авторитарні), з якими активно «бореться» прогресивна демократична громадськість.

Розглянемо слідом за Т. Фотопулосом і таку характеристику технологій (а в нашому аналізі інтернет-технологій), як автономність. Чи автономний Інтернет? Такіс, розмірковуючи про цю якість технології, наголошував, що автономність її означає, що вона «має здатність визначати інституційну структуру а також домінуючу соціальну парадигму як єдиний або найважливіший чинник» [Fotopoulos, 1998: p. 61]. Нажаль такий підхід не здатен пояснити, чому історично подібні, якщо не ідентичні, технології ґрунтувалися на різних політичних засадах і соціальних структурах, від

демократичних Афін до олігархічної Спарти. Т. Фотопулос відкидає тезу автономії технологій. Як і М. Букчин, який зазначав, що «поняття про те, що наука і техніка є “автономними” від суспільства, що вони самі контролюють фактори в керівництві суспільством, можливо, є однією з найпідступніших ілюзій нашого часу. Те, що наука і техніка проводять дослідження, відкриті погляди на нові розробки, безумовно, правильно, але ці події строго орієнтуються на ринкове суспільство, а не навпаки ... технологія – це гетерономне або залежне явище ... еcomysticism мають тенденцію підкреслювати свою автономію від суспільства і містику “технологічного імперативу”, грубо приховуючи глибокі соціальні чинники, які сприяють або гальмують технологічні інновації» [Bookchin, 1995: p. 155]. Зауважимо, що М. Букчин підтримує і неавтономний, і не нейтральний характер технології, хоча й погоджується на розподіл між цілями та засобами щодо використання технологій, що, по суті, на нашу думку, ставить під сумнів тезу про її не нейтралітет.

У контексті питання автономності проблема полягає не в тому, чи змінить Інтернет час, простір, суспільство (звичайно, що так), а скоріше в тому, і тут ми погоджуємося з Т. Фотопулосом «чи відображають ці технології важливі потреби соціально-економічної системи» (тобто влади керівної еліти, яка контролює її), які виникають у суспільстві, і в цьому сенсі, на його думку, технологія навряд чи може бути охарактеризована як автономна. Проте в цьому сенсі дуже важливо розрізняти цілі й засоби – технологію як доступний (теоретично імовірний) ресурс та технологію як ресурс, що реально використовується, тобто виділяти потенційні можливості й реальні особливості використання новітніх технологій як соціальний ресурс.

Отже, наголосимо, що з огляду на нашу проблематику дослідження необхідно вирізняти інтернет-технології як доступний ресурсний набір технічних інструментів, методів і механізмів, кожен з яких має певні властивості й характеристики і може бути використаний у будь-якому

суспільстві, за будь-яким призначенням, у будь-який час. Проте реальне використання цього ресурсу є соціально залежним від багатьох чинників і має певні особливості в різних суспільствах залежно від історичного, політичного, економічного, соціального, культурного контексту тощо. Такі чинники можна поділити на дві принципово відмінні групи, які, проте, також є взаємодіючими: суб'єктивні і об'єктивні чинники, що обумовлюють характер та особливості функціонування інтернет-мережі в конкретному суспільстві.

Тож якщо розглядати питання автономії інтернет-технологій, слід наголосити, що як технічний ресурс, що має неосяжну кількість можливостей використання, які постійно розширюються, вдосконалюються та розвиваються, він є автономним інструментом. Утім соціальний контекст цього використання завжди наявний і накладає суттєвий відбиток на особливості використання цих технологій. Причому парадокс використання новітніх технологій полягає в тому, що з розширенням технологічних можливостей Інтернету та збільшенням імовірності його впливу на соціум зменшується його автономність. Він стає дедалі більш залежним від соціально-політичного суспільного контенту, який панує в даному суспільстві.

Можна говорити про кілька етапів функціонування Інтернету з часу його виникнення та подальшого активного розвитку в контексті його автономності. На першому етапі, на початку його розвитку, функціонування Інтернету можна означити як автономне, коли особливості використання інтернет-технологій залежать винятково від навичок користувача, його потреб і інтересів (етап просунутих користувачів, панування айтишників). Проте з часом зростання поширення Інтернету призводить до збільшення кількості його користувачів, які не є фахівцями *IT*-технологій, але, зрозумівши можливості та переваги використання мережі, починають активно використовувати ці технології у своєму професійному, суспільному, особистому житті (етап активних користувачів). На цьому етапі Інтернет ще є автономним, незалежним ресурсом із широким спектром демократизаційних можливостей суспільства. У

подальшому масштабне розширення в суспільстві попиту на новітні інтернет-технології, інтенсивне зростання кількості інтернет-користувачів призводить до тенденцій звуження автономності технологій та зростання спроб «приватизації» інтернет-простору, збільшення контролю, зростання потреби управління Інтернетом з боку владних, бізнесових та інших силових структур (етап пересічних користувачів, який характеризується спробами звуження демократизаційних процесів, обумовлених можливостями всесвітньої інтернет-мережі). Саме на цьому етапі використання соціальної ресурсності Інтернету ми сьогодні перебуваємо. І саме на цьому етапі визначається подальший напрям розвитку Інтернету і специфіки його використання в контексті демократизаційного розвитку країни.

2.4. Дослідницькі виміри впливу Інтернету на демократизацію в сучасному науковому дискурсі

На початковому етапі розвитку Інтернету у світі панувала ейфорія. Інтернет розглядали як «новий світ», світ із новими законами, новими правилами, новою етикою. Світ, який змінює поведінку і стосунки людей. Світ, у якому панує свобода і довіра. Світ, який розширює і збагачує сучасний демократизаційний процес і робить прихід дієвої демократії неминучим. Так, Ф. Огден у своїй праці «Навігація в кіберпростір», виданій у 1995 році, зауважує, що «магія електронної комунікації робить пряму демократію неминучою» [Ogden, 1995: р. 97]. А відомий американський соціолог Г. Рейнгольд у своїй книзі «Віртуальна спільнота», виданій у 1993 році, зазначав, що Інтернет – це найвагоміший ресурс демократії [Rheingold, 1993]. Після досить тривалого періоду ейфорії щодо появи Інтернету і його масштабного позитивного впливу на сучасне суспільство і розвиток сучасної демократії, в науковому дискурсі почали з'являтися доволі категоричні наукові публікації, що містили досить аргументовані роздуми щодо негативного впливу Інтернету

на суспільство загалом і визнання його негативного впливу на сучасний демократичний процес. Однією з таких публікацій стала нова книга відомого британського соціолога Стівена Коулмана «Чи може Інтернет зміцнити демократію?», у якій автор піддав нещадній критиці ідеї своїх оптимістичних колег [Коулман, 2018].

Ейфорія, пов'язана з появою Інтернету, дещо спала, що надало можливість звернутися до аналізу наукового доробку сучасних представників обох спрямувань наукового аналізу впливу Інтернету на демократизацію [Бойко, 2019а]. Сучасні дослідження стали конструктивнішими і аргументованішими, і вже не містять такого загального філософськи-містичного пафосу, як ті публікації, що з'являлися на зорі появи інтернет-технологій.

Сьогодні існує велика кількість робіт, які висвітлюють загальний позитивний вплив Інтернету на демократизаційні процеси сучасного суспільства. Так, наприклад, відвертий кібероптиміст А. Піраннеджад у своєму масштабному дослідженні динамічних панельних даних, яке охопило 122 країни і період 2000 – 2014 років, намагається вивчити вплив поширення Інтернету на просування демократії. Він зазначає, що демократія як універсальна цінність і політична система завдяки Інтернету стає більш привабливою для спільнот. А поширення Інтернету має значний позитивний вплив на просування демократії [Pirannejad, 2017]. Проте слід зазначити, що лише формальні індикатори (панель поширення Інтернету), які фіксуються у цьому дослідженні, на наш погляд, не можуть давати підстав для узагальнюючого висновку про впливовість Інтернету на демократизацію суспільства. Демократизація – це складний, багаторівневий і багатоаспектний процес. І говорити про успіх демократизації лише на підставі формальних чинників є досить малоефективним для реальної оцінки процесу. Хоча, звичайно, важко не погодитися з тим, що наявність формальних е-структур та кількість користувачів є необхідними умовами просування демократії.

Дотичною до виокремлених у дослідженні А. Піраннеджада показників демократизації суспільства є праця Е. Стойчефф і Е. С. Нісбета. Автори пропонують багаторівневу (у їхньому розумінні. – *Н.Б.*) концептуальну модель використання Інтернету, яка пов'язує проникнення Інтернету на рівні країни і використання Інтернету на рівні окремих осіб як чинники, що обумовлюють ставлення громадян до управління у країнах, що розвиваються. При цьому виокремлюються три необхідні аспекти «проникнення Інтернету» (Internet penetration): апаратні засоби (наприклад, комп'ютери), користувачі та широкосмугове з'єднання, які, на думку авторів, є базовими для пояснення специфіки того, як поширення Інтернету веде громадян до прийняття демократичних поглядів [Stoycheff, Nisbet, 2014]. Результати аналізу вказують на те, що індивідуальне використання Інтернету і поширення апаратного забезпечення Інтернету розширюють можливості формування уявлень громадян про розвиток демократії у свої країни, а також думку про те, що індивідуальне використання Інтернету і поширення широкосмугових мережевих джерел сприяє прийняттю демократичних переваг.

Важко не погодитися з авторами, що наявність так званих технічних та кількісних індикаторів, таких як засоби зв'язку (комп'ютер, модем тощо) належної якості (швидкісні показники) і збільшення кількості Інтернет-користувачів є необхідними умовами, проте, звичайно, абсолютно недостатніми (як свідчать наші дослідження) для демократизаційних перетворень у країні.

Пітер Фердинанд у своїй досить популярній 2000 року книзі «Інтернет, демократія і демократизація» розглядає переваги Інтернету для політики, бізнесу, торгівлі та наголошує, що Інтернет активно впливає на інтернаціоналізацію демократії [Ferdinand, 2000], збільшуючи попит на демократизаційні перетворення серед інтернет-користувачів різних країн.

Прихильники позитивного впливу Інтернету на демократизаційний процес активно розглядають нові інститути сучасної демократії. Так, Н. Персилі у своїй праці «Чи може демократія пережити Інтернет?» підкреслює

роль Інтернету в розпаді застарілих інститутів демократії, таких як ЗМІ, політико-правові організації, та появи нових, дієвих інституцій, пов'язаних із можливостями застосування інтернет-технологій. Він апелює у своїй аргументації до перемоги кандидата Дональда Трампа на президентських виборах США 2016 року, зауважуючи, що саме застосування сучасних інтернет-технологій призвело до перемоги цього кандидата [Persily, 2017].

Активно розглядаються в працях прибічників позитивного впливу Інтернету на процеси демократизації і перспективи інтернет-демократії. Зокрема, наголошується, що Інтернет відкриває громадянам нові можливості для організації та мобілізації дій, а також забезпечує нові канали, за допомогою яких політичні, соціальні й економічні інтереси можна використовувати задля розширення їх повноважень. Окреслено імовірні наслідки використання Інтернету і пов'язаних із ним інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для демократичної теорії. Так, М. Марголіс і Г. Морено-Ріано досліджують, як використання Інтернету вплинуло або може вплинути на моделі дії громадян, політичних інститутів, різних груп інтересів. При цьому, досліджуючи перспективи демократії, автори роблять акцент на аналізі того, чи може вплив Інтернету на демократичну політику повторити історію інших інноваційних технологій. Автори використовують термін «демократія в Інтернеті», який означає ймовірність того, що Інтернет сприятиме залученню громадян до таких демократичних заходів, як «державні справи» і громадські «процеси ухвалення рішень». Вони намагаються дати відповідь на питання, чи зможе Інтернет надавати більше голосів громадянам при розробці державної політики; створити громадянство, яке є «активним» і «залученим»; забезпечити рівний розподіл влади [Margolis, Moreno-Riaño, 2009: p. 16]. Відповідь оптимістична: «Інтернет пропонує місце, де можуть жити громадяни, легко отримувати доступ до інформації та вести діалог про «суспільні проблеми», тим самим розвивати глибше розуміння існуючих у суспільстві проблем» [Margolis, Moreno-Riaño, 2009: p. 17]. На думку авторів, Інтернет реалізує більшу частину

цього потенціалу за допомоги політичних блогів, сайтів, активації медіа, депозитарію документів тощо.

Така позиція авторів демонструє досить вузький погляд на демократію, який обмежений винятково політикою і не враховує багатьох важливих складових успішності цього процесу. За розгляду проблем толерантності в Інтернеті, яку також подано в цьому дослідженні, автори демонструють приклади нетерпимості в мережі лише на прикладах екстремістських груп, зазначаючи, що саме вони сприяють активізації «hatespeech» у мережі [Margolis, Moreno-Riaño, 2009: p. 85]. Проте наголошують, що загалом Інтернет сприяє різноманіттю і толерантності. На думку авторів, Інтернет зробив свій внесок у трьох напрямках: забезпечив доступ до освіти, що є суттєвою підтримкою демократії; збільшив кількість людей з активною громадянською позицією, що сприяє здоровій демократії; зробив можливою коаліцію громадян (спільноту) для реалізації певних дій та участі в різних заходах [Margolis, Moreno-Riaño, 2009: p. 153]. Несподіванкою стало те, що наприкінці книги, незважаючи на висвітлення важливої ролі Інтернету в посиленні сучасної демократії, якій присвячена книга, автори завважують, що потрібна скромніша оцінка впливу Інтернету.

Дослідження ролі електронного врядування у процесі демократизації сучасного суспільства присутнє в багатьох працях сучасних дослідників. Досліджуються проблеми підвищення ефективності та прозорості державних послуг і зазначається, що електронне врядування може збільшити частоту взаємодії громадян і уряду, а в ширшому сенсі – покращити уявлення про якість роботи уряду і збільшити довіру до нього. Дослідження доводять, що е-врядування мотивує збільшення контактів з урядом, проте не підвищує довіру до уряду [McNeal, Hale & Dotterweich, 2008].

Розглядаються і перспективи онлайн-дискусійних форумів як чинників демократизації сучасного суспільства. Так, Л. Далберг виокремлює три основні «табори», що виникли в рамках риторики і практики інтернет-демократії, кожен

із яких спирається на різні моделі демократії: комуністичні, ліберально-індивідуалістичні, дорадчі. Він зазначає, що саме третій табір розширюватиметься через кіберпростір завдяки громадянському раціонально-критичному онлайн-дискурсу. А розширення громадської сфери через Інтернет вимагає не тільки розвитку дорадчих просторів, а й залучення до участі громадян, які були соціалізовані в рамках комерціалізованої та індивідуалізованої культури, ворожої до публічних обговорень [Dahlberg, 2001]. Тим самим автор підкреслює просвітницьку, соціалізуючу силу інтернет-мережі.

Продовжуючи тему демократизаційного онлайн-просвітництва, К. Хілл і Дж. Хьюджейз у своїй праці розглядають гіпотезу, що люди в менш демократичних країнах використовуватимуть інформаційні групи в Інтернеті, присвячені цим країнам, як «безпечну» форму політичної дискусії й навіть протесту, вважаючи що «Інтернет стане «глобальним селом» і джерелом «низової демократії» не тільки у Сполучених Штатах» [Hill, Hughes 1999: p. 103]. При цьому їх глобальне дослідження охопило розгляд і аналіз близько 2500 повідомлень у 41 групі Usenet із метою встановлення наступного: скільки повідомлень є явно політичними; скільки їхніх авторів перебувають в опозиції до нинішнього уряду; скільки проурядових; чи є ці повідомлення альтернативними джерелами новин; чи є спроби залучити людей у країні та в цілому світі до якихось політичних дій; чи будуть багатші народи мати вищий рівень обговорення у своїх новинних групах, ніж бідніші. Дослідники роблять висновок, що новинні групи у країнах із нижчим рівнем демократизації мають набагато більший відсоток антиурядових повідомлень, аніж такі самі групи в демократичніших країнах. Такі результати, поза сумнівом, свідчать і про політично-громадянську культуру користувачів і про ступень соціально-політичної напруженості в суспільстві, яке віддзеркалюється в онлайн-активності громадян.

Проблематика демократії громадянської активності та участі в Інтернеті є однією з ключових за розгляду питань демократизації суспільного процесу. І на думку дослідників потенціал Інтернету полягає в тому, що він може «зробити внесок або взяти на себе головну відповідальність за нову еру демократії участі й активізації громадської сфери» [Thornton, 2001: р. 126]. Інтернет – це майданчик для жвавої громадянської сфери – інтерактивні можливості і можливість оприлюднювати широкий діапазон думок. Важливою є ремарка автора дослідження, яка, попри пануючий у праці оптимізм, зазначає, що Інтернет може стимулювати участь демократії у громадській сфері, але тільки в тому разі, якщо уряди співпрацюватимуть, що, на думку автора, є досить малоімовірною перспективою. Тож попри пануючий у дослідженнях оптимізм, автори досліджень Інтернету визнають певні рамки, в яких є можливою така реалізація громадянської онлайн-активності. Також ми бачимо, співпраця з урядом та долучення державних структур є важливими умовами задля збільшення ефективності демократизаційних ефектів використання інтернет-технологій.

У сучасному науковому дискурсі також активно розглядають питання впливу громадянської культури на інтернет-медіа і демократичну політичну систему. Так, П. Дальгрєн у своїх дослідженнях доводить уразливість громадянської культури, її залежність від політичної системи й економіки, і наголошує потребу створення нормативних і культурних ресурсів, необхідних для функціонування демократії. Причому, що особливо цікаво, автор пов'язує громадянську культуру зі ставленням до Інтернету як позитивного, демократичного феномену [Dahlgren, 2000].

Численні дослідження присвячено аналізу впливу Інтернету на задоволеність демократією. Праця К. С. Бейлард «Подвійний меч демократії: як використання Інтернету змінює думку громадян щодо свого уряду» стала найкращою книгою 2015 року з інформатики, технології та політики за версією

американської політологічної асоціації й викликала жваве обговорення серед науковців [Bailard, 2015].

У своїх дослідженнях щодо політичної комунікації К. С. Бейлард намагається дати відповідь на питання щодо впливу Інтернету на задоволеність демократією [Bailard, 2012, 2015]. Вона стверджує, що Інтернет, змінюючи обсяг і діапазон інформації, доступної громадянам, безпосередньо впливає на здатність людей оцінювати діяльність уряду. Що, своєю чергою, впливає на задоволення громадськості якістю доступних демократичних практик і допомагає мотивувати політичну діяльність. Вона пропонує дві цікаві теорії для висвітлення інформаційного аспекту демократизації – «утримуючих дзеркал» і «відкритих вікон». «Дзеркало» досліджує, як доступ до Інтернету дозволяє громадянам побачити детальніше різні нюанси в діяльності власних урядів. «Відкриті вікна» дають змогу громадянам побачити, що роблять інші уряди, особливо у порівнянні зі своїм. За результатами досліджень запропоновано емпіричну базу для тестування впливу Інтернету на демократичне сприйняття (атитюд). Авторка показує, що доступ до Інтернету впливає на потреби політичних змін. Так, на її думку, нові технології забезпечують інформацію про показники демократизації в різних країнах. І негативне порівняння своєї країни з іншими за цими показниками знижує рівень задоволеності громадян і може мотивувати певну дію.

Слід зазначити, що незважаючи на демократизаційні ефекти Інтернету, виявлені в її дослідженнях, К. Бейлард робить висновок, що доступ до інформації не обов'язково гарантує, що демократія автоматично процвітатиме. Тим самим вона певним чином нівелює результати своїх досліджень щодо позитивного демократизуючого впливу Інтернету. Більше за те, результати її дослідницьких панельних експериментів (здійснених у Боснії та Герцеговині) показують, як завдяки Інтернету люди стають більш політично цинічними і починають прикладати свої політичні норми до своїх сусідів.

На наш погляд, саме місце проведення панельних експериментів стало причиною таких результатів. У цьому дослідженні, як і в багатьох інших, наголошено на дуже цікавому як для нашого дослідження результаті – різних реакціях інтернет-спільноти залежно від ступеня розвитку демократії в їхніх державах. Результати експерименту К. С. Бейлард засвідчують, що «в той час як Інтернет корелює з підвищеним задоволенням у країнах із розвинутою демократією, він пов'язаний із пригніченням задоволеності у країнах із слабкою демократичною практикою» [Bailard, 2012: р. 202]. Загалом її дослідження пропонують оригінальний інструмент вивчення демократизаційного потенціалу Інтернету, демонструючи природу демократизаційних ефектів Інтернету і поглиблюючи розуміння наслідків впливу Інтернету у глобальному масштабі.

Слід наголосити, що існує велика кількість публікацій, присвячених демократизації країн, що розвиваються. Це й африканські, й азійські країни, країни Південної Америки тощо. Такі дослідження демонструють переважно позитивний вплив інтернет-технологій на демократизаційний процес, зазначаючи, що Інтернет використовують як інструмент демократизації в нових демократичних країнах. Так, наприклад, С. Сальгадо, аналізуючи ситуацію в Анголі та Мозамбіку, розглядає вплив сучасних інтернет-технологій на демократизацію, досліджуючи потенціал Інтернету для розвитку демократії у країнах. Вона констатує, що незважаючи на обмежений доступ до мережі у країнах, усе ж таки Інтернет через інформаційні сайти, інтернет-газети, блоги тощо посилює громадянське суспільство в різних ситуаціях. Це стосується: поширення іншого змісту ЗМІ; стимулювання присутності різних суб'єктів у публічній сфері; створення нових, незалежних ЗМІ; заохочення участі й обговорення. А також надає поштовх демократизації свідомості громадян, позитивно впливає на роботу і професійну свідомість представників ЗМІ, громадянських активістів, яким Інтернет надає можливість пошуку нових думок, підходів до висвітлення матеріалу, поліпшення професійних навичок тощо [Salgado, 2012].

Існує і велика кількість робіт, які досліджують цифровий розрив, тобто кількісні показники присутності в Інтернеті як показник демократизаційного процесу у країні. Передусім, такі дослідження є характерними для бідних слаборозвинених країн. Як приклад можна навести дослідження, що стосується сучасного стану цифрового розриву і висвітлюють бар'єри, які продовжують гальмувати відставання країн, що розвиваються. Автори дослідження на великій вибірці країн, що розвиваються, з'ясовують, що хоча GDD (глобальний цифровий поділ) звужується, розрив залишається великим і має демографічну специфіку. Автори вважають, що висока народжуваність (за демографічними показниками) і конфліктні процеси у країні загрожують поширенню Інтернету в цих країнах, залишаючи їх на периферії кіберпростору [Robison, Crenshaw, 2010].

Наведений аналіз змушує замислитися над тим, що немає однозначної відповіді на питання щодо демократизаційних ефектів сучасного дигіталізованого суспільства. Цей вплив потребує комплексного дослідження. І якщо країни, що розвиваються, є досить невибагливими в оцінці ресурсності Інтернету в демократизаційному процесі, то науковці з розвинених країн є «багатограннішими» в таких оцінках. Це пов'язане з тим, що країни, що розвиваються, перебувають на початковому (найнижчому) щаблі інтернет-користування – це переважно отримання інформації (інформаційна складова інтернет-активності), що певним чином і обумовлює результати таких досліджень.

Переходячи до розгляду досліджень так званої групи кіберпесимістів, наголосимо, що аналіз негативного впливу Інтернету на демократизаційні процеси спостерігаємо здебільшого у працях політичного спрямування – політологів, правознавців, державотворців та ін. Праці соціологів окреслюють здебільшого позитивний вплив Інтернету. Хоча останнім часом ця тенденція почала змінюватися.

Так, цікавим поглядом на перспективи сучасної демократизації є праця з красномовною назвою «Чи може Інтернет укріпити демократію?» визнаного класика у сфері політичної комунікації Стивена Коулмана, присвячена проблемам укріплення демократії в епоху Інтернету. На думку Коулмана, «...стрімкий розвиток цифрових технологій не зміцнює демократію, як це зазвичай зазначають кібероптимісти. Радше, навпаки, сприяє появі нового покоління людей, які добре знаються на технологіях, але зацікавлених не в участі в політиці як демос, а більше в маніпулюванні безформною масою населення» [Коулман, 2018: с. 6].

Кіберпесимісти наголошують, що сьогодні ідеї Габермаса і феміністські ідеї дорадчої демократії в електронній публічній сфері оскаржуються як теоретичними, так і емпіричними подіями, як, наприклад, електронний імперіалізм або Арабська весна. А події, що стали наслідком інформаційного розголосу таємних державних матеріалів Едвардом Сноуденом, засвідчили проблеми певної етики, доброчесності й уповільнення щодо оцінок «демократизаційного впливу» технологій задля запобігання негативних наслідків таких інформаційних впливів [Ess, 2018].

В академічному дослідницькому звіті 2018 року, який підготував Дж. Бартлетт, науковець відомого британського технологічного Інституту, проаналізовано наслідки дигітального впливу на демократизаційний процес. Автор вивчає соціальні та політичні наслідки і визначає їх як контроль компромісу між суспільством та індивідуальною свободою. Дж. Бартлетт говорить про антиутопію («looming dystopia») цифрової революції, яка несе негативні наслідки для сучасної демократії, які вже досить скоро стануть помітними [Bartlett, 2018]. Він завважує, що зазвичай сучасні технології поліпшують віртуальні зв'язки, роблячи нас «інформованішими, бажанішими і певною мірою щасливішими». А саме такі відчуття панували серед піонерів використання технологій. Проте, на думку Дж. Бартлета, сьогодні збуваються пророцтва щодо систематичного демонтування демократії. Він аргументує це

твердження, демонструючи реальні загрози алгоритмічного збору даних, маніпулятивної реклами і перенесення «моральних і політичних аргументацій (логіки) машинам», і наголошує, що це легко почати, проте неможливо стримати (обмежити).

Дж. Бартлет прогнозує, що менш ніж за два десятиліття нерегульована технологія, штучний інтелект і психографія фальсифікації виборів зможуть успішно підірвати і знищити переваги здорового, активного демократичного суспільства. Настає вік системно зламних виборів і зловмисного використання даних. І оскільки кожна з цих подій стає дедалі поширенішим явищем у сучасному світі, то демократія та її важко досяжні принципи продовжуватимуть руйнуватися. Дж. Бартлет виокремлює шість ключових платформ, які підтримують демократію, серед яких активне громадянство, вільні вибори, конкурентоспроможна економіка, спільна культура, що тримає демократію в русі, як «дієздатна система колективного самоврядування, якій люди вірять і яку підтримують» [Bartlett, 2018: p. 12], окрім того, цілісність свободи слова, автономії та політики. Він надає песимістичні прогнози щодо тривалої війни в цифровому форматі проти демократії.

Ранні концепції цифрової демократії як віртуальної громадської сфери або громадянського суспільства були сповнені новим технологічним оптимізмом демократичного оновлення, заснованим на перевагах відкритості соціальних мереж. Проте дослідження Б. Лоудера і Д. Мерсії роблять висновок про необхідність обережнішого підходу до сприйняття потенціалу соціальних мереж у сприянні більш широкій демократії участі та засвідчують їхню руйнівну цінність, а також оскарження традиційних інтересів і засобів комунікативної влади [Loader, Mercea, 2011].

Сучасні дослідження кіберпесимістів також розглядають глобальний антидемократичний вплив соціальних мереж. Так, Н. Фергюсон у своїй новій книзі [Ferguson, 2018] постулює негативний вплив Інтернету на демократичний процес, пов'язуючи його передусім з негативним впливом онлайн соціальних

мереж. На його думку, популярні соціальні мережі є потужним інструментом у руках тих, хто контролює мережу. Розмірковуючи про вплив Інтернету на демократичний процес, Н. Фергюсон відзначає, що мережа – це «площа», а влада – «вежа». Інтернет сьогодні – це гігантська площа, однак вежа на цій площі є головною. Йї ідеї, що Інтернет є загрозою авторитаризму і символом перемоги демократії, помилкові. На думку Н. Фергюсона, мережі можуть бути легко залякані та пригнічені «вежею», здатною встановлювати жорстку систему нагляду, фільтрувати інформацію тощо (наприклад, ситуація з Інтернетом у Китаї). І це більше, ніж авторитаризм, наголошує Н. Фергюсон. Він визнає, що Інтернет радикально переформовує усю історію сучасного світу, і зазначає, що при цьому соціальні мережі не привели до появи чудової величезної демократичної мережі, а створили і поглибили політичну поляризацію. Дослідник зазначає, що Інтернет привніс у сучасний світ шалену залежність і глобальну нерівність у Мережі. Сьогодні існує постійна потенційна прив'язка користувача до Інтернету. І це не демократія, наголошує Н. Фергюсон.

І нарешті, дуже цікавим, на наш погляд, є науковий доробок М. Херна і С. Чалка. У своїй досить дискусійній праці вони роблять спробу відповісти на ними самими поставлене запитання: «Чому Інтернет є таким загрозливим для реальної демократії?». Автори зазначають, що демократичний вплив Інтернету – це сучасний міф, насправді Інтернет «знищує місцеві спільноти і можливості виникнення реальної демократії ... неприборкана віртуальність, заснована на викоріненні часу і простору як функціональних комунікативних обмежень» сприяє відстороненню громадян від їхніх особистісних відносин і місцевостей» [Hern, Chaulk, 2000: p. 111]. А разом із тим, завважають автори, саме місцеві спільноти виступають єдиним форумом непідробної дієвої демократії. На думку прибічників негативного впливу Інтернету на сучасну демократію, сьогодні відбувається нівелювання глибоких культурних ідеалів демократії (вони залишаються лише в «культурній пам'яті») і спрощення поняття демократії до періодичних голосувань, а поняття спільноти («community»)

редукується (скорочується) до об'єднання («association»). І саме «поява віртуальності та інформаційної супермагістралі прискорює цей занепад і передвіщає світ, повний ізоляції, тривіальності, технократії» [Hern, Chaulk, 2000: p. 112].

Підсумовуючи ретроспективу й аналіз наукового дискурсу щодо взаємозв'язку Інтернету і сучасного демократизаційного процесу, можна констатувати, що в науковому дискурсі превалюють два погляди, дві прямо протилежні точки зору стосовно впливу Інтернету.

Наприкінці ХХ століття – на початку ХХІ панувала переважно позитивна думка науковців щодо впливу Інтернету на демократизацію. Дослідники були переповнені науковим оптимізмом, стверджуючи, що інформаційно-комунікаційні технології неминуче демократизуватимуть суспільство і на рівні місцевих громад, і на рівні громадських і державних установ (інституцій), і на рівні політичних інститутів як усередині країн, так і у світових масштабах.

Проте згодом загальний науковий оптимізм дещо згас. Після досить тривалого періоду ейфорії щодо появи Інтернету та його вагомого позитивного впливу на сучасне суспільство і розвиток сучасної демократії, в науковому дискурсі почали виходити доволі категоричні наукові публікації, що містили роздуми щодо негативної оцінки впливу Інтернету на сучасний демократичний процес. З'являлися публікації, які засвідчували певний негативний вплив Інтернету на демократизаційний процес і ця дослідницька риторика поширювалася. Сьогодні можна констатувати суттєве збільшення робіт, які висвітлюють і визначають вкрай категоричну негативну оцінку такого впливу. Причому це подекуди стосується і тих авторів, які ще нещодавно висловлювали позитивні погляди щодо впливу Інтернету.

Можна констатувати, що сьогодні відбулася певна категоричнізація в оцінках впливу Інтернету на демократизаційний процес у суспільстві. Прибічники позитивної оцінки впливу Інтернету на демократизаційний процес зазначають відкритість мережі, розширення можливостей громадянського

суспільства, громадянського контролю, не корумпованої взаємодії влади і громадян тощо завдяки використанню інтернет-технологій, які збільшують інструментальний ресурс демократії. На відміну від бачення Інтернету як нової ери радикально всеосяжної інформації та відкритої безмежної комунікації, на яких наголошують прибічники позитивного сприйняття впливу Інтернету на демократичний процес, негативісти схиляються до того, що віртуальне життя аж ніяк не корисне для розвитку демократії.

Головна ілюзія Інтернету, яка поділяє науковців на два прямо протилежні напрямки бачення впливу Інтернету на сучасний світ, це сприйняття Інтернету як загальнодоступного, вільного, безпечного, конфіденційного, демократизуючого простору, з одного боку, і простору, який контролюють, яким керують, який маніпулює свідомістю, формує світоглядне сприйняття, спрямовує поведінку, – з іншого. При цьому якщо представники різноспрямованих підходів і зазначають можливість існування і протилежного знаку впливу Інтернету на демократизаційний процес, аніж подано в їхньому аналізі (оптимістичному або песимістичному), проте не вважають його вагомим і не зосереджуються на його розгляді (аналізі іншого знаку впливу мережі, ніж їхній). Тож висвітлення різних, кардинально протилежних поглядів на зв'язки Інтернету і сучасного демократизаційного процесу суспільних відносин артикують актуальність аналізу зазначеної проблеми впливу новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (Інтернету) на процес демократизації сучасного суспільства.

Практично відсутні наукові тенденції щодо спроби менш категоричного погляду на цей процес. А разом із тим, на наш погляд, вплив Інтернету на демократизаційний процес не є однозначним і однополюсним (одновекторним), він має радше амбівалентний характер, якому властиві свої особливості на різних рівнях – від макро- до мікрорівнів такого впливу. Більш продуктивною буде спроба окреслити як позитивну, так і негативну ресурсність Інтернету з

огляду на демократизаційний процес і оцінку ймовірних наслідків на сучасне суспільство.

Окрім того, аналіз засвідчив практичну відсутність спроб комплексного (багаторівневого) розгляду впливу Інтернету на суспільний процес. А між тим, Інтернет – це складний, багатовимірний сучасний соціально-технічний феномен, тож відповідь не може бути простою й однозначною. Ресурсність Інтернету в сучасному демократизаційному процесі не може мати однозначної оцінки. Це складний багатовимірний амбівалентний процес, терези якого можуть коливатися в той чи той бік, залежно від багатьох складових: суспільних, політичних, економічних, культурних, освітніх тощо і є унікальним для кожної країни. Інтернет – це ресурс, який може мати знак впливу плюс або мінус залежно від намірів, цілей, мотивів, цінностей і культурних настанов соціальних акторів, які користуються ним (культура користування мережею).

Зв'язок Інтернету і демократії – це діалектичний процес, де Інтернет – сучасний соціально-технічний ресурс, який може сприяти як розширенню демократизації сучасного суспільства, так і звуженню, придушенню цього процесу у країні. Сучасні країни сьогодні обирають шлях демократизації суспільних відносин, активно використовуючи можливості інтернет-технологій задля оптимізації діяльності і взаємодії держави та суспільства.

Зауважимо, що аналіз сучасних наукових досліджень демократизаційних трансформацій, обумовлених використанням новітніх інтернет-технологій також засвідчив, що незалежно від позицій опонентів, вони переважно розгортаються у трьох основних напрямках, які певним чином висвітлюють різні ресурсні можливості мережі в демократизаційному процесі. Такі дослідження здійснюються зокрема в інституційній площині, окреслюючи формальні структурно-нормативні, правові, технічні засади даного процесу (К. Робісон і Е. Кріншоу, Е. Стойчєфф і Е. С. Нісбет, А. Піраннеджад, Н. Персилі, Дж Бартлет, Коулман та ін.); дослідження поведінкових проявів *e*-активностей, спрямовані на визначення позитивних або негативних наслідків використання інтернет-

технологій у процесах демократизації (М. Херн і С. Чалк, Л. Далберг, А. Торнтон, М. Марголіс і Г. Морено-Ріано, Б. Лоудер і Д. Мерсія, Н. Фергюсон, Ємельянова, Лобойко та ін.); дослідження особистісних ціннісно-свідомісних зрушень та реакцій на використання інтернет-технологій (К. Хілл і Дж. Хьюджем, П. Дальгреном, С. Сальгадо, К. С. Бейлардом та ін.). Що віддзеркалює окремі прояви ресурсного впливу Інтернету на сучасний демократизаційний процес

Водночас усі зазначені напрями розвиваються скоріше паралельно, в той час як ґрунтовне дослідження демократизації із залученням новітніх інтернет-технологій має ґрунтуватися на комплексному аналізі, що з необхідністю поєднує опис усіх трьох ключових складових – становлення структурно-організаційних системних утворень, які забезпечують можливості онлайн-активностей широкого кола громадян; становлення та закріплення у повсякденній поведінці громадянських *e*-практик; відстеження перебігу засвоєння та інтеріоризації соціально-демократичних цінностей і норм суспільної взаємодії (громадянська солідарність, толерантність, плюралізм, довіра, активна громадянська позиція, самоповага тощо).

2.5. Електронне урядування – інституціональний тренд сучасної демократизації

Електронне урядування, електронна демократія і електронний уряд – основні елементи сучасного демократизаційного процесу, які об'єднують усіх соціальних суб'єктів (держава (Д) – громадянське суспільство (ГС) – бізнес (Б) – громадянин (Гр)) в сучасному дигіталізованому суспільстві.

Перші дослідницькі розвідки окреслення прообразу демократизаційної трансформації суспільства із застосуванням технічних пристроїв були здійснені Й. Масудою ще у далекому 1966 році в його невеличкій праці з гучною назвою «Комп'ютопія». Він зробив припущення, що саме в інформаційному суспільстві

стане можливою і ефективною демократія участі. В концепції демократії участі, детально окресленій в публікаціях початку 80х років, дослідник обґрунтовує доцільність і необхідність поширення демократії участі в інформаційну добу. Й. Масуда пов'язує цей феномен (прообраз електронної демократії. – Н.Б.) з розширенням можливостей демократії участі, демократії прямої дії, яка передбачає налагодження комунікації, діалогу і взаємодії соціальних суб'єктів на різних рівнях. Він розглядає демократію участі, як форму правління при якій політичні рішення різного рівня, від рішень державного рівня до рівня місцевих громад приймаються при участі пересічних громадян [Masuda, 1981]. В своїй концепції Й. Масуда виділяє шість ключових принципів демократії участі. Перший принцип можна означити, як принцип *широкої залученості громадськості*. Він передбачає що якомога більша кількість громадян мають брати участь у прийнятті рішень. Це зацікавлені в вирішенні суспільних питань громадяни, участь яких має бути добровільною, а не примусовою. Мають бути представлені різні верстви населення і вікові групи. Другий принцип – принцип *емпатії та толерантності*, передбачає панування «духу синергії» (the spirit of synergy), який має пронизувати всю систему і сприяти ефективності взаємодії. Третій принцип, можна назвати принципом *широкої поінформованості*. Він передбачає інформаційну доступність та *поінформованість громадян*. Будь-яка інформація, яка може бути важливою та необхідною для прийняття відповідних рішень, має бути досяжна для всіх громадян та має стати публічною. Четвертий принцип можна презентувати як принцип *взаємної відповідальності*. Це передбачає, що всі отримані доходи, здобутки та витрати, програші мають бути розділені між усіма громадянами рівномірно. П'ятий принцип передбачає мирний та конструктивний характер взаємодії і діалогу сторін. Вирішення питань має відбуватися шляхом *узгодження та переконання* сторін задля досягнення остаточної загальної згоди. І нарешті шостий принцип, запропонований Й. Масудою стосується реалізації здобутих домовленостей та прийнятих рішень.

Він передбачає, що рішення будуть *реалізовуватись за безпосередньої участі всіх* учасників на засадах добровільності, співробітництва та спільності дій. Такий алгоритм взаємодії означив демократичний характер мережі та презентував її демократизаційний ресурсний потенціал задовго до входження інтернет-технологій в життя пересічного громадянина.

З появою новітніх інформаційно-комунікаційних технологій активізувалися зусилля урядів та громадськості щодо налагодження суспільного діалогу в онлайн форматі – взаємодії громадян з урядовими структурами та установами, онлайн-комунікації з політиками, експертами тощо. Перші спроби використання інформаційно-комунікаційних технологій задля налагодження онлайн-діалогу держава – громадянин (Д – Гр) було здійснено як експеримент на замовлення урядових структур. Вже у далекому 1994 році відбувся американський експериментальний проєкт «*E*-політика», у 1996 році – британська платформа «Онлайн демократія для громадян». Такі проєкти здійснювались *IT*-ентузіастами з метою поліпшення та модернізації застарілих форм урядування та взаємодії з громадянами. Спроби реалізації таких проєктів відбувались наприкінці минулого сторіччя і в інших країнах. Проте це були розрізнені, хаотичні спроби, які мали обмежене ресурсне забезпечення і відсутність будь-якого законодавчого підґрунтя. Подальший активний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, ріст популярності Інтернету, шалене збільшення кількості користувачів мережі по всьому світу, а також поступове і непохитне зростання впливовості мережі на різноманітні суспільні процеси, стало суттєвим стимулом для активного залучення інформаційно-комунікаційних технологій до модернізації демократизаційного процесу в сучасній державі.

Ще на початку XXI сторіччя Е. Брек і Ф. Ноубл заохочували світову спільноту розвивати можливості мережі задля покращення демократизаційних процесів в суспільстві. Вони заохочували сприяти розвитку електронної демократії в рамках існуючих представницьких структур задля забезпечення

«дротової» участі громадськості. Ідея полягала в тому, щоб адаптувати існуючі процеси, такі як слухання комітетів, публічні свідчення до інформаційного століття. Автори наголошували, що така активна інтеграція інформаційно-комунікаційних технологій у легальну представницьку демократію, безсумнівно, матиме важливе значення задля збереження її легітимності і покращення сучасної демократії. Розмірковуючи про можливі дії суспільства щодо розширення такої активності із залученням інтернет-технологій, Е. Брек і Ф. Ноубл закликали спільноту – «почніть із запиту, щоб усі повідомлення і порядок денний громадських зустрічей публікувалися через єдину систему онлайн» [Brack, Noble, 2001: p. 60].

Подальший бурхливий розвиток сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, зростання популярності та впливовості мережі Інтернет сприяли актуалізації такої активності в сучасному суспільстві і призвели до продукування нової термінології, пов'язаної з появою соціально-громадянського онлайн-простору. Автором таких популярних термінів, як «кібердемократія» та «кіберпростір» вважається відомий американський фантаст В. Гібсон. Термін «теледемократія» запровадив Т. Беккер, змальовуючи вплив таких технічних ресурсів, як супутникові і кабельні мережі на залученість громадян до обговорення важливих рішень місцевої влади. Е. Тофлер в своїй відомій книзі «Третя хвиля», розмірковуючи про можливості впливу сучасних ІКТ на суспільно-політичні процеси, спрогнозував появу таких феноменів, як електронні референдуми та електронні вибори. Він наголошував, що саме за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій освічені громадяни матимуть можливість долучитися до формування важливих суспільно-політичних рішень [Тофлер, 2000]. Автором терміну «електронна демократія» вважається С. Кліфт, активний популяризатор ідей «e-демократії», «e-уряду» тощо [Clift, 2003].

Зупинимось на розгляді основних елементів сучасної демократизації детальніше і спробуємо дослідити їх змістовне наповнення, співвідношення і еволюцію розвитку.

В науковому дискурсі існує досить різноманітне бачення феномену е-демократії, як складової сучасного демократизаційного процесу. Автор терміну С. Кліфт демонструє досить широке розуміння даного поняття зазначаючи, що «електронна демократія – це використання інформаційних та комунікаційних технологій і стратегій «демократичними секторами», у тому числі урядом у політичних процесах місцевих громад, держав, націй та на світовій арені» [Clift, 2006: р. 4]. Важливо поточнити, що до «демократичних секторів» автор відносить: уряди; обраних чиновників; медіа та онлайн-портали; політичні партії; міжнародні організації; організації громадянського суспільства; а також громадян / виборців.

Електронна демократія, на думку Е. Брека та Ф. Ноубла, складається з усіх існуючих електронних засобів інформації та комунікації, які уможливають забезпечення відповідальності і підконтрольності політиків і керівників за їх дії в публічній сфері. При цьому вона залежно від особливостей демократизаційного процесу, аспектів демократії, що превалюють в країні, електронна демократія може застосовувати різні технології, спрямовані на різні суспільно-політичні аспекти [Brack, Noble, 2001].

На пострадянському просторі і у вітчизняному науковому дискурсі електронна демократія окреслюється переважно як активізація громадської участі в політичній та суспільній діяльності країни, розбудова демократичних інституцій із використанням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій. Це передбачає як інформування щодо різноманітних аспектів перебігу суспільно-політичного життя, так і участь в е-форумах, е-голосуваннях, е-виборах, е-консультаціях тощо. В науковому дискурсі розглядається е-демократія у вузькому і у широкому сенсах. «У вузькому розумінні е-демократія полягає в використанні електронної підтримки задля забезпечення

відповідних конституційних прав, що вимагають тих чи інших формальних рішень. У широкому розумінні поняття *e*-демократія означає врахування думок та залучення громадян і організацій до політичних рішень та процесів» [Дрожжинов, Штрик, 2003: с. 102]. Таке означення *e*-демократії є доволі схематичним, що описує її сутнісно, проте не дозволяє окреслити функціонально-змістовного наповнення феномену. І межа між розумінням *e*-демократії у вузькому та широкому сенсах виглядає досить штучною. Таке тлумачення не надає відповіді на запитання – яким же саме чином «врахування думок і залучення громадян до прийняття політичних рішень» має відбуватися, якщо вони не будуть враховані і відображені у певних формалізованих рішеннях?

Українські дослідники також наголошують на вузькому і широкому розумінні електронної демократії, проте акцентують увагу на дещо іншому ракурсі. У вузькому сенсі електронна демократія визначається як «застосування ІКТ задля забезпечення (електронного супроводу) прав громадян» [Грицяк, Соловйов, 2015: с. 15]. Таке тлумачення передбачає, що із застосуванням інтернет-технологій відбувається зміна засобу реалізації прав громадянина – застосовується електронна пошта замість поштового відправлення офлайн письмового запиту чи звернення тощо. Широке розуміння *e*-демократії «передбачає залучення громади за допомогою сучасних інформаційних технологій до вирішення різноманітних суспільно-політичних завдань... Прикладом може бути інтерактивна участь жителів у засіданні місцевої ради. Під час транслявання засідання в Інтернеті кожен зацікавлений може висловити своє ставлення до рішень ради, виступів депутатів, і відтак – вплинути на позицію органу влади» [Грицяк, Соловйов, 2015: с. 15]. Демократична суспільна практика з необхідністю передбачає практику участі громадян в обговоренні та прийнятті суспільно-політичних рішень. Тож викладене розведення сенсів навряд чи можна вважати сутнісним розподілом широкого або вузького розуміння електронної демократії, скоріше це є

виокремленням сфер застосування демократичних засад. Крім того, автори визначають «електронний супровід» (технологізацію відносин) також проявом електронної демократії, хоч і дещо вужчим, аніж вплив на прийняття суспільно-політичних рішень. Хоча, насправді, «технологізація відносин», «електронний супровід» - це, скоріше, функціональна прерогатива діяльності уряду. Таке означення, напевне, має рацію з огляду на те, що, наприклад запис в *e*-чергу, який за цим визначенням також є проявом електронної демократії, стає більш незалежним від зовнішніх соціальних чинників, і надає користувачеві послуги певну свободу вибору, хоча і регламентовану вже технічним чинником. Окреслений підхід щодо визначення електронної демократії демонструє дуже широке бачення *e*-демократії, яке загалом превалює в сучасному українському науковому дискурсі. Так, наприклад, досить абстрактне визначення *e*-демократії, скоріше притаманне філософському спрямуванню аналізу проблематики, надає І. Лопушинський, зазначаючи, що «електронна демократія постає результатом освоєння громадянами інформаційно-комунікаційних технологій в процесі використання послуг електронного урядування, ефективність упровадження якого залежить від багатьох чинників політичного, соціального, економічного, інформаційного, науково-методичного, організаційного, нормативно-правового характеру тощо» [Лопушинський, 2011: с. 6–61]. Такий підхід презентує електронну демократію, як абстрактний міфологізований загальний результат здійснення онлайн-активностей, який, нажаль, позбавлений конструктивно-функціонального та інструментально-змістовного наповнення.

Така, широка трактовка феномену електронної демократії була характерна для ранніх публікацій з даної проблематики, сповнених емоційного завзяття. Проте вона є вкрай непродуктивним підґрунтям для конструктивного розгляду цього феномену в наукових, зокрема соціологічних дослідженнях. За такого підходу до визначення феномену *e*-демократії, будь-яка активність спрямована на розширення соціальної взаємодії, розширення поінформованості

спільноти, розширення комунікаційного поля взаємодії може вважатись проявом демократії. Таке розуміння автоматично робить мережу Інтернет суцільним глобальним проявом сучасної демократії, з огляду на те, що ці інформаційно-комунікаційні можливості є сутнісними природними соціально-технічними ознаками інформаційно-комунікаційної технології. Широке (філософське) розуміння електронної демократії, не є конструктивним та раціональним, так би мовити, змістовно-інструментальним означенням, зокрема і з огляду розгляду ресурсних можливостей Інтернету.

Розглядаючи підходи до визначення ключових елементів, пов'язаних з реалізацією демократизаційних трансформацій, опосередкованих використанням інформаційно-комунікаційних технологій, можна відзначити що основні відмінності визначень зводяться до окреслення їх співвідношення, вагомості і змістовного наповнення. Досить дискусійним на даний час залишається розкриття співвідношення понять електронна демократія та електронне урядування. Причому, певним чином, це прихована проблема наукового дискурсу, на якій не акцентується дослідницька увага. Так автори, подекуди декларуючи один тип співвідношення – «електронна демократія – явище більш масштабне, ніж *e*-урядування», реально розкривають його як інструмент, «який оптимізує відносини між владою та громадянами в умовах *e*-урядування» і є «важливим досягненням *e*-урядування» [Грицяк, Соловійов, 2013: с. 17–18]. Відтак, окреслюючи феномен електронного урядування, як більш широкий, ніж електронна демократія. Більше того, подекуди електронна демократія розглядається лише, як інформаційна присутність державних структур в онлайн-просторі (*e*-суд, *e*-парламент, *e*-законодавство тощо). Так, наприклад, О. Войнова зазначає, що електронна демократія охоплює такі елементи, як електронне законодавство, електронний парламент, електронний суд, електронні вибори та електронні референдуми, електронні опитування, електронні компанії тощо [Войнова, 2012]. Або, навпаки нівелювання

електронної демократії виключно до надання в онлайн-форматі адміністративних послуг (те що називається «електронний супровід»).

Питання співвідношення *e*-демократії, *e*-уряду та *e*-урядування є найбільш дискусійним в сучасному науковому дискурсі. Серед західної наукової спільноти також існують певні розбіжності в окресленні особливостей і відмінностей головних досліджуваних елементів: *e*-урядування, *e*-уряд, *e*-демократія. Так, наприклад, Е. Брек та Ф. Ноубл вважають «електронну демократію» значно ширшим за своєю сутністю поняттям. Інші дослідники бачать їх перехресними, або визнають *e*-демократію ключовим елементом *e*-урядування в різних сенсах. Західні дослідники Х. Бругер та П. Баумбергер розглядають електронну демократію, як використання інформаційно-комунікаційних технологій політичними партіями, групами захисту інтересів населення (*advocacy groups*), урядом задля надання інформації, забезпечення комунікації, надання послуг або підвищення можливості участі, що забезпечує можливість більш плідної взаємодії громадян. Тоді як електронний уряд забезпечує інформацію, компоненти участі та послуги, які в цілому обмежені сферою діяльності і інтересами урядових інститутів і установ, використання Інтернету для розвитку *e*-демократії носить більш широкий характер [Bruecher, Baumberger, 2003]. Такі визначення демонструють досить широке бачення електронної демократії як суспільного феномену, що відтворюється, в загальних суспільно-політичних онлайн-активностях соціальних суб'єктів.

Вирішення проблемності даної ситуації потребує окреслення сутнісних характеристик означених нами *e*-елементів сучасної демократизації.

Інтерес до феномену електронної демократії стимулював створення цілого ряду цікавих і змістовно наповнених концепцій і типологій електронної демократії, які вже стали класичними. З посиленням впливу Інтернету на суспільно-політичні процеси, різне розуміння електронної демократії стає поштовхом до окреслення певних її типологій.

Найбільш вдалим та розповсюдженим став підхід німецького дослідника М. Хагена, який поєднав аспекти демократії і технічні чинники, що детермінують комунікаційні можливості [Hagen, 1997]. Формуючи типи електронної демократії, він проаналізував такі чинники (змінні), як *тип технічних засобів* – комп'ютерні мережі, кабельне телебачення, комунікаційні технології; *тип форми правління* – пряма або представницька демократія і *основні форми політичної участі* – інформування, голосування, обговорення, політична дія. На цих засадах М. Хаген виділив три типи електронної демократії: теледемократія (Teledemocracy), кібердемократія (Cyberdemocracy) та електронна демократизація (Electronic Democratization).

Теледемократія – передбачає форми політичної активності, які реалізуються завдяки демократичним та інтерактивним ЗМІ – інформування, голосування, обговорення тощо. Кібердемократія розглядається як комп'ютерно опосередкована комунікація, що детермінує формування спільнот як у віртуальному, так і фізичному просторах. Вона передбачає такі форми політичної участі як політична діяльність, обговорення та забезпечує можливість об'єднуватись задля відстоювання своїх прав і свобод, критики влади тощо. І зрештою третій тип *e-демократії* – електронна демократизація, передбачає комп'ютерно-опосередковану комунікацію, що пов'язана з більш формалізованою комунікацією з державними структурами – інформація на урядових сайтах, обговорення політичних питань між владою та громадськістю в онлайн-форматі. Форми політичної участі, притаманні даному типу електронної демократії – це інформація і обговорення. І якщо для перших двох типів *e-демократії* (теледемократія і кібердемократія), краща форма правління – пряма демократія. То для електронної демократизації, на думку М. Хагена, – це представницька форма [Hagen, 2000]. Автор типології *e-демократії* розглядає електронну демократизацію, як один з трьох типів електронної демократії, пов'язаний з покращенням інформування щодо владних та урядових структур і

установ, та вважає, що він посилює демократію не запроваджуючи пряму демократію, а скоріше удосконалюючи та покращуючи представницьку.

Саме в посиленні демократії вбачає ресурсний потенціал інтернет-технологій і Д. Снайдер зазначаючи, що «найбільший потенціал нових інформаційних технологій для поліпшення демократії полягає в їх здатності посилювати демократію» [Snider, 1994: p. 17]. Схоже бачення електронної демократизації, як посилення демократії завдяки новим інформаційним технологіям фіксується і у працях К. Харера та М. Тодіно. Проте, на відміну від Хагена, який розглядає посилення демократії в розширенні інформаційних каналів, вони розглядають не інформаційну, а дієву складову такого демократизаційного процесу. І визначають таке посилення «як збільшення політичної влади тих, чия роль у ключових політичних процесах зазвичай мінімізується. Ми припускаємо, що така демократизація приводить до влади більшу кількість людей» [Hacker, Todino, 1996: p. 72].

Ще одна класична модель електронної демократії запропонована С. Кліфтом [Clift, 2003]. Вона вміщує декілька елементів, які певним чином перетинаються, тобто є взаємозалежними елементами. Кліфт виділяє такі елементи електронної демократії: уряд, політичні групи, приватний сектор, медіа та *e*-громадянин. Такий підхід презентує електронну демократію, як використання інтернет-технологій в реальних існуючих секторах, які і складають елементи його моделі. Він передбачає, що уряди надають широкий доступ до інформації та взаємодіють з громадянами в електронному форматі. Політичні групи проводять онлайн передвиборчі кампанії та онлайн-політичну діяльність. Засоби масової інформації та інформаційні онлайн-портали / пошукові сайти створюють основний формат отримання новинної інформації в сучасних реаліях та забезпечують онлайн-інформаційну навігацію. Роль приватних структур С. Кліфт вбачає в забезпеченні технічного супроводу (програмне забезпечення, підключення зв'язку тощо). Змальовуючи свою концептуальну модель електронної демократії, в центр моделі С. Кліфт ставить

громадянина (е-громадянин) – єдиного, хто «відчуває» електронну демократію. Вважаємо такий підхід найбільш продуктивним щодо розгляду проблематики, пов'язаної з процесами електронної демократизації сучасного суспільства. Автор також наголошує, що вплив інформаційно-комунікаційних технологій визначається наявністю певних умов та залежить від історичного, політичного, культурного підґрунтя. У більш «дротовизованих» країнах більшість громадян відчують демократію інформаційного віку як електронні громадяни на певному рівні управління і суспільного життя. Країни, що розвиваються, демонструють дещо інший рівень використання дигітальних можливостей – електронна демократія може функціонувати здебільшого, як відносини між інституціями та установами. Хоча вплив електронної демократії фактично досягає більшої частини громадськості, і у розвинених країнах, і у країнах, що розвиваються, через її вплив на засоби масової інформації, впливових членів громади тощо [Clift, 2003]. Важливим для нашого дослідження моментом теорії, також є зауваження С. Кліфта, що електронна демократія не розвивається у вакуумі лише з певними секторами. Поліпшення технологій та онлайн-тенденцій з усіх куточків Інтернету постійно приймаються та адаптуються для політичних цілей та цілей управління в загальному онлайн-масштабі. Інструментальне наповнення процесів демократизації сучасного суспільства, обумовленого використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, постійно вдосконалюється та модернізується.

Важливим для розуміння сучасного демократизаційного процесу є і функціональне наповнення електронної демократії. На початку XXI сторіччя Е. Брек та Ф. Ноубл запропонували наступні (функціональні. – Н.Б.) елементи електронної демократії: *електронне інформування та комунікація*, призначені забезпечити суспільство необхідною інформацією, а також забезпечити зв'язок між державними інституціями, бізнес-структурами, громадянами. Реалізація цих онлайн-компетенцій передбачає використання таких інтернет-ресурсів, як веб-сайти, електронна пошта, новинні сторінки, дискусійні чати, миттєві

повідомлення, онлайн-опитування, дискусії, протестні акції, голосування тощо; *електронні послуги уряду*, які мають забезпечити надання широкого спектру різноманітних необхідних громадянам, бізнес-структурам, громадянському суспільству державних послуг в режимі онлайн. На думку авторів, це: онлайн-збір коштів, онлайн-дозвіл, інтернет-обмін голосами, онлайн-реєстрація, онлайн-оплата, онлайн-запис. Зазначимо, що сьогодні існує більш дрібне розрізнення взаємодії державних структур та установ із іншими соціальними суб'єктами в сфері надання *e-послуг*, яке розрізняє *електронні сервіси* (як то електронна черга, електронна оплата, електронна реєстрація) та *електронні послуги* (як то отримання певного документу чи довідки, подача заявки або скарги, отримання ліцензії чи дозволу тощо); *електронна участь* (використання електронних інструментів для збільшення взаємодії людей), яка передбачає, що збільшення кількості громадян, які приймають участь в демократичному управлінському процесі, призведе до більш міцної та повної демократії.

Е. Брек та Ф. Ноубл наголошують, що саме через інтерактивний характер Інтернету, сьогодні пересічна людина вперше має владу бути «емітентом» світу. При цьому, *e-участь* (партиципація) передбачає використання таких ресурсів, як онлайн-чати, онлайн-зустрічі, онлайн-мітинги, онлайн-дебати, онлайн-протести, онлайн-муніципалітети, онлайн-голосування, онлайн-петиції. Крім електронної участі, Е. Брек та Ф. Ноубл включають до електронної демократії і *економічний* елемент (*economic considerations*) як її невід'ємну складову. Вони зазначаючи, що «переміщення на інформаційну магістраль є дорогим, оскільки урядам доводиться модернізуватися та модернізувати операції на зворотній стороні, навчати працівників, інвестувати в програмне забезпечення та випускати онлайн-продукти» [Brack, Noble, 2001: p. 38]. Економічна складова, як умова створення технічної та інструментальної бази розвитку електронної демократії вважалась на початку XXI сторіччя наріжним каменем її розвитку та передбачала важливість урядового фінансування, партнерство з приватним сектором, аутсорсінг тощо. Причому ще двадцять

років назад ставилось питання про те, чи доцільно взагалі вкладання коштів в такі проєкти як розбудова інтернет-інфраструктури, розширення її потужностей. Чи будуть вони корисними та ефективними сучасними інноваційними рішеннями. Сьогодні ми вже маємо відповідь на ці запитання, підтверджені світовою практикою застосування електронного інструментарію в суспільну практику.

Це була одна з перших моделей. Вона була сповнена емоційного оптимізму, притаманного дослідженням того часу. Звичайно, вона має певні вади та недоліки, які стали помітні лише з часом, в процесі практичної розбудови та вдосконалення. Електронна демократія розглядається як всеохоплююча складова демократизаційного процесу, яка вбирає різноманітну онлайн-активність, а певні інтернет-ресурси закріплюються за однією конкретною онлайн-процедурою. Автори розуміють електронну демократію досить широко, включаючи до неї електронні черги, електронні рахунки тощо. За такою логікою будь-яка електронна дія громадянина автоматично стає проявом електронної демократії.

Проте, незважаючи на певні недоліки, окреслена авторами модель є досить цінним науково-дослідним напрацюванням, важливим етапом розбудови демократизаційних процесів в сучасному дигіталізованому суспільстві. Запропонована Е. Бреком та Ф. Ноублом схема дозволяє виокремити функціональні елементи, що сприяють демократизації сучасного суспільства, зокрема інформація та комунікація, послуги та участь. А також окреслює важливість економічного забезпечення цих процесів та покроковість їх реалізації, яка передбачає проходження певних етапів «еволюції». Важливим є також усвідомлення динамічності цих процесів, «оскільки уряди та організації продовжують рухатися та вдосконалюватися в Інтернеті, вони додаватимуть компоненти електронної демократії до сайтів. Більш ймовірно, вони слідуватимуть триступеневому процесу, який загалом описаний у цьому звіті: *Інформація та комунікація*. По-перше, вони опублікують у мережі більше

інформації про свою організацію. *Послуги*. Потім вони спробують надати певні послуги – від оплати рахунків та поновлення ліцензій для електронних урядів до онлайн-збору коштів. *Участь*. І, нарешті, вони почнуть працювати над використанням ключового інгредієнта Інтернету – його інтерактивності – для забезпечення двостороннього зв'язку спілкування з громадянами та користувачами. Саме в цій області існує найбільший потенціал. Але, як зазначив раніше у цьому звіті С. Кліфт, «немає жодних причин для урядів і організацій дотримуватися трьох етапів крок за кроком. Вони можуть негайно розміщувати інструменти для участі в роботі – якщо вони зможуть навчитися робити це» [Brack, Noble, 2001: p. 58].

Саме активний розвиток електронних урядів, впровадження інструментів електронного урядування стає дієвим кроком сучасної демократизаційної розбудови дигіталізованого суспільства.

Автор концепції електронної демократії С. Кліфт визначає електронне урядування, як «представницький електронний уряд» для опису діяльності електронних демократій державних установ. Такий фокус ресурсної спрямованості не означає зменшення уваги урядів до електронної демократії. А навпаки, передбачає збільшення уваги урядів до своїх обов'язків стосовно впровадження електронної демократії. Демократизаційною складовою розвитку електронного уряду є цільова мета його модернізації – забезпечення зручності громадян, економія їх коштів та часу. За визначенням С. Кліфта, цілі електронного уряду в управлінні, які сприяють демократії та ефективному управлінню, передбачають поліпшення урядових рішень; підвищення довіри громадян до влади; підвищення підзвітності та прозорості уряду; можливість розміщення громадської волі в інформаційному просторі; ефективне залучення зацікавлених сторін, у тому числі неурядових організацій, бізнесу, зацікавлених громадян до нових шляхів задоволення громадських проблем [Clift, 2003].

На сучасному етапі розвитку демократизаційних процесів е-уряд виступає одним з основних елементів електронного урядування, що по суті є

модернізацією усієї управлінської системи держави, «яка охоплює як надання якісних послуг для громадян і бізнесу, так і налагодження новітніх комунікативних каналів між владою і громадянським суспільством, реінжиніринг всієї державної служби» [Зарубіжний досвід упровадження електронного урядування, 2008: с. 4].

Сучасний електронний уряд представлений моделлю суспільної взаємодії, що відображує основні напрямки спрямованості дії уряду. Це три основні загальноновизначені напрямки дії електронного уряду: 1. G2G («government to government»), спрямованість на уряд (уряд–уряду), яка забезпечує поліпшення роботи та взаємодії владних структур за допомогою застосування інформаційно-комунікаційних технологій, вдосконалення механізмів та засобів їх взаємодії. 2. G2B («government to business»), спрямованість на бізнес (уряд–бізнесу) – це забезпечення ефективної е-взаємодії владних структур та бізнес структур (реєстрація бізнесу, електронні тендери, електронні закупівлі тощо). 3. G2C («government to citizens»), спрямованість на громадянина (уряд–громадянину) – це забезпечення е-взаємодії владних структур з громадянами (електронні адміністративні послуги, електронні запити, електронні звернення, електронні консультації тощо).

Така модель окреслює один з виявів (векторів) електронного урядування, а саме – е-уряду, відтворюючи векторне спрямування е-дій уряду відносно основних суспільних агентів. Дане уточнення важливе з огляду на особливості сприйняття співвідношення елементів е-урядування та е-уряду, як тотожних. Наприклад, означення електронного урядування «представницьким електронним урядом» (Стівен Кліфт). Таке бачення є досить розповсюдженим і у вітчизняному науковому дискурсі. У вітчизняних публікації модель функціонування електронного уряду часто окреслюється, як «модель електронного урядування» [напр. Електронне урядування: основи та стратегії реалізації, 2017: с. 9].

Це ще раз підкреслює певну плутанину з означенням *e*-елементів та їх співвідношення, як у вітчизняному, так і у зарубіжному науково-суспільному середовищі, що розглядалось нами вище. При такому баченні моделі електронного урядування, на наш погляд, дещо провисає такий важливий елемент сучасної демократизації, як електронна демократія, який або вбачається загальним широким простором, який вбирає будь-які електронні дії держави та суспільства, або не артикулюється взагалі, як це відбувається в «моделі електронного урядування», представлений у вітчизняних публікаціях.

Автор терміну «електронна демократія» наголошує, що електронна демократія (*e-democracy*) та електронний уряд (*e-government*) – це зовсім різні поняття. Електронний уряд, на думку С. Кліфта, пов'язаний з підвищенням оперативності, простоти та зручності отримання державних послуг у будь-який час та у будь-якому місці. Електронна демократія – це розширення можливостей участі та взаємодії кожного громадянина завдяки використанню ІКТ. При цьому уряди можуть активно сприяти впровадженню електронної демократії, створюючи можливості реалізації таких її елементів, як, наприклад, громадський *e*-бюджет, *e*-петиція тощо. Більше того, на наш погляд, впровадження інструментів електронної демократії, які передбачають розширення дієвої участі громадян, неможливе без участі державних, урядових структур, як одного з основних агентів даного процесу. Суб'єкту, який забезпечує інституційні рішення щодо вимог та запитів громадян. Саме держава може виступати «виконавцем» впровадження інструментів електронної демократії, імплементуючи їх в законодавчо та виконавчо оформлений суспільний перебіг.

Окреслена ситуація вимагає уточнення бачення співвідношення цих понять в нашому дослідницькому контексті. Наше розуміння *e*-урядування не обмежує його виключно діями *e*-уряду, а вбирає також і такий важливий демократизаційний елемент соціально-громадянської *e*-активності, як *e*-демократія. Таким чином ми звужуємо означення електронної демократії,

визначаючи її не як світоглядний феномен сучасного буття, а як чітко окреслений формалізований компонент системи електронного урядування, що вміщує формальні елементи, які можуть бути виділені у конкретний інструментарій віддзеркалення сучасної суспільної онлайн-активності та взаємодії.

Поняття електронний уряд, електронна демократія, електронне урядування виступають ключовими елементами сучасної демократизації з залученням інтернет-технологій, відтвореними в державних програмах демократичного розвитку країни та дозволяють окреслити демократичну модернізацію суспільних відносин держава – бізнес, держава – громадянське суспільство, держава – громадянин в першу чергу в рамках управлінського процесу, здійснення демократичної модернізації державної політики та управління, трансформуючи суспільну взаємодію у сучасному дигіталізованому суспільстві.

Наразі вже можна говорити про безліч онлайн-активностей, електронних інструментів, які детермінують сучасний демократизаційний процес. Серед основних формалізованих елементів демократизації сучасного суспільства, опосередкованої використанням інтернет-технологій – електронне урядування (*e*-урядування), електронна демократія (*e*-демократія) та електронний уряд (*e*-уряд). І процес демократичної трансформації суспільства з необхідністю передбачає їх активне інституціональне впровадження в сучасний суспільний простір. Інституціоналізація формалізованого *e*-інструментарію, здатного демократизувати суспільні відносини, зокрема відносини держава – громадянин, потребує його законодавчо-процесуального оформлення та потребує готовності держави і суспільства до його впровадження в реальних суспільних діях і взаємодіях, відтворюючи їх суспільну легітимність.

Висновки до розділу 2

1. Аналіз Інтернету в соціологічному науковому дискурсі поступово здійснює дослідницьку еволюцію від висвітлення загально-теоретичних наукових розвідок та теоретизувань щодо загальних питань розвитку інформаційного суспільства, уявлень про кіберпростір, усвідомлення місця і ролі технічних пристроїв в сучасному світі до поступового переходу до більш детального практично-орієнтованого аналізу функціональних можливостей Інтернету. Сьогодні розширення групи інтернет-користувачів та збільшення дієвого впливу Інтернету на різні сфери сучасного буття обумовлює можливість більш глибокого аналізу Інтернету як ресурсу трансформацій сучасного суспільства, зокрема демократизаційних трансформацій.

2. Інтернет, як складний соціально-технічний феномен, розширює ресурс соціально-громадянської активності, комунікації і взаємодії та водночас збільшує можливості технологізованого нагляду і контролю в сучасному дигіталізованому суспільстві. Веб-технології, проходячи еволюцію від статичних можливостей подання онлайн-інформації (веб-технології першого рівня) до впровадження технологій вищих рівнів, що уможливають функціонування інтернет-користувача як активного та дієвого онлайн-суб'єкта, здатного продукувати власний онлайн-контент, активно контактувати та взаємодіяти, об'єднуватись за спільними інтересами, акумулювати громадянські ініціативи тощо. Перспективи розвитку веб-технологій передбачають впровадження сенсорних технологій, що дозволить розширити можливості безпосереднього залучення пересічного громадянина до обговорення та прийняття суспільно важливих рішень та впровадити елементи прямої демократії.

Технологічний ресурс активізації громадянської активності та розширення можливостей суспільно-громадянської взаємодії також пов'язаний з еволюцією G-технологій, які дозволяють мобілізувати суспільство, підвищуючи якість та швидкість мобільного інтернет-доступу, розширюючи сервісний пакет мобільних застосунків, зокрема і застосунків взаємодії держави

(владних структур) з іншими соціальними суб'єктами (бізнес, громадські структури, пересічний громадянин).

Вагомим аспектом технологізації сучасного дигіталізованого світу, що може впливати на перебіг демократизації є також можливість розширення ресурсів контролю та нагляду завдяки запровадженню новітніх інформаційно-комунікаційних технологій.

3. Проблема використання інтернет-технологій в сучасному демократизаційному процесі пов'язана з тим, що первинно сутнісно нейтральні технічні ресурси мають дуальний суспільний потенціал. І напрямок їх використання є соціально залежним від багатьох суспільних чинників (економічних, політичних, культурних, особистісних тощо).

4. Дуальна (амбівалентна) соціально-технічна природа Інтернету стимулює дослідницький інтерес науковців щодо означення його демократизаційної / антидемократизаційної ресурсності. В сучасному науковому дискурсі можна констатувати присутність двох якісно протилежних дослідницьких спрямувань, які розділила наукову спільноту на два протилежні табори – кібероптимістів, які визначають позитивний демократизуючий ефект Інтернету і кіберпесимістів, які вбачають в Інтернеті загрозу сучасному демократизаційному процесу.

Серед основних аргументів кібероптимістів, присутніх в сучасних наукових дослідницьких проєктах, зазначається, що Інтернет змінює обсяг і діапазон інформації, доступної громадянам; розширює можливості громадської взаємодії; підвищує можливості міжнародної солідаризації; оптимізує діяльність урядових структур і установ; розширює можливості взаємодії владних структур з різними соціальними суб'єктами; сприяє підвищенню рівня задоволення громадськості якістю доступних демократичних практик; допомагає мотивувати політичну діяльність; стимулює участь в громадській сфері; розширює можливості громадського контролю; підвищує громадянську культуру; розширює можливості впливати на прийняття суспільно важливих

рішень; робить діяльність влади більш прозорою; збільшує можливості протидіяти корупції та зловживанням влади тощо.

Серед основних аргументів кіберпесимістів – зростання технологічних та соціальних загроз. Серед технологічних загроз, зокрема визначаються загрози алгоритмічного збою; делегування «моральних і політичних аргументацій (логіки) машинам» (Дж. Бартлет); збільшення кібернагляду і контролю; маніпулятивна реклама тощо. Серед соціальних загроз: маніпулювання свідомістю; керування поведінкою; вагомий вплив на формування світогляду та світосприйняття; загальний негативний вплив онлайн соціальних мереж, здатних поглиблювати політичну поляризацію суспільства, «продукувати шалену залежність і глобальну нерівність в мережі» (Фергюсон); знищення місцевих спільнот і можливостей виникнення реальної демократії через віртуалізацію соціальних відносин; відсторонення громадян від їх особистісних відносин і місцевостей; спрощення поняття демократії до періодичних голосувань; «редукція поняття спільноти до поняття об'єднання» (М. Херн, С. Чалк) тощо.

Аналіз основних дослідницьких трендів показав, що відбувається категоричнізація оцінок демократизаційної ресурсності Інтернету. При цьому аналіз засвідчив, що незалежно від оцінки, і оптимісти, і песимісти досліджують різні чинні показники впливу Інтернету на демократизацію суспільства – інституційні та технічні, поведінкові, ціннісні. Водночас можна констатувати практичну відсутність досліджень, які б містили комплексний аналіз ресурсного впливу Інтернету на демократизацію сучасного суспільства. Ґрунтовний аналіз Інтернету як ресурсу сучасної демократизації потребує пролонгованих моніторингових досліджень, які містили б інтегративні показники, здатні враховувати як техніко-технологічні і соціально-технологічні характеристик Інтернету, так і якісні особливості перебігу демократизації як складного інституціоналізаційного феномену.

5. Актуальним трендом висвітлення ресурсності Інтернету в сучасній демократизації суспільства є можливість використання інтернет-технологій задля оптимізації діяльності та взаємодії держави і суспільства, яка пов'язана з появою таких феноменів як електронна демократія, електронний уряд, електронне урядування, що визначаються основними елементами цього процесу.

Аналіз продемонстрував певну дискурсивність щодо визначення феномену електронної демократії та співвідношення елементів електронного урядування і електронної демократії в сучасному науковому дискурсі. Така ситуація проблематизує можливість дослідницької операціоналізації та потребує уточнення. Ми визначаємо такі елементи, як електронне урядування, електронний уряд та електронна демократія основними формалізованими елементами демократизації за участі державних, урядових структур, що дозволяють забезпечити онлайн-формат взаємодії різних соціальних суб'єктів (держава (Д) – громадянське суспільство (ГС) – бізнес (Б) – громадянин (Гр)).

І на відміну від широкого тлумачення електронної демократії за якого будь-яка активність спрямована на розширення поінформованості спільноти, розширення комунікаційного поля суспільної взаємодії, що автоматично робить мережу Інтернет глобальним проявом сучасної демократії, з огляду на те, що ці інформаційно-комунікаційні можливості є сутнісними природними соціально-технічними ознаками інформаційно-комунікаційних технологій, ми розглядаємо електронну демократію як формалізований елемент електронного урядування, ефективність реалізації якого потребує певних кроків суспільства і влади щодо його легітимації та інституціоналізації.

Успішність реалізація інструментів *e*-демократії неможлива поза підтримкою як владними структурами, так і активною *e*-громадськістю, здатними легітимізувати та інституціоналізувати зазначений механізм демократичної суспільної взаємодії. Формальним ініціатором відтворення інструментів електронної демократії (*e*-звернення, *e*-запити, *e*-петиції тощо)

виступає громадянин (громадськість), проте забезпечення механізмів їх реалізації та впровадження, а відтак і реалізація ресурсності залежить від відповідних рішень владних структур та організацій різних рівнів.

РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Процеси електронної демократизації в українському контексті: чинники і основні ознаки

Потреба осмислення феномену сучасної демократизації в умовах глобальної дигіталізації продукувала необхідність проведення комплексного науково-теоретичного аналізу.

Комплексний науково-теоретичний аналіз дослідження Інтернету як ресурсу сучасної демократизації потребує усвідомлення складності та багатофакторності феномену демократизації, визначення його конкретних ознак та окреслення особливостей перебігу демократизації на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Лише на основі попереднього теоретичного моделювання цього процесу, яке передбачає вироблення системи показників для оцінки перебігу електронної демократизації, можна буде оцінювати як характер змін, так і їх результативність.

Для визначення теоретичних засад моделювання ми маємо повернутися до того, що ми вже знаємо про динамічні зміни реалій сучасного світу, пов'язані з активними глобалізаційними процесами та розвитком новітніх інтернет-технологій, та верифікувати їх щодо реалій українського суспільства. Проблема окреслення засад моделювання процесу електронної демократизації обумовлена поширенням об'єктивних глобалізаційних процесів, що детермінують сучасний перебіг демократизації на макрорівні та необхідністю визначення впливу цих загальносвітових трендів в українських реаліях.

За оцінками міжнародних експертів сьогодні Україна перебуває в транзитному стані та належить до країн, що поєднують певні риси демократичного суспільного устрою та авторитарних режимів. Успішність

сучасної демократизації пов'язана з нарощуванням ознак, притаманних консолідованій демократії. Отримання такого результату складний та довготривалий процес. Країни сталих демократій Західної Європи налічують багатовікові традиції та історію її становлення, тоді як сучасна Україна має відносно невеликий досвід державної незалежності та руху в бік демократичного розвитку.

Реаліями сьогодення стає потужний розвиток новітніх інтернет-технологій, які все активніше впливають на сучасні суспільні процеси, проте об'єктивно мають відносно недавню історію свого розвитку (кінець 20-го – початок 21-го сторіч). Така ситуація певним чином урівнює всі країни світу (країни сталих демократій, транзитні країни тощо) в їх шансах використання ресурсу Інтернету задля розширення демократизаційних трансформацій суспільства, оскільки всі вони майже одночасно опинились в світі потужних глобальних дигіталізаційних трансформацій. Відповідно сьогодні саме в транзитних країнах використання інтернет-технологій може стати потужним ресурсом прискорення демократизаційних процесів. Країни з нестабільною демократією, навіть попри відносно невеликий досвід їх демократичних суспільних трансформацій, отримують такий самий доступ до можливостей електронної демократизації, як і країни з давніми демократизаційними традиціями.

Теоретичний аналіз, здійснений у попередніх розділах, засвідчує, що процес формування демократизаційного ресурсу Інтернету не є одномірним та миттєвим. Він детермінований цілим рядом чинників, пов'язаних як з кількісними і якісними характеристиками використання інтернет-можливостей, так і з особливостями реалізації самого процесу демократизації, який проходить через низку етапів інституціоналізації. В ході інституціоналізації не тільки створюється системи формальних організаційних умов та структур, а й відбувається конвергенція демократичних настанов в сталу ціннісно-

нормативну систему суспільної активності та взаємодії, і зрештою відтворення їх в сталих громадянських поведінкових практиках.

Запропонований в першому розділі векторний підхід до розгляду чинників та тригерів сучасної демократизації, який на відміну від класичного підходу є більш гнучким та соціально-чуттєвим задля аналізу демократизаційних процесів в реаліях сучасного дигіталізованого світу, концентрує дослідницьку увагу на векторах чинності сучасної демократизації, що відтворюються в координатах «ззовні» / «зсередини» та «знизу / згори», а також на визначенні основних агентів сучасного демократизаційного процесу з залученням ресурсів новітніх інтернет-технологій.

Сучасні дослідження акцентують чинну пріоритетність міжнародних (зовнішніх) глобальних чинників щодо демократизаційних трансформацій окремих країн [Пшеворский, 1993; Хантингтон, 2003; Аркибуджи, 2010; Бауман, 2010; Войтович, 2013; Зеленько, 2019; Zelenko, 2019 та ін.]. Наголошується на глобальних ознаках сучасного демократизаційного процесу в якому «кожна країна відчуває вплив загального демократичного руху» [Хантингтон 2003: с. 42]. Ознаками сучасної демократизації стають такі феномени як глобальна демократія, глобальне громадянське суспільство, рухлива демократія тощо. Вони формують глобальний демократичний простір, транслюючи демократичні цінності, принципи та засади суспільно-громадянської активності і взаємодії в глобальних масштабах; стимулюючи прояви громадянської активності; активізуючи зрушення громадянської свідомості та інтеріоризації демократичних ціннісно-нормативних настанов на особистісному рівні. Завдяки глобальній демократії розширюються можливості міжнародної співпраці недержавних, громадських структур та організацій; підтримується діяльність недержавних організацій, соціальних рухів, громадських ініціатив; зростає вагомість в сучасному демократизаційному процесі міжнародних неурядових організацій, недержавних громадських структур та організацій, неформальних рухів, соціальних спільнот, пересічних

громадян. Відбувається розширення можливостей демократичного волевиявлення громадськості завдяки ініціюванню впровадження нових форм сучасної демократії, здатних поєднати переваги як прямої, так і представницької демократії та знищити бар'єри щодо можливостей вільного обрання форми реалізації свого волевиявлення – делегування захисту своїх інтересів представникові, експерту (представницька демократія) або прийняття рішення самостійно шляхом безпосередньої участі в голосуваннях та обговореннях (пряма демократія). Відбувається розширення чинності сучасних демократизаційних процесів не тільки в координатах «ззовні» / «зсередини», але й в координат «знизу / згори», продукуються можливості розширення громадських ініціатив «знизу» та розширюється кількість дієвих агентів сучасної демократизації в рамках окремої держави. Таким чином сучасні інтернет-технології, які продукують глобальну інформаційно-комунікаційну відкритість світу, сьогодні стають дієвим соціально-технічним ресурсом, який детермінує можливості розширення векторів чинності сучасної демократизації та збільшення кількості дієвих агентів цього процесу.

Цей загальний вплив на рівні окремих країн набуває специфічного забарвлення. В умовах тоталітарного контролю влада намагається протидіяти зазначеному впливу, блокуючи доступ власних громадян до Інтернету. В розвинених демократичних країнах Інтернет стає дієвим ресурсом, що розширює можливості представницької демократії. В країнах демократичного транзиту, до яких належить зокрема Україна, Інтернет насамперед відкриває громадянам широкі можливості для вільного висловлювання своєї позиції та об'єднання з однодумцями, проте скористатися цим прагнуть як прихильники, так і противники демократизації. Отже ресурсність Інтернету у впливі на демократизаційний процес може бути різновекторною. Проте перш ніж ці інструменти почнуть реально діяти країна має більш-менш повноцінно долучитися до Інтернету. Відповідно на першому етапі приєднання до мережі для України відкрився лише доступ до зазначених феноменів глобальної

демократії, глобального громадянського суспільства та рухливої демократії (Рис. 3.1.1).

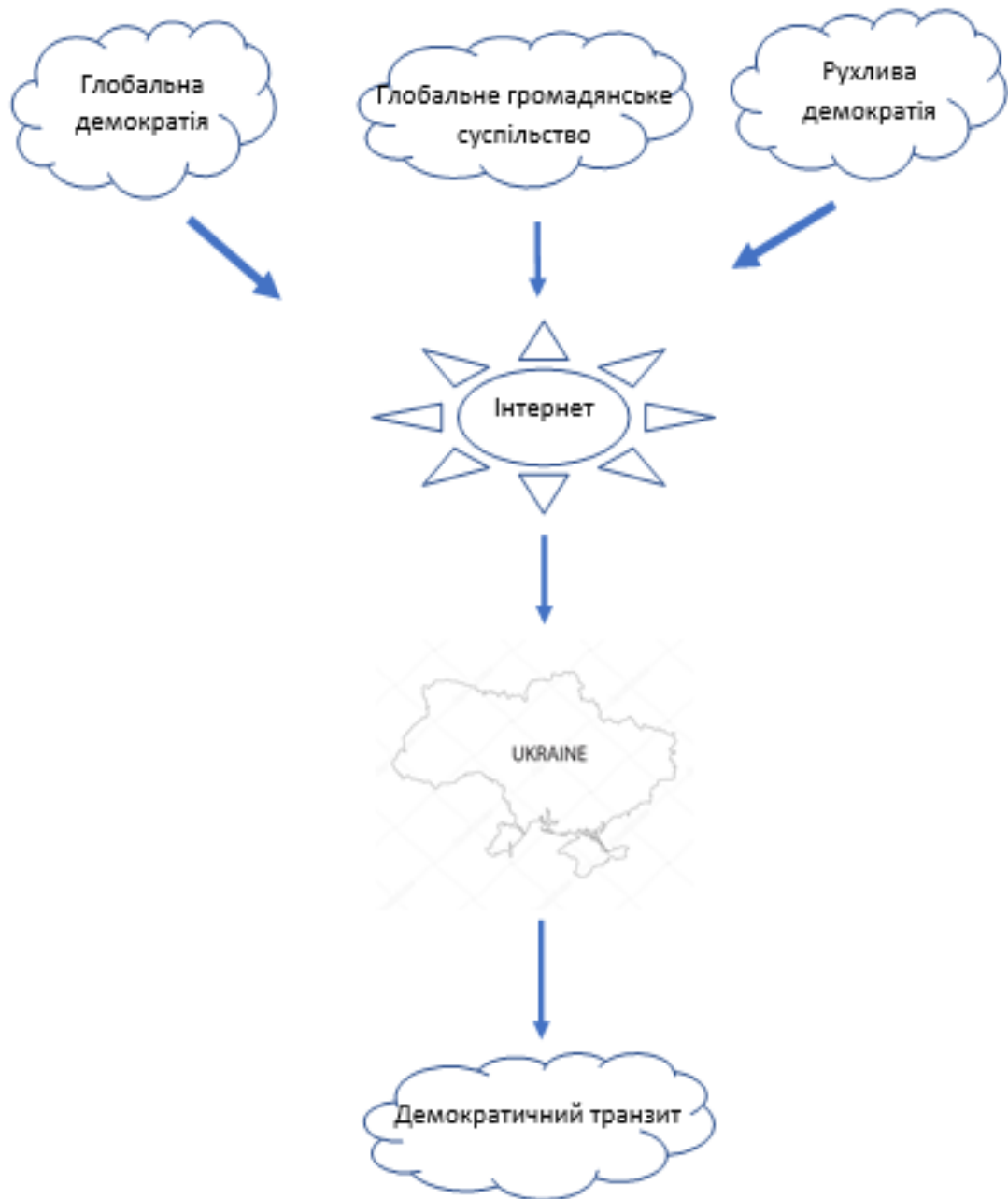

Рисунок 3.1.1. Розширення векторних ресурсів та агентів сучасної демократизації

Саме долучення до використання неосяжних інформаційно-комунікаційних ресурсів Інтернету, позбавлених державних кордонів і цензурних обмежень, в умовах сучасної глобалізації створило умови для того,

щоб глобальна демократія та глобальне громадянське суспільство стали самостійними агентами демократичного транзиту в Україні. За допомогою підключення до інформаційних потоків та комунікаційних можливостей в межах усієї міжнародної спільноти, було створено умови для поширення в країні демократичних цінностей та настанов, актуалізувалися можливості впровадження елементів рухливої демократії, розвитку громадянського суспільства, що сприяло демократичному транзиту України.

Зауважимо, що така ситуація є глобальною, об'єктивною, фоновною, зовнішньою відносно демократизаційних та дигіталізаційних трансформацій будь-якої окремої країни. Вона не пов'язана з особливостями перебігу дигіталізаційних процесів у кожній окремій країні, кількісними показниками інтернет-присутності населення (кількості інтернет-користувачів), масштабами інтернет-покриття та якості інтернет-доступу. Проте зростання ефективності впливу окреслених (зовнішніх) чинників сучасної демократизації безперечно залежить від збільшення показників інтернет-доступу та інтернет-користування країни.

Про реальну дієвість Інтернету як ресурсу сучасної демократизації можна говорити лише на етапі, коли фонові «зовнішні» чинники активізуються в дигіталізаційному просторі України. Найпершою передумовою цього є формування певних об'єктивних формально-структурних, кількісних показників, що засвідчують готовність держави та суспільства до використання інтернет-технологій в сучасному демократизаційному процесі. Насамперед йдеться про формальні показники збільшення кількості інтернет-користувачів, розширення та урізноманітнення їх інтернет-активності (Рис. 3.1.2).

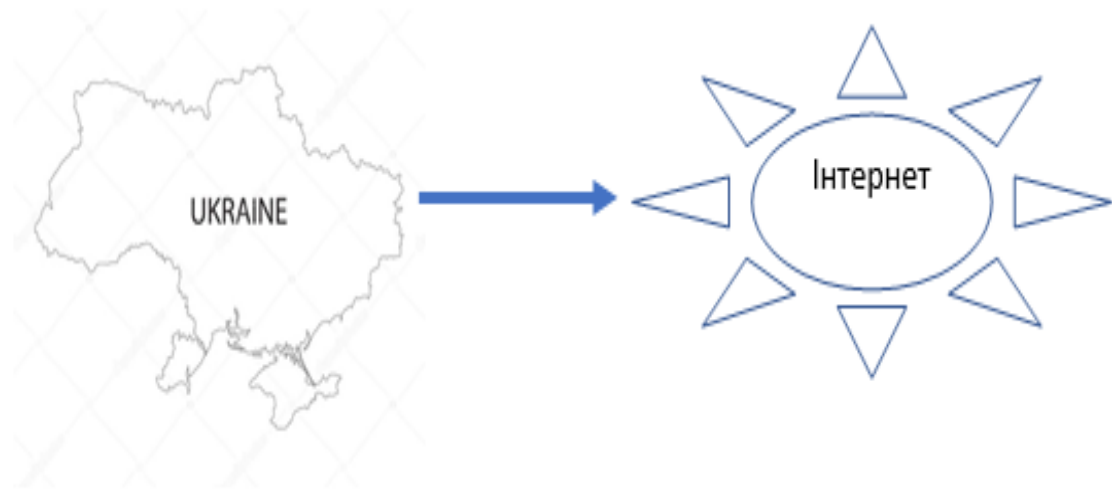

Рисунок 3.1.2. Розширення формально-організаційних та структурно-функціональних ресурсів сучасної демократизації

Розвиток інтернет-технологій в країні детермінує нарощування інтернет-користування. В ході цього процесу відбувається не лише збільшення кількості інтернет-користувачів, а й усвідомлення можливостей використання мережі задля реалізації своїх інформаційних, комунікаційних, дієвих поведінкових потреб. Розширення різноманітної інтернет-активності емансипує онлайн-поведінку, формує відчуття довіри до новітнього соціально-технічного феномену, усвідомлення важливості онлайн-присутності задля більш ефективного функціонування в сучасному світі. Все це сприяє продукуванню громадянських ініціатив «знизу» та формуванню активної громадянської онлайн-спільноти, акумулюючи певний потенціал використання Інтернету в демократизаційному процесі країни. Фактично Інтернет стає ресурсом демократизації, оскільки відкриває для пересічного громадянина можливості стати дієвим агентом демократизаційних трансформацій в країні.

Міжнародні дослідження ситуації щодо розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та електронного урядування, які регулярно

проводяться структурами ООН, формують комплексний індекс, що визначає рейтинг країни за ступенем її електронної готовності. Він окреслює загальну ситуацію в країні та фіксує кількісні показники розвитку телекомунікаційної інфраструктури інформаційно-комунікаційних технологій та формальні ознаки присутності елементів електронного урядування, реалізації електронних державних послуг (кількість підключень, кількість електронних послуг тощо), які є необхідними ресурсами сучасного демократизаційного процесу з використанням новітніх інтернет-технологій. Такі показники є вкрай важливими маркерами процесу на ранніх стадіях розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, зростання інтернет-аудиторії та запровадження елементів електронного урядування в країнах, демонструючи їх еволюцію в рейтингу від групи країн із дуже низьким рівнем індексу електронного урядування до групи із дуже високим рівнем індексу електронного урядування в країні. Проте, вони стають недостатніми, коли ми хочемо оцінити ефективність ресурсного впливу Інтернет на процес демократизації.

Означені показники презентують загальні формальні, об'єктивні ресурсні можливості використання Інтернету в демократизаційному процесі країни. Разом з тим слід усвідомлювати, що визнання Інтернету дієвим ресурсом демократизації суспільства пов'язане не лише з формальними кількісними показниками е-присутності в мережі (що фіксують міжнародні індексні дослідження), а й з осягненням феномену демократизації як складного процесу інституціоналізації, який з необхідністю передбачає створення не лише формальних, організаційних умов її реалізації, але й відтворення в певних громадянських поведінкових практиках та ціннісно-нормативних настановах. Результатом такого процесу має стати реалізація сталих демократичних е-практик соціально-громадянської активності та взаємодії. Це складний поступовий процес емансипативного нарощування дієвого демократизуючого ресурсу Інтернету, що відбувається на етапі, коли мережа стає водночас

простором та інструментом розширення поведінкових та ціннісно-нормативних ресурсів демократизації (Рис. 3.1.3).

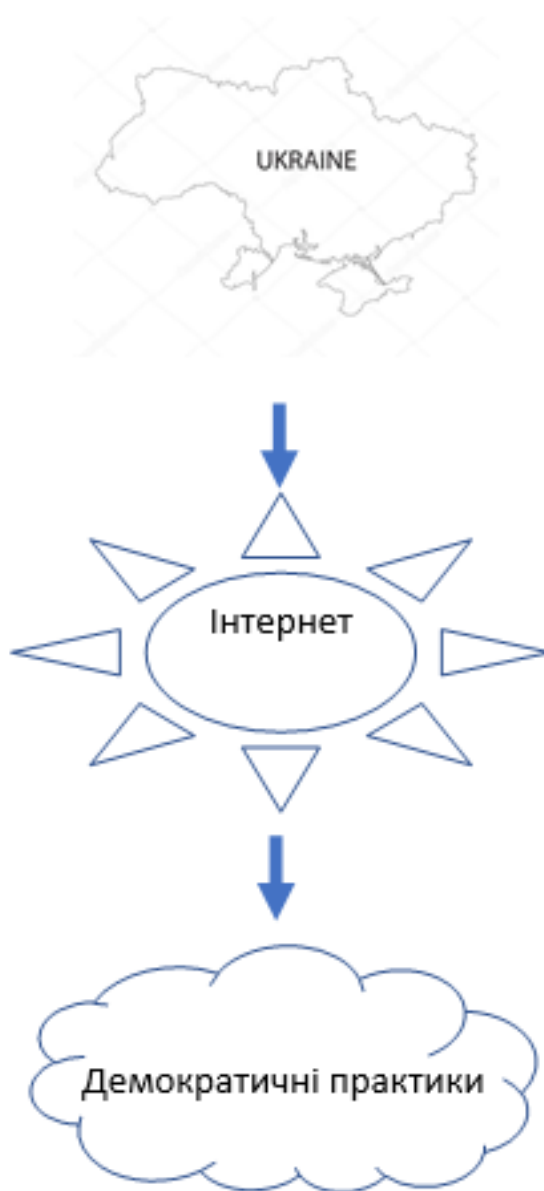

Рисунок 3.1.3. Розширення поведінкових та ціннісно-нормативних ресурсів сучасної демократизації

Сучасне українське суспільство характеризують активні інституціональні зрушення, демократизаційні трансформації суспільства, формування новітніх демократичних інституцій, формування та вдосконалення демократичних практик суспільної активності та взаємодії. І сучасні інтернет-технології на

рівні держави є одним з вагомих ресурсів демократизаційного процесу в сучасному українському суспільстві. Проте важливо усвідомлювати що успішна демократизація це складний інституціоналізаційний процес. Ми змоделювали попередній етап цього процесу, а тепер перейдемо до моделювання основного етапу, який з необхідністю передбачає не лише створення системи формальних організаційних утворень, а й відтворення їх у стійких пересічних соціально-громадянських практиках та конвергенцію в сталу ціннісно-нормативну систему соціальної активності та взаємодії.

3.2. Електронна демократизація в інституційному, поведінковому та ціннісно-нормативному вимірах: теоретичний каркас дослідження

Теоретичні засади моделювання основного етапу процесу інституціоналізації електронної демократії в Україні сформовані нами на основі аналізу процесу демократизації, здійсненого у першому розділі. Нагадаємо, що в соціологічному дискурсі виокремлюються такі ознаки інституціоналізації як розбудова та функціонування інституційних структур, державних інститутів, активного сутнісного реформування адміністративного управління [Мельвиль, 2007], та розвивається проблематика проходження певних етапів, що акумулюють зміни, які фіксуються через визначені попередньо ознаки [Хантінтон, 2003; Welzel, 2006; 2009]. Інституційні трансформації детермінують формування демократичного каркасу суспільства, при цьому успішність процесу демократизації визначається ефективністю відгуку суспільства на нові можливості реалізації громадянської активності і взаємодії.

В якості показників, орієнтуючись на які пропонується оцінювати успішність демократизації, виокремлюють зміцнення та розширення сфери діяльності громадських установ і органів місцевого самоврядування; поглиблення дієвості всіляких добровільних організацій і асоціацій; збільшення можливостей контролю населення за діяльністю чиновників

[Токвіль, 1999]. Однією з ключових ознак демократизаційних трансформацій вважається активізація дієвої взаємодії між державою і громадянським суспільством [Карл, Шмиттер, 1993]. До показників громадянської участі, що пов'язані з поведінковими ознаками політико-громадянської активності та презентують результативність демократизаційного процесу, традиційно відносять: проведення вільних та незалежних виборів; активну участь у виборах та можливість громадян країни претендувати на виборні посади; створення незалежних громадських організацій та асоціацій, зокрема і політичних партій та груп за інтересами; контроль суспільства за діями влади; широку громадську участь у вирішенні суспільно важливих питань; свободу слова та висловлювань, вільне виявлення своїх поглядів та переконань по широкому колу питань, зокрема і політичної проблематики, а також можливість критикувати посадових осіб, уряд, режим, соціально-економічний уклад, пануючий в даному суспільстві, ідеологію; можливість отримання важливої суспільно-політичної інформації з альтернативних інформаційних джерел тощо [Даль, 2000: с. 85–86].

Аналіз сучасних наукових досліджень демократизаційних трансформацій, обумовлених використанням новітніх інтернет-технологій, здійснений у попередньому розділі, засвідчив, що такі дослідження переважно розгортаються у наступних напрямках, які висвітлюють різні ресурсні можливості мережі в демократизаційному процесі. Це насамперед дослідження, що здійснюються в інституційній площині, присвячені окресленню формальних структурно-нормативних, правових, технічних засад даного процесу [Robison, Crenshaw, 2010; Stoycheff, Nisbet, 2014; Pirannejad, 2017; Bartlett, 2018; Коулман, 2018 та ін.].

Тут варто виділити оформлену в документах ООН етапність технологічного наповнення електронної демократизації, яка відбиває розширення функціонального наповнення формальної онлайн-активності та

взаємодії різних соціальних суб'єктів з офіційними державними установами [United Nations e-Government Survey 2008, 2008].

Крім технічно-технологічної еволюції як невід'ємної складової ефективної електронної демократизації, можна виділити і *громадянськи-центрований підхід розгляду етапів дигіталізації*, який віддзеркалює еволюцію готовності громадянина до використання можливостей інформаційно-комунікаційних технологій. Це підхід, в якому відправною точкою розгляду і головним елементом оцінки якості процесу та кінцевого результату є пересічний громадянин, «єдиний, хто відчуває електронну демократію» за влучним визначенням С. Кліфта. Такий підхід зосереджує дослідницьку увагу на громадянину, як кінцевому споживачеві результатів дигіталізаційних трансформацій сучасного суспільства.

Важливою складовою дослідження процесу демократизації в онлайн-просторі і невід'ємним елементом його інституціоналізації є законодавче забезпечення. Теоретичні засади тут прямо витікають з концептуалізації процесу інституціоналізації П. Бергером та Т. Лукманом, де для нас важливим є певне розрізнення механізмів формування інституціонального оформлення соціального процесу: «знизу», коли відбувається формалізація, закріплення певних нормативних настанов, активізованих в соціальних практиках та активностях – «ми так робимо» та законодавче оформлення нормативно-процесуальних процедур, ініційованих владою «згори» – «так це робиться» [Бергер, Лукман, 1995: с. 95–96].

Інша дослідницька перспектива спрямована на розгляд в якості показників демократизації процесів формування правової громадянської культури як умови повноцінного функціонування «життєздатних демократичних інститутів», що відтворюють «форми соціального, інституціоналізованого й особистісного існування» [Linz, Stepan, 1996: p. 5].

Крім цього експерти артикулюють важливість соціалізаційних і культурно-ціннісних ознак демократизації, які пов'язуються зі ступенем

сприйняття та засвоєння культурних цінностей, нормативних засад та поведінкових взірців, що сприяють легітимності демократичних інститутів та створюють міцний каркас демократичного суспільства [Хантингтон, 2003]. Відповідно увага дослідників зосереджується на таких показниках як позитивне ставлення та довіра з боку населення, а також активна підтримка «цінностей, інститутів і практик демократії» [Ручка, 2008: с. 54].

Однією з ключових ознак демократизації є поширення в суспільстві демократичних цінностей та настанов, розвиток громадянської культури, що оцінюється на основі таких показників як підтримка та довіра до суспільних інституцій, політична участь, громадянська ініціатива, терпимість, толерантність, відповідальність тощо [Инглхарт, 1997]. Експерти зазначають, що саме цінності громадянської культури формують сприятливий клімат для успішної реалізації демократичних трансформацій в суспільстві [Алмонд, Верба, 1992]. Звертається увага на важливість свідомого вибору демократичних норм і процедур [Rustow, 1970] та потребу усвідомлення демократизаційних трансформацій, як «емансипованої», а не формальної цінності [Schedler, Sarsfield, 2006].

Оскільки ми дотримуємося думки, що успішність процесу демократизації можна оцінити на основі ствердження нових суспільно-політичних відносин, ґрунтованих на «емансипованих» цінностях, для нашого дослідження варто зробити наголос на важливості присутності сталих громадських практик та повсякденних активностей задля створення «соціально активного суспільства, в якому демократизовані усі політичні системи і в усіх сферах відбувається соціалізація через масову участь» [Пейтмэн, 2006: с. 35].

Активний розвиток інтернет-технологій зумовив появу наукового інтересу до вивчення нової форми соціальної активності (інтернет-активності), що стало поштовхом до аналізу виникнення та функціонування інтернет-практик [Радкевич, 2009; Бойко, 2012b; с; Сергодеев, 2014; Наумова, 2017;

Суханова, 2017; Скокова, 2018]. Особливістю таких практик є їх опосередкованість інформаційно-комунікаційними технологіями.

Дослідження поведінкових проявів е-активностей, спрямовані на визначення позитивних або негативних наслідків використання інтернет-технологій у процесах демократизації досить широко представлені в науковому дискурсі [Hern, Chaulk, 2000; Dahlberg, 2001; Thornton, 2001; Margolis, Moreno-Riaño, 2009; Ess, 2018; McNeal, Hale & Dotterweich, 2008; Ferguson, 2018; Ємельянова, Лобойко, 2018 та ін.].

Зупинимося на понятті практик ретельніше, тому що кінцевим свідченням успішності е-демократизації є як раз масове поширення демократичних е-активностей.

Дослідники наголошують на використанні множинності поняття «практика(и)», як більш прийнятної для окреслення тенденцій сучасної соціальної реальності [Волков, 1997]. У соціологічному дискурсі поняття «практики» пов'язується з його соціальним наповненням та відтворюється в понятті «соціальні практики». П. Бурдьє визначає соціальну практику як доцільну дію по перетворенню соціального світу – це і дії самих соціальних агентів, і те, з чим вони стикаються в соціальному світі [Бурдьє, 2001]. За Е. Гіденсом, соціальні практики це сукупність соціальних дій (активностей), які виступають основою соціального процесу. Це дії, які «здійснюються узвичаєним чином в процесі повсякденної соціальної діяльності» [Гідденс, 2003: с. 185]. Соціальні практики не створюються, а лише відтворюються соціальними акторами. Вони виступають основою формування і соціального об'єкта, і соціального суб'єкта. Г. Гарфінкеля, окреслюючи формальні властивості соціальних практик, виділяє такі формальні властивості соціальних практик, як «непереривність», «нескінченність», «рутинність», «рефлексивний» або «втілений» характер, «спостережливість» і «повідомляємість», тобто все те, що має досяжність в ситуативних практиках та спостерігається в практичних діях [Гарфінкель, 2007: с. 9–10].

П. Бергер та Т. Лукман, розглядаючи соціальні практики наголошують, що формування соціальних практик обумовлено озвичаєнням соціальних дій. І саме цей процес стає основою формування і засвоєння певної системи соціальних очікувань, сприяючи соціальному відтворенню і соціальній інституалізації певних соціальних дій [Бергер, Лукман, 1995].

Окреслені теоретичні напрацювання аналізу даного поняття в соціологічній науці надають можливість узагальнити сучасне розуміння соціальних практик як сукупності соціальних дій і взаємодій соціальних суб'єктів, що характеризуються стійкістю, масовістю, відтворюваністю в часі і просторі. Соціальні практики пов'язані з процесами інституціоналізації (формування та відтворення соціальних інститутів) та детерміновані історичними умовами, економічними, соціально-політичними, культурними та іншими особливостями як глобального ґатунку, так і рівня країни та регіону.

Актуальним трендом сучасної соціології стало зростання кількості соціологічних досліджень, що аналізують реальну поведінку в суспільстві, окреслюючи сучасні соціальні практики різної спрямованості (політична, культурна, екологічна, релігійна та інші сфери). Серед українських досліджень можна виділити ґрунтовні дослідження громадянських практик О. Резнік [Резнік, 2011], В. Степаненко [Степаненко, 2015].

Ґрунтовний аналіз громадянської активності, здійснений в науково-теоретичних дослідженнях О. Резніка, відтворює сучасні стратегії громадянської поведінки, що набувають перманентного характеру громадянських практик, як системних, відтворюваних та постійних дій. Слід наголосити, що ґрунтовні дослідження О. Резніка присвячені розгляду громадянських практик в сучасному офлайн-середовищі [Резнік, 2011].

Вагомий науково-теоретичний доробок аналізу громадянських практик міститься і у дослідженнях В. Степаненка, присвячених системному аналізу громадянського суспільства. Він наголошує, що глобальне громадянське суспільство порівняно нова концепція, яка обговорюється в сучасному

суспільствознавчому і політичному дискурсах. Апелюючи до Джона Кіна, дослідник постулює значущість впливу комп'ютерних технологій, проте не робить їх об'єктом свого аналізу [Степаненко, 2015].

Поведінкові прояви *e*-активностей можуть бути як позитивного, так і негативного спрямування. Прикладом останніх може слугувати феномен «hatespeech». Цей термін «hatespeech» з англійської перекладається як «мова ворожнечі», «мова ненависті». Він активно використовується в соціально-лінгвістичному дискурсі останнім часом. Сучасні дослідження вивчають чинники і прояви неформальної емоційно-комунікаційної активності, в тому числі і з урахуванням проявів «hatespeech». Досліджуються суб'єкти і об'єкти такої неформальної комунікації в різних галузях, сферах – релігійній, расовій, статевій, поселенській, регіональній тощо [Дубровский, Карпенко, 2003; Коробкова, 2009; Klein, 2012; Гладилин, 2012; Ляшенко, 2014; Кузнєцова, 2017 та ін.].

«Цей феномен окреслює словесні вирази, які передбачають негативну, образливу оцінку певного соціального суб'єкту. Використання «hatespeech» висловів спрямовані на збудження ненависті або ворожнечі. Вони спрямовані на приниження особи або групи осіб за ознаками статі, раси, національності, мови, регіонального походження, ставлення до релігії, приналежності до певної соціальної групи і т. п. – які здійснюються публічно, з використанням ЗМІ, ІКТ тощо» [Бойко, 2017і: с. 58]. Активне використання «hatespeech» в онлайн-комунікаціях – «це прояви вербальної дискримінації на дискурсивному рівні, рівні спілкування та ставлення до людини, яка належить до групи, яку вважають меншовартісною, негідною уваги та поваги» [Бойко, 2017і: с. 58].

Розглядаючи розвиток онлайн-активності, можна констатувати, що вона набуває характеристики стійкості, повторюваності, масовості, властиві соціальним практикам. Наразі постають питання «Чи можна говорити про становлення нового виду соціальних практик – соціальних інтернет-практик громадянського спрямування?», «І яке їх реальне змістово-цільове

наповнення?». Саме пошук відповідей на ці питання став підставою для включення в процесі концептуалізації процесу е-демократизації цієї складової як однієї з основ моделювання.

Повертаючись до процесу електронної демократизації, виокремимо ще один важливий для нас напрям – дослідження особистісних *ціннісно-свідомісних зрушень* та реакцій на використання інтернет-технологій, що віддзеркалює окремі прояви ресурсного впливу Інтернету на сучасний демократизаційний процес [Hill, Hughes 1999; Dahlgren, 2000; Salgado, 2012; Bailard, 2015 та ін.].

Тут варто ретельніше зупинитися на необхідності введення в аналіз *показника довіри*, що є суттєвою характеристикою сучасного дигіталізованого суспільства. Важливість долучення до моделі показника довіри до Інтернету обумовлена його вагомою актуалізацією як в рамках розгляду чинників успішності процесу демократизації, так і в рамках специфічного перебігу процесів онлайн-комунікації та взаємодії, які обумовлюють додаткове змістове навантаження феномену довіри в умовах глобального дигіталізованого суспільства.

Теоретичним підґрунтям для вибору цього показника слугує корпус досліджень, які показали, що довіра виконує вагомую соціальну функцію, виступаючи одним з провідних соціальних механізмів стійкого функціонування сучасного демократичного суспільства, однією з ключових умов демократизації. Це насамперед роботи, які показали, що певний рівень довіри в суспільстві є показником успішності або неуспішності функціонування демократії [Alexander, 2006; Bellah, Madsen, Sullivan, Swidler, Tipton, 1991; Inglehart, 1977, 1988; Putnam, 1993; Rose, 1994; Stanley, Richard, 1977; Tilly, 2005; Александер, 2014; Алмонд, Верба, 2014; Головаха, 2014; Даль, 2000; Костенко, Макеев, 2014; Резник, 2014; Степаненко, 2015; Штомпка, 2012 та ін.].

Довіра один з ключових класичних соціальних показників демократичної спрямованості держави, вона виступає вагомою складовою політичного,

громадянського життя сучасного демократичного суспільства. Довіра виступає невід'ємною складовою політичної культури (дослідження Г. Алмонда та С. Верби); це важлива риса сучасного ліберально-демократичного устрою (поліархії за Р. Далем); один з ключових аспектів функціонування громадянського суспільства. Вона відіграє важливу роль в солідаризаційних міжособистісних, міжгрупових процесах, процесах лояльності до владних, публічних інституційних структур тощо.

Р. Патнем визначаючи довіру як важливий елемент, що детермінує соціальну взаємодію, презентує певну особливість її функціонування, пов'язану з громадянською активністю. Він зазначає, що якість, зокрема, діяльності громадських рухів і організацій залежить від ефективності «горизонтальної довіри», що детермінує продуктивні зв'язки учасників громадських рухів, та «вертикальної довіри», яка детермінує ефективність взаємозв'язків з органами влади на всіх рівнях. Р. Патнем і його колеги, окреслюючи особливості детермінованості соціальної довіри, зауважують, що підвищення громадянської активності в результаті може сприяти зростанню і соціальної довіри [Патнем, Леонарді, Нанетті, 2001].

Важливо також усвідомлювати, що функціонування довіри пов'язане з суспільною ефективністю [Дворянов, 2006; Глушко, 2016]. «Наявність або відсутність довіри визначає остаточну ціну і результативність діяльності» [Дворянов, 2006: с. 136]. Таке соціально-функціональне навантаження наділяє феномен довіри прогностичним потенціалом, який дозволяє оцінювати дієвість і ефективність політичних, економічних, громадянських тощо активностей різних соціальних суб'єктів в рамках соціальної взаємодії.

Якщо проаналізувати досвід теоретичного осмислення питань довіри, пов'язаних із функціонуванням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, то треба наголосити, що в класичних наробках провідних теоретиків соціології певним чином окреслюється ця проблематика, проте вона не стає провідним об'єктом аналізу. Так, П. Штомпка виділяє «технологічну

довіру», яку розуміє як «очікування справності, надійності й ефективності технічних пристроїв та систем» [Штомпка, 2012: с. 163]. Таке визначення, безумовно, пов'язане і з функціонуванням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій. Однак воно не відтворює соціальну складову інформаційно-комунікаційних технологій, а отже презентує одну зі складових, яка може впливати на формування феномену довіри до Інтернету – довіру до сучасних технологій, що відтворює його технічну (технологічну) складову.

Наразі, існує ще більш узагальнене окреслення феномену довіри, яке певним чином презентує феномен довіри до сучасних технологій, запропоноване Е. Гідденсом. «Довіру можна означити як упевненість в надійності особи або системи стосовно деякої даної множини очікуваних наслідків або ж подій, де ця впевненість виражає віру у добре ім'я або любов іншого, або у вірності абстрактних принципів» [Гидденс, 2011: с. 150–151]. В своєму аналізі він виділяє «особистісну довіру» (базисну, елементарну довіру) – довіру між індивідами, яка базується на особистісних рисах, на відчутті співучасті та взаємної відповідальності й «довіру до абстрактних систем» (технічних, експертних), що забезпечує надійність і стабільність сучасного повсякдення. Причому робиться наголос саме на «довірі до абстрактних систем» як необхідній умові існування в сучасному соціумі [Гидденс, 2011].

Важливим у сенсі розуміння феномену довіри до Інтернету є усвідомлення того, що довіра до новітніх технологій можлива і поза знанням (усвідомленням) особливостей та механізмів їх функціонування. Особливістю формування такої довіри є скоріше оцінювання функціональної практичності, надійності, безпечності тощо, яка є ситуативно детермінованою, що обумовлює й певну динамічність феномену довіри до Інтернету. Така довіра є скоріше «специфічною», аніж «узагальненою» моральною довірою.

Крім того, така довіра певним чином поєднує технологічно й особистісно акцентовану довіру. Причому зауважимо, що особливістю врахування особистісного чинника в довірі до Інтернету є скоріше певна його

операційність, діяльнісно-комунікативна ситуативність, аніж абстрактна гуманістично-моральна значущість («добрі наміри») феномену довіри. «Звичайно, довіра до людей завжди до певної міри враховується в довірі до систем, проте вона стосується скоріше їх правильної роботи, аніж діяльності як такої» [Гидденс, 2011: с. 150].

У теоретичних наробках нижчого рівня узагальнення існує цілий прошарок досліджень довіри до технічних систем. Здебільшого це роботи ергономічного, психологічного, маркетингового спрямування. Це дослідження довіри до інформаційних і операційних систем, програмного забезпечення, довіри до різноманітних технічних продуктів, до засобів зв'язку, інтернет-технологій тощо [Barber, 1983; Lewandowsky, Mundy, Tan, 2000; Dzindolet, Peterson, Pomranky et al., 2003; Lee, Moray, 1992; Moellering, 2006; Muir, 1994; Jian, Bisantz, Drury, 2000; Trust in systems., 2004; Uzzi, 1997; Акімова, 2012; Костенко, 2019; Купрейченко, 2012 та ін.].

Дослідники намагаються проаналізувати особливості й відмінності довіри до технічних систем, загальної довіри та довіри між людьми. Результати таких досліджень засвідчують, що довіра до техніки є певною мірою асиметричною, зважаючи на те, що громадяни можуть бути не готові взагалі наділяти технічні засоби певною цінністю як об'єкт довіри [Lewandowsky, Mundy, Tan, 2000]. Крім того, в дослідженнях фіксується відмінність довіри систем «людина-людина» і «людина-машина», обумовлена частотою такої взаємодії, а також обсягом і змістом доступної для аналізу інформації при означенні і аналізі об'єкту довіри [Moellering, 2006; Trust in systems, 2004]. Фіксується й взаємозв'язок між довірою до техніки й довірою до інших людей, до себе і до світу загалом [Купрейченко, 2008].

Серед результатів розгляду феномену довіри до технічних систем, вартих уваги в рамках нашого дослідження, слід відзначити також те, що більшість дослідників визнають сутнісну складність такого феномену як для усвідомлення, так і для аналізу та емпіричної ідентифікації. Важливим

результатом таких досліджень є і зазначення суттєвого впливу на формування такої довіри (довіри до техніки) суб'єктивного чинника. Скажімо, Б. Мюр розглядає таку довіру, як суб'єктивне очікування майбутніх результатів діяльності, яке поєднує три типи довіри – очікування стабільності і підтримки природних та моральних законів; очікування технічної компетентності виконавців дії і очікування їхньої довірчої відповідальності [Muir, 1994]. Б. Барбер презентує таку довіру як загальне очікування збереження природного, фізичного і морального суспільного порядку й очікування технічної компетентності тих, хто дотичний до таких соціальних відносин і технічних систем [Barber, 1983]. Д. Лі і Н. Морей теж наголошують на важливості такого елемента довіри як технічна компетентність, що ґрунтується на здібностях, знаннях і досвіді. Крім того, дослідники наголошують на важливості позитивних очікувань наслідків такої взаємодії з огляду на імовірну непередбачуваність як людей, так і складних технічних систем (наприклад, комп'ютерів, смартфонів тощо. – *Н.Б.*) в рамках такої взаємодії [Lee, Moray, 1992].

На пострадянському науковому просторі присутні дослідження, які висвітлюють довіру до Інтернету «як довіру суспільства до домінуючих інститутів мовлення – телебачення та Інтернету, які конкурують і доповнюють один одного» в контексті суто інформаційної безпеки [Костенко, 2019: с. 147], і дослідження, які розглядають довіру до технічних засобів як феномен, пов'язаний виключно з безпосередньою взаємодією з технічними системами (довіра / недовіра до принципів організації і правил функціонування системи, до окремих функціональних блоків (матеріально-технічної бази, технологій, окремих вузлів та елементів), до різних категорій людей, що вбезпечують функціонування системи (оператори, модератори системи тощо), до себе, як професіонала або користувача, довіра до умов функціонування системи) [Купрейченко, 2008; Доверие и недоверие в условиях развития гражданского общества, 2013].

Звертаючись до нашої проблематики – питання довіри до Інтернету, слід зауважити, що така довіра дійсно детермінована багатьма чинниками. Це і світоглядні чинники – чинники загальної культури довіри, загальне ставлення до сучасних технічних і технологічних інновацій. І змістово-функціональні чинники (поведінкові чинники, чинники взаємодії) технічного та соціального характеру – довіра як до функціональних систем, так і до акторів, які забезпечують їх функціонування. І особистісні чинники – усвідомлення себе як упевненого (або не зовсім упевненого) користувача, здатного засвоювати і використовувати технологічні інновації у власному житті тощо.

Сьогодні дигіталізований світ змінює саму природу довіри, трансформуючи її структурно-функціональне наповнення. Така довіра стає все більш абстрактною та менш персоналізованою структурно. Все більш раціональною, функціональною та динамічною. Актуалізація значущості довіри до новітніх інформаційно-комунікаційних технологій пов'язана як з їх широким розповсюдженням, так і з різновекторними (біполярними – позитивними / негативними) впливами цих процесів на сучасне суспільство та особливості функціонування феномену довіри в сучасному, технологічно навантаженому світі.

Актуальність дослідження довіри до Інтернету в сучасному дигіталізованому світі обумовлена тим, що сучасні глобалізаційні процеси на думку багатьох науковців узагалі підривають довіру та нарощують ризики [Tomlinson, 1999; Uslaner, 2001; Бек, 2000; Гидденс, 2004; Штомпка, 2012; Фукуяма, 2008 та ін.]. Підґрунтям узагальнень про деструктивний вплив глобалізаційних процесів на функціонування довіри в сучасному суспільстві слугують і аргументи пов'язані з функціональними особливостями онлайну. Зокрема експерти виділяють наступні: опосередкованість спілкування (через мережу), що значно спрощує імовірність шахрайства, маніпулювання, зловживання довірою; анонімність комунікацій, опосередкованих використанням мережі, що продукує відчуття невпевненості стосовно

поведінки партнера онлайн-комунікації, яка може не виправдовувати наші очікування, дискримінуючи довіру до опонента; екстенсивність комунікації, яка не дозволяє сформуванню відчуття довіри на основі отриманої та проаналізованої інформації стосовно опонента комунікації. В онлайні відбувається спрощення комунікації, відтворюється поверхневий характер комунікаційних процесів, що може також сприяти зростанню безвідповідального ставлення до них, уможливаючи збільшення збитковості довірчого компонента при такій (неякісній) комунікації. Крім того, певна непрозорість дигіталізаційних процесів, пов'язана з їх технологічною складністю, анонімністю процесів та суб'єктів, що забезпечують, організують, координують, керують та детермінують функціонування онлайн процесів, може сприяти формуванню відчуття, відсутності контролю за ситуацією, продукуючи недовірливе ставлення до мережі в цілому. Інтернет-мережа також продукує «розмивання відповідальності», спрощуючи нарощування безвідповідальності в мережі. Ще одним феноменом мережі, що детермінує формування відчуття довіри можна означити «нормативну згуртованість», яку П. Штомпка окреслює як поділення основних цінностей більшістю суспільства, яка може легко нівелюватися в мережі, де відсутні державні, суспільні кордони, що «призводить до аксіологічного плюралізму, етичного релятивізму та аномії» [Штомпка, 2012: с. 419] та формує відчуття невпевненості за відсутності «чітких естетичних, етичних, ідеологічних важелів у відкритій, слабо сконструйованій глобальній пустелі» [Штомпка, 2012: с. 419].

Незважаючи на всі ті загрози та ризики, які продукує сучасний глобальний дигіталізований світ, слід наголосити й на його позитивних впливах. Так, А. Селігман наголошує, що в сучасному глобалізованому світі довіра є вкрай важливим елементом, розглядаючи її «як форму суспільних відносин» [Селігман, 2008]. П. Штомпка, незважаючи на загальне песимістичне бачення довіри в глобалізованому світі, все ж таки зауважує, що «глобалізація, що призводить до ерозії довіри на локальному рівні, одночасно

створює нові механізми, що стимулюють повернення довіри на новому, глобальному рівні. Відбувається реорганізація засад довіри. Криза довіри надає початок повільної її реконструкції в нових масштабах та на нових підставах» [Штомпка, 2012: с. 425]. Це формування нових, наднаціональних інституцій (міжнародних), які відстежують та санкціонують порушення громадянської довіри та сприяють мобілізації «імпульсів довіри» [Селигман, 2008], слугують своєрідною «школою довіри» [Патнем, 1996], мобілізують міжнародну солідарність спільноти за цінностями, інтересами тощо, наділяючи поняттям «ми» більш широкі верстви людей, що об'єднують великі регіони та цілі континенти, долаючи державні кордони та культурно-мовні бар'єри [Штомпка, 2012]. І сучасні інформаційно-комунікаційні технології, безперечно, виступають одним з основних каталізаторів (ресурсів) таких кардинальних позитивних трансформацій.

Як бачимо, означення складових процесу демократизації дозволяє оперувати різними дослідницькими маркерами, тому теоретична консолідація різних складових демократизації, на наш погляд, виступає найбільш продуктивним дослідницьким підходом до вивчення означеного феномену та дозволяє дослідити процес його інституціоналізації.

У соціологічному контексті інституціоналізація визначається як процес продукування певних нормативних засад поведінки та відповідних компонентів свідомості [Гидденс, 2005] та окреслюється як процес «становлення та прийняття суспільством певних правил (законів, нормативних структур, традицій тощо); створення організаційних структурних утворень, відповідальних за артикуляцію та відтворення даних правил у певних моделях поведінки, що реалізуються у формальних та неформальних поведінкових практиках; а також «формування ставлення масових суб'єктів до соціальних правил та організаційних структур, що відтворює згоду людей з даним інституціональним порядком» [Паніна, 2008: с. 64].

Тож демократизацію можна означити як багатофакторний комплексний процес суспільно-політичної реформації, ствердження і усвідомлення демократичних принципів суспільного розвитку та перевлаштування суспільства на демократичних засадах, що передбачає проходження певних етапів становлення та вдосконалення суспільних процесів, затвердження формалізованих норм і законів, реалізованих в пересічних практиках суспільно-громадянської активності і взаємодії та сприйнятих і підтриманих суспільством. Це процес появи, формування та вдосконалення демократичних інституцій і практик, який передбачає певний ступінь і засоби залучення громадян до окреслення і розв'язання суспільних питань.

Підсумовуючи огляд теоретичних засад, зазначимо, що задля висвітлення складного процесу демократизації із залученням новітніх інтернет-технологій варто ввести в науковий обіг концепт *«електронної демократизації»* суспільства. З огляду на запропоноване розуміння демократизації як складного багатофакторного процесу інституціоналізації слід усвідомлювати, що демократизація суспільства із залученням новітніх інтернет-технологій (електронна демократизація, *e*-демократизація) з необхідністю має передбачати певні політичні, технічні, організаційні, законодавчі, суспільні зміни, що забезпечуватимуть реалізацію поведінкових *e*-практик. Успішне впровадження *e*-практик, своєю чергою, потребує ефективного відгуку суспільства на нові можливості реалізації громадянської активності і взаємодії, що ґрунтується на інтеріоризації певних культурно-ціннісних настанов, які легітимізують демократизаційні трансформації суспільства.

Серед основних показників, за допомогою яких можна відстежувати перебіг процесу інституціоналізації демократизації можна виокремити: наявність ефективних засобів і можливостей реалізації процесів самоврядування; розширення владних повноважень місцевих громад і окремих громадян у розв'язанні нагальних суспільних питань; розширення засобів і можливостей діалогу влади з громадськістю; розширення можливостей

контролю громадськості за владою; засвоєння демократичних норм та настанов суспільної взаємодії усіма суб'єктами суспільно-громадянського процесу; засвоєння демократичних ціннісно-нормативних засад; довіру до основних суспільних інституцій, міжособистісну довіру тощо.

Водночас аналіз сучасних наукових досліджень демократизаційних трансформацій, обумовлених використанням новітніх інтернет-технологій, здійснений у попередньому розділі, засвідчив, що усі зазначені напрями дослідження *e*-демократизації розвиваються скоріше паралельно, в той час як комплексне дослідження процесу демократизації із залученням новітніх інтернет-технологій має ґрунтуватися на поєднанні трьох ключових складових – становлення структурно-організаційних системних утворень, які забезпечують можливості онлайн-активностей широкого кола громадян; становлення та закріплення у повсякденній поведінці громадянських *e*-практик; відстеження перебігу засвоєння та інтеріоризації соціально-демократичних цінностей і норм суспільної взаємодії (громадянська солідарність, толерантність, плюралізм, довіра, активна громадянська позиція, самоповага тощо).

На цій теоретичній основі ми спробуємо концептуалізувати поняття електронної демократизації за допомогою моделювання цього процесу. Виходячи з розуміння електронної демократизації (*e*-демократизації) як комплексного багатofакторного соціально-технічного феномену, означимо найбільш актуальні для перебігу цього процесу елементи, які мають бути відтворені при аналізі Інтернету як ресурсу сучасної демократизації та задіяні при формуванні *комплексної моделі «електронної демократизації»*.

3.3. Ресурси електронної демократизації сучасної України: інструменти та агенти

Насамперед електронна демократизація передбачає інституційне забезпечення процесу. Тому моделювання має починатися з визначення формальної (технологічної, законодавчої, суспільної) готовності і держави, і суспільства до *e*-трансформацій.

В детермінації розвитку електронної демократизації суспільства задіяно три головних чинника: техніко-технологічний, який забезпечує створення необхідних електронних інструментів; законодавчий, який унормовує ці інструменти і дає можливість використовувати їх для реалізації різних демократичних процедур і соціальний, який передбачає готовність інтернет-користувачів працювати з запропонованими інструментами (*Рис. 3.3.1*)

Рисунок 3.3.1. Чинники, що забезпечують розбудову електронної демократизації

Хоча, як ми вже бачили, навіть саме по собі входження в Інтернет вже є певним ресурсом демократизації, лише створення зазначених передумов наближають країну до ефективної реалізації демократизаційної складової через *e*-інструменти.

Загальна етапність еволюції дигіталізаційних процесів передбачає обов'язкове проходження техніко-технологічного та законодавчого етапів, які ми пропонуємо означити, як технологічно-центрований та законодавчо-

центрований напрями інституціонального оформлення електронної демократизації суспільства. Проте соціологічний ракурс концептуалізації процесів електронної демократизації з необхідністю потребує окреслення і етапу еволюції дигіталізаційних процесів, безпосередньо дотичних до кінцевого користувача демократизаційних трансформацій, що віддзеркалює дигітальну готовність суспільства до ефективного використання можливостей інформаційно-комунікаційних технологій.

Відповідно крім вже зазначених технологічно-центрованого та законодавчо-центрованого етапів інституціоналізації процесу *e*-демократизації сучасного українського суспільства ми концептуально виокремлюємо громадянськи-центрований етап. Виділені стадії якого демонструють входження інтернет-технологій в безпосередній життєвий простір пересічних громадян, інтенсивність цих процесів та їх особливості.

Після створення необхідних техніко-технологічних, інституційних і соціальних передумов електронна демократизація набуває поступового втілення в різноманітній соціально-громадянській активності, що опосередкована використанням інтернет-технологій. Онлайн-активність створює нові можливості для задоволення інформаційних, комунікаційних, дієвих потреб. Інтернет забезпечує можливості оперативного доступу до суспільно-політичної інформації; контактування з державними структурами, громадськими, міжнародними організаціями тощо; представляє додаткові інструменти суспільству для контролю за діями влади; створює простір для громадянської комунікації, ініціювання і реалізації різноманітних соціально-громадянських заходів, групових та індивідуальних ініціатив тощо.

Електронна демократизація передбачає активізацію різноманітної соціально-громадянської *e*-активності, формує усталені *e*-громадянські практики, які можна розрізнити за характером формалізації (неформалізовані та формалізовані соціально-громадянські *e*-практики громадян) (Рис. 3.3.2).

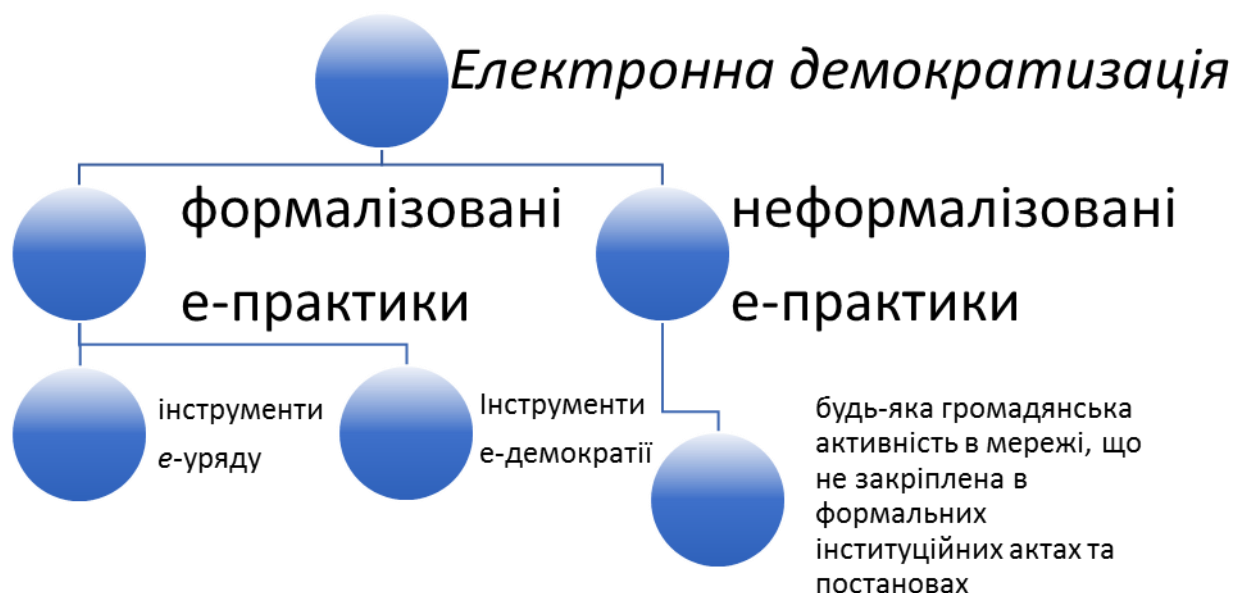

Рисунок 3.3.2. Соціально-громадянські е-практики

До неформалізованих соціально-громадянських е-практик можна віднести будь-яку громадянську активність в мережі, що не закріплена в формальних інституційних актах та постановах (конституція, законодавчі акти та постанови тощо – те що Д. Норт визначає, як формальні інститути [Норт, 1997]) та відтворюється в різноманітній інформаційній, комунікаційній та дієвій онлайн-активності громадян.

Формалізовані соціально-громадянські е-практики громадян пов'язані з реалізацією елементів електронного урядування, закріпленими в формальних інституційних актах і постановах (конституція, законодавчі акти та постанови тощо) і поєднують інструменти електронного уряду (е-уряду) та електронної демократії (е-демократії), що передбачають онлайн-форми взаємодії держави, владних структур та установ з іншими соціальними суб'єктами в рамках реалізації демократизаційних трансформацій сучасного суспільства.

Формалізовані елементи е-активності відтворюють процес упровадження елементів електронного урядування як актуального ресурсу сучасної демократизації суспільства та спрямовані на забезпечення більших можливостей для поінформованості громадян, підвищення прозорості дій

влади, поглиблення антикорупційних ефектів у відносинах влади з іншими соціальними суб'єктами, розширення можливостей контролю та нагляду громадськості за владою, а також підвищення рівня прямої та представницької залученості громадян до вирішення соціально-політичних питань та прийняття суспільно важливих рішень як на місцевому, так і на загальнодержавному рівнях.

Елементи *e*-урядування (*e*-уряд, *e*-демократія) виступають ключовими ознаками сучасної демократизації, опосередкованої використанням інтернет-технологій, відтвореними в державних програмах демократичного розвитку сучасних країн та дозволяють оцінити демократичну модернізацію суспільних відносин держава – громадянське суспільство, держава – бізнес, держава – громадянин в першу чергу в рамках управлінського процесу, здійснення демократичної модернізації державної політики та управління в сучасному дигіталізованому суспільстві, трансформації суспільних відносин. В офіційних державних документах електронне урядування (*e*-урядування) визначається, як «форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян» [Концепція розвитку електронного урядування в Україні, 2017], електронний уряд характеризується як «єдина інфраструктура міжвідомчої автоматизованої інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, з громадянами і суб'єктами господарювання» [Концепція розвитку електронного урядування в Україні, 2010]. Інструментами *e*-уряду, які детермінують взаємодію держава з іншими соціальними суб'єктами в онлайн-форматі, є різноманітні електронні послуги (*e*-послуги), що надають державні, урядові установи та організації (адміністративні, інтегративні тощо). Електронні послуги в офіційних державних документа визначаються як

«доступні, прозорі та не корупційні, найменш затратні, швидкі та зручні публічні, в тому числі адміністративні послуги в усіх сферах суспільного життя (охорона здоров'я та освіта, безпека та суд, фінанси та податки, транспорт, підприємництво, громадянство та міграція, земля та екологія, будівництво та нерухомість, соціальний захист), а також інтегровані послуги за життєвими та бізнес-ситуаціями фізичним та юридичним особам» [Концепція розвитку електронного урядування в Україні, 2017].

Вагомим елементом електронного урядування, який забезпечує ресурсність Інтернету в сучасному процесі демократизації є електронна демократія (*e-демократія*) (Рис. 3.3.3).

Рисунок 3.3.3. Інструменти електронної демократії

Електронна демократія (*e-демократія*) в офіційних державних документах визначається «як форма суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування шляхом широкого застосування інформаційно-

комунікаційних технологій в демократичних процесах, що дає змогу: посилити участь, ініціативність та залучення громадян на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівні до публічного життя; поліпшити прозорість процесу прийняття рішень, а також підзвітність демократичних інститутів; поліпшити зворотну реакцію суб'єктів владних повноважень на звернення громадян; сприяти публічним дискусіям та привертати увагу громадян до процесу прийняття рішень» [Концепція розвитку електронної демократії в Україні, 2017].

Реалізація елементів електронної демократії відбувається шляхом застосування певних формалізованих інструментів (*e-інструментів*), які не є сталими формами суспільних відносин, а мають тенденцію до постійного відновлення та розширення. Наразі виділяються наступні інструменти електронної демократії доступні в онлайн-форматі: електронний доступ до інформаційних ресурсів; електронні петиції, електронні звернення, електронне голосування, електронні референдуми, електронні консультації, електронні громадські бюджети, електронні плебісцити.

Як ми вже зазначали, техніко-технологічні передумови електронної демократизації мають бути інституціалізовані, що наразі вже відбулося в Україні. На сьогодні у нормативно-правових документах визначаються наступні інструменти *e-демократії*, які реально застосовуються: «*бюджет участі* (громадський бюджет) – механізм взаємодії органів місцевого самоврядування з громадськістю, спрямований на залучення громадян до участі в бюджетному процесі, зокрема шляхом прямої демократії, через визначення пріоритетів бюджетних витрат чи подання проектів, об'єднання в проектні команди, голосування за такі проекти, здійснення контролю за їх реалізацією; *електронна петиція* – колективне звернення в електронній формі у вигляді тексту скарги (протесту) та/або пропозиції, на яку адресат (суб'єкт владних повноважень) публічно оголошує про свою позицію щодо згоди чи незгоди по суті петиції, інформує про аргументи у разі незгоди та організовує спільну з

авторами та їх прихильниками роботу з розроблення та втілення плану реалізації петиції у разі згоди; *електронна участь* – забезпечення права участі громадян і представників громадянського суспільства за їх власною ініціативою у розвитку самоврядування, формуванні та реалізації державної політики, її моніторингу та оцінці, у процесах прийняття рішень, що передбачає двосторонню електронну взаємодію суб'єктів владних повноважень і громадянського суспільства із застосуванням відповідних інформаційно-комунікаційних технологій та кібернетичного простору за прозорими процедурами; *електронне звернення* – письмове звернення, надіслане з використанням Інтернету, електронних засобів зв'язку; *електронні консультації* – форма публічних консультацій, що передбачає, зокрема, оприлюднення проектів актів органів державної влади або питань, що потребують вирішення, для отримання пропозицій та зауважень; *електронний плебісцит* – форма консультаційного застосування шляхом інформаційно-комунікаційних технологій та електронних засобів, що мають рекомендаційний характер для органів державної влади; *електронний референдум* – всеукраїнський або місцевий референдум з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, електронних засобів для прийняття громадянами рішень з важливих справ держави та суспільства на загальнодержавному та місцевому рівні; *підзвітність громадянину* – наявність правил, норм і механізму для відкритого доступу громадянам щодо діяльності суб'єктів владних повноважень; *участь* – долучення громадян і представників громадянського суспільства за власною ініціативою до розвитку самоврядування, формування та реалізації державної політики, а також її моніторингу та оцінки, що передбачає двосторонню взаємодію суб'єктів владних повноважень і громадян, розгляд та/або врахування отриманих пропозицій за прозорими процедурами» [Концепція розвитку електронної демократії в Україні, 2017].

Проте електронна демократія як формалізований елемент електронного урядування навіть за формальної наявності усіх необхідних *e*-інструментів не буде забезпечувати посилення демократизації. Успішність реалізації інструментів електронної демократії як ефективних ресурсів демократизації сучасного дигіталізованого суспільства потребує певних кроків і влади, і суспільства щодо легітимації та інституціоналізації цього процесу.

Ефективна реалізація ресурсу електронної демократії не забезпечується виключно формальними показниками наявності можливостей його застосування. Формальна, інституційно оформлена норма закону про необхідність присутності на сайтах та сторінках державних структур та установ інтерактивних інструментів *e*-демократії, зокрема створення платформи «електронної демократії» з включенням таких елементів як *e*-петиції, *e*-консультації тощо.

Важливим елементом моделювання процесу електронної демократизації є участь в ньому суб'єктів, які підтримують його як згори (владні структури), так і знизу (активна *e*-громадськість), здатними легітимізувати та інституціоналізувати зазначені електронні інструменти демократичної взаємодії в рамках реалізації відносин «держава – громадянин». Взаємодія цих суб'єктів має складний характер. Хоча формальним ініціатором відтворення елементів електронної демократії (електронні петиції, електронні запити тощо) виступає громадянин (громадськість), їх впровадження і реалізація залежать від відповідних законодавчих і виконавчих рішень владних структур та організацій різних рівнів, що вимагає певних знань і навичок урядовців, а також відповідного (відповідального) ставлення держави і виконавчих структур до реалізації онлайн-комунікацій та взаємодій з громадськістю на офіційному рівні. Відповідно в процесі моделювання процесу інституціоналізації електронної демократизації слід врахувати особливості реалізації агентності дигіталізаційних трансформацій у сучасній українській державі (*Рис. 3.3.4*).

Рисунок 3.3.4. Агенти електронної демократизації

Від початку держава не виступала основним замовником дигіталізаційних трансформацій українського суспільства. Така ініціатива йшла переважно знизу та ззовні. Активними і дієвими агентами дигіталізаційних процесів у країні були *IT*-спеціалісти (*IT*-активісти), міжнародні структури та фонди, недержавні громадські організації, активні громадяни. У процесі розвитку та відтворення суспільної діяльності та взаємодії в онлайн-форматі структура цієї агентності була вельми рухливою і продовжує залишатися такою і зараз. Звичайно, переважання певного агента не передбачає того, що інші агенти зникають зовсім. Ідеться про превалювання активності того чи іншого агента, який детермінує певний етап (Рис. 3.3.4).

На перших етапах головними агентами дигіталізаційних зрушень у країні виступали небайдужі та свідомі *IT*-активісти. Вони запровадили певну етику онлайн-взаємодії й чітко стежили за її дотриманням. Дигіталізаційні зміни відбувалися з ініціативи *IT*-бізнесу, приватних структур та організацій. І на запити держави щодо можливої допомоги вони відповідали — «нічого не треба,

просто не заважайте». На рівні держави на той момент було відсутнє відчуття важливості та корисності онлайн-формату суспільної взаємодії (Рис. 3.3.5).

Рисунок 3.3.5. Зміна ролі агентів на різних етапах процесу інституціоналізації електронної демократизації

Зрештою ефективність соціальних онлайн-дій та взаємодій була неодноразово підтверджена у громадській активності. Це була самоорганізаційна активність громадян, які використовували онлайн-простір заради громадських акцій, громадських ініціатив, допомоги у громадському просторі тощо. Представники влади відчували реальну ефективність такої взаємодії. Онлайн-активістів стали запрошувати на державні заходи, розпочалися спроби поєднання зусиль онлайн-активістів та державних установ.

Згодом етап *пересічної (низової) онлайн-активності*, головним рушієм (агентом) якого були пересічні громадські онлайн-активісти, трансформувався в наступний, який можна окреслити як *міжнародний*. Дигіталізаційні процеси в Україні стали предметом пильної уваги міжнародної спільноти. Активно розвивалися міжнародні ініціативи, Україна як держава долучалася до міжнародних законів та міжнародних хартій. Але, переважно, не тому, що держава розуміла потребу чи мала таку потребу.

На цьому етапі міжнародні організації підтримували українських активістів. Точніше активісти мали підтримку з боку міжнародних організацій, реалізуючи міжнародні запити та ініціативи силами ініціативних громадських груп, здебільшого на місцевому рівні. Вони допомагали державним структурам збудувати щось в онлайн-форматі – налагодити якусь соціально-громадянську взаємодію, запровадити електронні петиції на рівні певного міста, районного центру або і цілого району. Це були одиничні ініціативи, які реалізовувались за міжнародної підтримки.

На етапі активної інституціоналізації можна виокремити три головні агенти. Це міжнародні організації, громадянські активісти та держава. Залучення *держави* до дигіталізаційних процесів в якості одного з дієвих агентів реалізувалося в інституційній формі, зокрема, через створення державної установи – Державного агентства з питань електронного урядування України. При цьому держава не була основним гравцем на цьому полі. Агентство працювало у співпраці з іншими агентами, активно долучалося до процесів взаємодії з громадськістю, реагувало на громадські запити, запитувало у громадян, які вони воліли б відкрити бази даних, які їм першою чергою потрібні *e*-послуги тощо. Водночас міжнародні організації, які спонсорують демократизаційні трансформації в країні (зокрема, пов'язані з дигіталізацією сучасного українського суспільства), сприяли тому, що активісти, які беруть участь у цих програмах, активно спонукували державу до того, щоб вона ставала відкритішою – активно відкривала державні бази даних в онлайн-форматі, формували системи *e*-демократії тощо.

Наразі почався етап впровадження попередньо інституціоналізованих *e*-інструментів. Сьогодні держава позиціонує себе, як активного агента, який бере на себе повну відповідальність за реалізацію дигіталізаційних трансформацій у країні. Така ситуація сприятлива для успішної реалізації дигіталізаційних трансформацій у країні, оскільки держава має всі важелі для забезпечення і контролю реалізації цих процесів. Головними недоліками попередніх етапів

були точкова активність дигіталізаційних ініціатив, розпорошеність та децентралізованість, безсистемність перетворень, відірваність їх від реальних дієвих практик онлайн-активності. Саме централізація цих процесів на державному рівні має надати процесові цілеспрямованості і ефективності. Проте існують і певні ризики. Централізація *e*-трансформацій, яка відбувається сьогодні, може спровокувати відчуження держави від активної громадськості, інших агентів цього непростого процесу. Якщо раніше вся ініціатива йшла переважно знизу, то сьогодні відбувається активізація держави, як основного агента запровадження дигітальних трансформацій українського суспільства.

3.4. Типи ресурсів електронної демократизації: показники та індикатори

Подальше моделювання процесу інституціоналізації електронної демократизації потребує визначення того, які саме типи ресурсів мають бути поєднані в аналізі для того, щоб процес був представлений не як одномірний, а як багатовимірний. Ми виокремлюємо три типи ресурсів – ресурси формально-організаційного залучення, ресурси соціально-громадянської поведінкової активності і ресурси ціннісно-нормативної інтеріоризації (ресурси суб'єктивної (особистісної) цінності) (*Рис. 3.4.1*).

Рисунок 3.4.1. Ресурси електронної демократизації

Відповідно процес інституціоналізації електронної демократизації можна уявити у вигляді постійного розширення об'єктів *e*-активності, від простого читання новин, до опанування інструментів *e*-демократії, поширення *e*-практик та засвоєння користувачами демократичних цінностей. Саме аналіз наявності та використання зазначених ресурсів дає уявлення про реальний перебіг процесу електронної демократизації, дозволяє бачити як прогрес, так і моменти гальмування процесу. Тому тут необхідно визначити показники, які надалі стануть предметом емпіричного вимірювання. У загальному вигляді система показників виглядає наступним чином (*Рис. 3.4.2*).

Рисунок 3.4.2. Показники ресурсів електронної демократизації

Перейдемо тепер до розкриття запропонованої системи показників через відповідні індикатори, що дасть можливість надалі перейти від теоретичного моделювання до емпіричного тестування моделі.

Ресурси формально-організаційного залучення передбачають аналіз таких складових: техніко-технологічних можливостей, які доступні потенційним користувачам Інтернету; фактичного використання користувачами існуючих можливостей; нормативно-правового оформлення процесів дигіталізації з боку держави. В якості індикаторів для кожної зі складових, можуть бути використані такі:

- *техніко-технологічні можливості* (кількісні та якісні (функціональні) характеристики інтернет-доступу (розширення території та якості інтернет-покриття і інтернет-підключень); характеристики інтернет-контенту (забезпечення технічних і організаційних можливостей е-активності та е-взаємодії, впровадження інструментів електронного уряду, електронної демократії тощо).

- *фактичне використання користувачами існуючих можливостей* (кількісні показники користування комп'ютером, мобільним телефоном; кількісні показники доступу до Інтернету (користування мобільним Інтернетом, фіксованим (провідним ШСД) Інтернетом, місця інтернет-користування).

- *нормативно-правове оформлення* (законодавча, нормативно-правова база, формалізована в законах, нормативах, постановах тощо).

Усі перелічені вище показники та індикатори лише забезпечують формальні можливості для використання Інтернету як ресурсу демократизації, проте реально ресурс починає працювати лише через поведінкове відтворення соціально-громадянських активностей та взаємодій в сталих *e-практиках* інтернет-користувачів. Такі ключові ознаки демократизації як отримання доступу до публічної суспільно-політичної інформації, можливість відкритого та вільного висловлювання власних думок та поглядів, участь в обговоренні питань державної політики та суспільного розвитку, можливість контролю за діяльністю владних структур і чиновників набувають за допомогою Інтернету нових можливостей реалізації. Проте в реальність вони втілюються лише за умови користування цими інструментами і потребують подальшого емансипативного поглиблення ресурсного оформлення процесу електронної демократизації та виділення *ресурсів соціально-громадянської поведінкової e-активності*.

Моделювання використання Інтернету як ресурсу демократизації потребує аналізу соціально-громадянських *e-активностей* які можуть виділятися за різними засадами. Як найбільш інформативні в контексті даного аналізу ми пропонуємо наступну систему індикаторів – показників онлайн-активності з використанням формалізованих та неформалізованих *e-інструментів*:

формалізовані показники соціально-громадянської e-активності (отримання електронних державних послуг (електронна реєстрація, електронна довідка, електронна черга тощо); підтримка або створення електронних петицій; звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування

тощо (електронні звернення, електронні скарги тощо); запити до органів влади з проханням надати публічну інформацію (електронні запити); отримання інформації щодо звітності про фінансовий стан та фінансові операції чиновників (електронні декларації); отримання інформації про діяльність представників органів влади на посадах (електронні звіти); отримання інформації про результати проходження різноманітних конкурсних проєктів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання державних бюджетних коштів (електронний бюджет, електронні тендери, електронні закупівлі в системі ProZorro).

неформалізовані показники соціально-громадянської е-активності (отримання інформації на сайтах різних державних і недержавних організацій; відстежування новини суспільно-політичного життя; читання блогів, сторінок політиків, громадських діячів; висловлювання своєї думки, пропозицій, зауважень в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо; коментування публікацій з соціальних, суспільно-політичних питань; обговорення на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальних питань соціально-політичного, громадського життя; ініціювання або підтримка соціальних заходів, до яких залучаються користувачі мережі (допомога АТО, переселенцям, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)).

Ефективність Інтернету як ресурсу демократизації зростає мірою того, як практики е-активності та е-взаємодії закріплюються (інтеріоризуються) в ціннісно-нормативній свідомості громадян, набуваючи суб'єктивної (особистісної) цінності – *ресурси ціннісно-нормативної інтеріоризації*. Показником таких трансформацій виступає особистісне усвідомлення і сприйняття сучасних інтернет-технологій як соціально-технічного феномену, що викликає довіру, стимулюючи до більш активного використання е-можливостей мережі задля реальної участі у демократизаційних

трансформаціях суспільства на основі засвоєння і інтеріоризації демократичних норм та цінностей суспільної *e*-взаємодії.

Особливість цього ресурсу в тому, що його дія має циклічний характер. Від початку сама активність, яку користувачі виявляють в Інтернеті вже обумовлюється не тільки і не стільки їх формальним опануванням алгоритмів дій, скільки їх інтересами та ціннісними пріоритетами. Можна припустити, що ті, хто першими починають реалізовувати демократичні *e*-практики, вже мають демократичні ціннісні орієнтації. Проте мірою розширення кола залучених в процес *e*-демократизації відбувається трансляція демократичних цінностей на все більш широке коло учасників *e*-взаємодії (Рис. 3.4.3).

Рисунок 3.4.4. Циклічний характер ціннісно-нормативної ресурсності

В якості індикаторів показника ціннісно-нормативного виміру електронної демократизації пропонується використовувати наступні:

– рівень довіри до Інтернету як складного багатофакторного соціально-технічного феномену;

– засвоєння користувачами демократичних цінностей терпимості, толерантності, плюралізму, відповідальності, громадянського активізму, солідарності та взаємодопомоги, поваги до прав особистості, самоповаги тощо.

Засвоєння елементів демократичної культури та демократичних цінностей досить тривалий у часовому вимірі процес, який традиційно виступає показником успішності перебігу демократичних трансформацій суспільства. Показник довіри, зокрема довіри до Інтернету запроваджується у даному дослідженні в якості більш динамічного показника оцінки успішності перебіг демократизаційних трансформацій суспільства.

У суспільних відносинах, опосередкованих використанням інформаційно-комунікаційних технологій функціонування певного *клімату довіри* виступає важливим елементом успішності онлайн-активності та взаємодії. Більше того, цей елемент виступає невід'ємною складовою активності, пов'язаної з використанням інтернет-технологій, через велику кількість загроз та ризиків, які виникають в процесі такої активності, вбираючи як елементи соціальних загроз (інформаційні, комунікаційні, поведінкові), так і технологічних загроз (загрози технічного характеру – віруси, хакерські атаки, викрадення особистих даних тощо). Формуванню клімату довіри в мережі, а тим паче його збереження та нарощування в процесі використання інтернет-технологій – важлива умова успішності електронної демократизації сучасного суспільства. Саме довіра виступає важливим механізмом підвищення онлайн-активності та взаємодії. І це стосується всіх рівнів *e*-взаємодії – і особистісного рівня (особистісна онлайн-активність, міжособистісна комунікація тощо), рівня функціонування елементів громадянського суспільства (громадянська активність та взаємодія), і рівня реалізації відносин держава – громадянин (формалізована *e*-активність та взаємодія)

Актуалізація потреби дослідження показника довіри до Інтернету як важливого елемента сучасної електронної демократизації пов'язана з динамічним зростанням кількості користувачів Інтернету і активним

впровадженням загальнодержавних програм («Держава в смартфоні», «Дія», «Вдома», «Вулик», «Трембіта», «Прозоро», «e-петиції», «e-консультації», «місцевий громадський бюджет» тощо), спрямованих на активну дигіталізацію суспільної взаємодії та реалізацію задачі переведення суспільних відносин «держава – держава», «держава – бізнес», «держава – громадянин» в онлайн-формат. Ефективність такої взаємодії передбачає існування суспільної довіри, зокрема і довіри до Інтернету. Втрата довіри через негативний досвід користування e-інструментами, як і зростання довіри через успішний досвід використання є важливим індикатором ефективності використання Інтернету як ресурсу демократизації.

На основі запропонованої системи показників та індикаторів розглянемо далі докладніше кожен з означених елементів моделі процесу електронної демократизації, актуалізованих на сучасному етапі дигіталізації сучасного українського суспільства.

Висновки до розділу 3

1. Складність і суперечливість процесів демократизації та несинхронність дигіталізації в сучасному світі проблематизують можливість створення концепції, яка б однаково успішно описувала вплив Інтернету на процес демократизації в будь-якій країні, в будь-яких умовах в будь-який час. Інтернет як чинник демократизації для тоталітарних країн стає джерелом небезпеки, а для країн старої демократії інструментом осучаснення способів взаємодії населення та влади. Особливо важливу роль Інтернет як ресурс демократизації виконує в країнах демократичного транзиту, оскільки відкриває громадянам широкі можливості для вільного висловлювання своєї позиції та об'єднання для спільних дій.

На сьогодні світова практика оцінки успішності процесу демократизації з залученням ресурсу Інтернету переважно спирається на індекси розвитку

інформаційно-комунікаційних технологій та електронного урядування, які фіксують виключно кількісні показники розвитку телекомунікаційної інфраструктури та формальні ознаки присутності елементів електронного урядування (кількість підключень, кількість послуг тощо). Це дає уявлення про електронну готовність до використання ресурсів демократизації, проте сама ресурсність не потрапляє в поле зору дослідників. Відповідно концептуалізацію процесу інституціоналізації електронної демократизації сучасного українського суспільства передбачає моделювання підготовчого етапу.

На цьому етапі створюється телекомунікаційна інфраструктура та відбувається поступове нарощування кількості інтернет-користувачів. Проте вже від початку інтернетизації через цей ресурс глобальна демократія та глобальне громадянське суспільство включаються як агенти в процес демократичного транзиту в Україні, відкриваються нові можливості для розвитку громадянського суспільства та поширення демократичних цінностей всередині країни. Мірою проходження цього етапу зміцнюється потенціал Інтернету як ресурсу демократизації за рахунок як технічної електронної готовності, так і готовності соціальної, виявом чого стає адаптація інтернет-користувачів до активності в мережі та опанування практик задоволення через Інтернет своїх потреб. Розширюється спектр інтернет-активностей та відбувається поступове формування громадянської онлайн-спільноти.

2. Виходячи з розуміння демократизації як емансипаційного суспільного процесу, який передбачає побудову соціальних взаємодій на демократичних засадах, роль Інтернету як ресурсу демократизації може бути визначена лише на основі фіксації сталих демократичних *e*-практик соціально-громадянської активності та взаємодії. Озвичаєння та поширення таких практик стає можливим лише за умови, що мережа стає водночас простором та інструментом розширення поведінкових і соціально-культурних ресурсів демократизації.

3. «Електронна демократизація» (*e*-демократизація) суспільства або процес сучасної демократизації із залученням новітніх інтернет-технологій,

реалізується через поведінкові *e*-практики. Успішне впровадження *e*-практик, своєю чергою, потребує ефективного відгуку суспільства на нові можливості реалізації громадянської активності і взаємодії, що ґрунтується на інтеріоризації певних ціннісно-нормативних настанов, які легітимізують демократизаційні трансформації суспільства.

4. Пропонована нами концептуалізація процесу електронної демократизації охоплює наступні складові – становлення структурно-організаційних системних утворень, які забезпечують можливості онлайн-активностей широкого кола громадян; становлення та закріплення у повсякденній поведінці соціально-громадянських *e*-практик; перебіг засвоєння та інтеріоризації соціально-демократичних цінностей і норм суспільної взаємодії (громадянська солідарність, толерантність, плюралізм, довіра, активна громадянська позиція, самоповага тощо).

Концептуалізація враховує як кількісні, так і якісні характеристики використання інтернет-можливостей, а також багатофакторний характер демократизації, яка реалізується як складний інституціоналізаційний процес.

В ході концептуалізації процесу електронної демократизації було визначено його інструменти, агенти та типи ресурсів.

5. Для розвитку електронної демократизації необхідно забезпечити сукупну дію трьох головних передумов: техніко-технологічних, за допомогою чого забезпечується створення необхідних електронних інструментів; законодавчих, що унормовують ці інструменти і дають можливість використовувати їх для реалізації різних демократичних процедур; і соціальних, які репрезентують готовність інтернет-користувачів працювати в онлайн-середовищі.

6. Електронна демократизація втілюється у соціально-громадянській *e*-активності, яка реалізується у формі формалізованих та неформалізованих соціально-громадянських *e*-практик. Формалізовані елементи *e*-активності реалізуються переважно у формах електронного урядування, електронної

демократії. До найбільш задіяних на сьогодні в країні інструментів електронної демократії належать: електронний доступ до інформаційних ресурсів; електронні петиції, електронні звернення, електронні громадські бюджети.

7. Агенти процесу електронної демократизації, які підтримують його як згори (владні структури), так і знизу (активна *e*-громадськість) легітимізують та інституціоналізують зазначені електронні інструменти в рамках реалізації відносин «держава – громадянин». Особливості реалізації агентності дигіталізаційних трансформацій в процесі електронної демократизації українського суспільства пов'язані зі змінами у ролі різних агентів: в координатах «ззовні» – «зсередини» зростає зовнішній (міжнародний) вплив на демократизаційні процеси. В координатах «згори» – «знизу» ролі громадськості і владних структур нерівнозначні: громадськість ініціює відтворення елементів електронної демократії (електронні петиції, електронні запити тощо), проте їх впровадження і реалізація залежать від влади. Крім цього на різних етапах дигіталізаційних трансформацій різні агенти можуть взаємодіяти або конфліктувати за лідерство у процесах *e*-демократизації.

Зміна ролі агентів електронної демократизації дозволяє виділити чотири основні етапи інституціоналізаційного процесу та виділити головного агента кожного з етапів. Перший етап *пересічної (низової) онлайн-активності* пов'язаний із самоорганізаційною активністю громадян, які використовували онлайн-простір задля реалізації пересічних громадянських ініціатив, допомоги тощо. Головним рушієм (агентом) цього етапу були пересічні громадські онлайн-активісти, свідома *IT*-спільнота. Згодом етап пересічної самоорганізаційної *e*-активності був поступово трансформований в наступний етап, який можна окреслити як *міжнародний етап*, який детермінований активізацією міжнародної підтримки громадянських *e*-ініціатив, формування громадянських неурядових організацій, діяльність яких спрямована на активізацію *e*-демократизаційної трансформації українського суспільства та держави, формування *e*-інструментарію. На етапі активної інституціоналізації

можна виокремити три головні агенти. Це міжнародні організації, громадянські активісти та держава. Залучення держави до дигіталізаційних процесів в якості одного з дієвих агентів реалізувалося в інституційній формі, зокрема, через створення державної установи – Державного агентства з питань електронного урядування України. При цьому держава не була основним гравцем на цьому полі. Агентство працювало у співпраці з іншими агентами, активно долучалося до процесів взаємодії з громадськістю, реагувало на громадські запити, запитувало у громадян, які вони воліли б відкрити бази даних, які їм першою чергою потрібні послуги тощо. Наразі почався етап впровадження попередньо інституціоналізованих *e*-інструментів. Сьогодні держава позиціонує себе як основного агента, який бере на себе повну відповідальність за реалізацію дигіталізаційних трансформацій у країні. Така ситуація сприятлива для подальшої успішної реалізації *e*-демократизаційних трансформацій у країні.

8. Визначено три *типи ресурсів електронної демократизації*:

- ресурси формально-організаційного залучення;
- ресурси соціально-громадянської поведінкової активності;
- ресурси ціннісно-нормативної інтеріоризації (ресурси суб'єктивної (особистісної) цінності).

9. Для кожного типу ресурсів визначено показники та індикатори, які дадуть можливість емпіричного вимірювання і оцінки перебігу електронної демократизації.

Ресурси формально-організаційного залучення передбачають аналіз таких показників: техніко-технологічні можливості, які доступні потенційним користувачам Інтернету; фактичне використання користувачами існуючих можливостей; нормативно-правове оформлення процесів дигіталізації з боку держави. В якості індикаторів для кожного з показників можуть бути використані наступні:

- *техніко-технологічні можливості* (кількісні та якісні (функціональні) характеристики інтернет-доступу (розширення території та якості інтернет-

покриття і інтернет-підключень); характеристики інтернет-контенту (забезпечення технічних і організаційних можливостей е-активності та е-взаємодії, впровадження інструментів електронного уряду, електронної демократії тощо).

- *фактичне використання користувачами існуючих можливостей* (кількісні показники користування комп'ютером, мобільним телефоном; кількісні показники доступу до Інтернету (користування мобільним Інтернетом, фіксованим (провідним ШСД) Інтернетом, місця інтернет-користування).

- *нормативно-правове оформлення* (законодавча, нормативно-правова база, формалізована в законах, нормативах, постановах тощо).

Усі перелічені вище показники та індикатори забезпечують формальні можливості для використання Інтернету як ресурсу демократизації, проте реально ресурс починає працювати лише через поведінкове відтворення соціально-громадянських активностей та взаємодій в сталих е-практиках інтернет-користувачів.

Ресурси соціально-громадянської поведінкової е-активності. Показники онлайн-активності поділяються на формалізовані та неформалізовані. Індикаторами формалізованої соціально-громадянської е-активності можуть слугувати:

- отримання електронних державних послуг (електронна реєстрація, електронна довідка, електронна черга тощо); підтримка або створення електронних петицій; звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (електронні звернення, електронні скарги тощо); запити до органів влади з проханням надати публічну інформацію (електронні запити); отримання інформації щодо звітності про фінансовий стан та фінансові операції чиновників (електронні декларації); отримання інформації про діяльність представників органів влади на посадах (електронні звіти); отримання інформації про результати проходження різноманітних конкурсних проєктів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання

державних бюджетних коштів (електронний бюджет, електронні тендери, електронні закупівлі в системі ProZorro).

Індикаторами неформалізованої соціально-громадянської е-активності можуть слугувати:

- отримання інформації на сайтах різних державних і недержавних організацій; відстежування новини суспільно-політичного життя; читання блогів, сторінок політиків, громадських діячів; висловлювання своєї думки, пропозицій, зауважень в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо; коментування публікацій з соціальних, суспільно-політичних питань; обговорення на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальних питань соціально-політичного, громадського життя; ініціювання або підтримка соціальних заходів, до яких залучаються користувачі мережі (допомога АТО, переселенцям, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо).

Ресурси ціннісно-нормативної інтеріоризації. В якості індикаторів показника ціннісно-нормативного виміру електронної демократизації пропонується використовувати наступні:

- рівень довіри до Інтернету, як складного багатофакторного соціально-технічного феномену;
- засвоєння користувачами демократичних цінностей терпимості, толерантності, плюралізму, відповідальності, громадянського активізму, солідарності та взаємодопомоги, поваги до прав особистості, самоповаги тощо.

РОЗДІЛ 4. ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ В РЕАЛІЯХ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ЕМПІРИЧНА ВЕРИФІКАЦІЯ МОДЕЛІ

4.1. Інтернетизація українського суспільства: попередня оцінка соціальної готовності до участі у процесі електронної демократизації

Світ швидко рухається в напрямку дигітального (цифрового) суспільства. Сьогодні майже 60% населення світу (понад 4,5 мільярдів людей) користуються Інтернетом, 67% (близько 5,2 мільярдів людей) користуються мобільним зв'язком. Підключаються до мережі через мобільні пристрої близько 92% світових користувачів Інтернету. Зокрема понад 53,3% усіх веб-запитів припадає на сучасні смартфони, 44% – на персональні комп'ютери і ноутбуки, 2,77% – на планшети та інші гаджети. Водночас більше 3,2 мільярди людей у світі позбавлені інтернет-зв'язку, і більшість з них мешкають в країнах Південної Азії та у країнах Африки [Digital 2020 Global Overview Report, 2020].

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій суттєво трансформує сучасний демократизаційний процес, детермінуючи засоби і механізми соціально-громадянської взаємодії, розширюючи інформаційні, комунікаційні, поведінкові можливості для будь-якого користувача незалежно від місця перебування, матеріального стану, освітніх або вікових характеристик тощо. Технологічний прогрес, розширення якісної технічної інфраструктури широкопasmового інтернет-доступу, гнучка цінова політика і стрімкий розвиток мобільного Інтернету мають сприяти зростанню кількості інтернет-користувачів в країні.

Щоб оцінити процес входження країни в онлайн середовище як правило користуються даними статистики, які дають лише найбільш загальні характеристики, зокрема кількість користувачів, інтенсивність користування, можливості доступу до мережі, тощо. Водночас соціологічний моніторинг

динаміки інтернетизації дає можливість оцінити соціальну картину, побачити специфіку різних соціально-демографічних груп, визначити проблеми, що виникають в ході дигіталізації, зокрема поширеність дигітальної нерівності. Надалі в нашому аналізі ми будемо комбінувати статистичні та соціологічні дані.

Результати майже двадцятирічного моніторингового соціологічного дослідження Інституту соціології НАН України з питань розвитку процесів дигіталізації українського суспільства, що здійснюються нами починаючи з 2002 року, засвідчують стабільно–позитивну динаміку. Збільшується кількість користувачів, зростає інтенсивність використання мережі, урізноманітнюються місця та засоби використання Інтернету [Бойко, 2004b; 2005; 2007a; 2008b; 2009c; 2010b; 2011b; 2013d; 2014c; 2016a; 2018f].

Результати аналізу рівня комп'ютерної грамотності дорослого населення України засвідчили, що у 2018 році вже 78,7% українських громадян зазначали, що вміють користуватися комп'ютером, а майже третина «постійно використовують в роботі» комп'ютер (табл. 4.1.1).

Таблиця 4.1.1

Динаміка розподілу відповідей на запитання «Чи вмієте Ви користуватися комп'ютером?» (%)

Варіанти відповідей:	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2016	2018
Не вмію і ніколи не користуюсь	79,8	74,6	70,6	64,8	56,7	54,7	45,5	43,8	34,6	24,6	21,3
Вмію працювати на комп'ютері, іноді користуюсь	13,3	17,8	21,0	25,2	28,3	29,5	34,2	35,8	40,7	42,6	44,3
Вмію і постійно використовую в роботі	4,4	6,3	6,8	9,0	13,8	15,2	19,6	19,2	23,8	32,5	34,4
Інше	2,1	1,2	1,6	0,9	1,0	0,7	0,4	0,8	0,6	0,3	–
Не відповіли	0,4	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,3	0,3	0,4	-	-

Аналіз характеристик респондентів, які володіють комп'ютером, за типом поселення засвідчує, що кількість тих українців, які «вміють працювати на комп'ютері, іноді користуються» в усіх поселенських групах приблизно однакова – «Велике місто» (46,9%), «Невелике місто» (43,7%), «Село» (44,6%). Кількість користувачів, які «постійно використовують в роботі» комп'ютер

зростає по всій країні. За результатами того ж опитування їхня частка серед киян становить 54,7%, у великих містах таких 40,3%, у невеликих містах 36,5%, серед сільського населення 22,6%. Водночас результати дослідження засвідчують, що більшість громадян, які «не вміють і ніколи не користуюся» комп'ютером мешкають саме в сільській місцевості (32,8%), а найменше таких у столиці (7,9%).

Навички володіння комп'ютером залежать від *освітнього рівня* респондентів, а також від їх вікових характеристик. Сукупна частка тих респондентів, хто зазначив, що «постійно використовує комп'ютер в роботі», тих, хто «іноді користується» ним і тих, хто обрав варіант відповіді «вмію працювати на комп'ютері», доволі висока у більшості вікових і освітніх груп. Своє вміння користуватися комп'ютером окреслюють: 36,3% українців з повною вищою освітою (57,2% постійно використовують комп'ютер в своїй роботі); 48,3% українців з середньою спеціальною освітою (24,8% постійно використовують комп'ютер); 26,9% респондентів з початковою, неповною середньою освітою (9% постійно використовують комп'ютер). Досить помітну диференціацію маємо і за *віковими ознаками* – «вміють працювати на комп'ютері» або «іноді користуються» близько 43% у віковій групі від 18 до 25 років та 50% у групі від 26 до 55 років; 51,2% у віковій групі 56–65 років; 17% респондентів у віці понад 65 років. Натомість поміж молоді у віковій групі до 25 років фіксується найбільший відсоток респондентів, які «постійно використовують в роботі» комп'ютер – 55,6%.

Аналіз показників рівня комп'ютерної грамотності засвідчив практичну відсутність *регіональних* відмінностей. Так, в усіх регіонах країни окреслили своє уміння користуватися комп'ютером близько 70% респондентів. Водночас слід зауважити, що західний регіон виявляв найбільший відсоток респондентів які зазначали, що «не вміють і ніколи не користуються» комп'ютером – 26,6%. У центральному регіоні – таких респондентів 22%, у східному регіоні – 18,8%, у південному – 17,2%.

Розвиток технологій сприяв поширенню більш мобільних технічних пристроїв, зокрема планшетів та ноутбуків. За даними Державної служба статистики України на кінець 2018 року в країні в середньому на 100 домогосподарств припадало 37 одиниць персональних комп'ютерів, 34,5 ноутбуків, 18,9 планшетів. Відсоток домогосподарств, які мають персональний комп'ютер у великих містах сягнув 45,3%, у малих містах та сільській місцевості 37,6% і 24,7% відповідно. Ноутбуки та планшети мають 43,9% і 24% жителів великих міст відповідно, 30,6% і 17,7% жителів невеликих міст, 20,1% і 10,4% жителів сільської місцевості [Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування, 2019: с. 14].

Дигітальна активність детермінована й використанням мобільного зв'язку. За даними Державної служба статистики України на кінець 2018 року в країні в середньому на 100 домогосподарств приходилось 202,6 мобільних телефони. Переважна більшість дорослого населення України зазначали, що користаються мобільними телефонами. Так, відсоток домогосподарств, які володіють мобільними телефонами у великих містах сягнув 98,8%, у малих містах та сільській місцевості відповідно 97,3% і 95,9% [Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування, 2019: с. 14].

Окреслені результати наводяться в даному дослідженні задля відтворення динаміки цих процесів в українському суспільстві та визначення особливостей залученості українців до процесів дигіталізації. Загалом населення країни демонструє доволі високий рівень оволодіння комп'ютером і використання мобільного зв'язку. Найбільш вразливою групою за показниками комп'ютерної та дигітальної грамотності застаються мешканці сільської місцевості.

Мешканці України активно користуються новітніми інформаційно-комунікаційними технологіями. На мапі сучасної України розподіл користування послугами Інтернету в різних областях країни виглядає наступним чином (рис. 4.1.1).

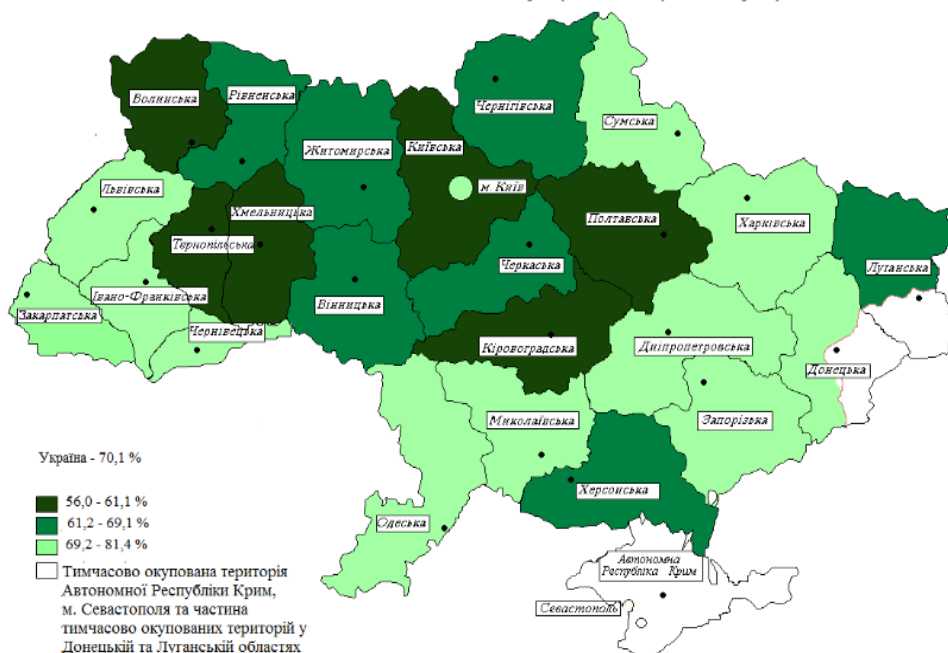

Рисунок 4.1.1. Частка населення, яке повідомило, що за останні 12 місяців користувалось послугами Інтернету*

*Джерело: Доступ домогосподарств України до Інтернету у 2019 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств проведеного у січні 2020 року). Статистичний збірник. Державна служба статистики України. К. : 2020. С. 23.

Аналіз становища щодо користування Інтернетом в сучасному українському суспільстві демонструє постійне зменшення кількості дорослого населення країни, що «не мають потреби і ніколи не користуються» Інтернетом та динамічне збільшення кількості українців, які активно долучаються до користування всесвітньою мережею (рис. 4.1.2).

Результати дослідження 2019 року засвідчують, що близько 78,6% респондентів визнали себе користувачами всесвітньої мережі. Поступове скорочення кількості українців які зазначали, що «не мають потреби і ніколи не користуються Інтернетом» наочно засвідчує позитивні зрушення в інформатизаційній свідомості українців. Ця група серед українців у 2013 році втратила свою найбільшу чисельність. Опитування 2013 року засвідчило, що до цієї групи входили переважно особи з початковою або неповною середньою освітою (75,8%); а також особи літнього віку (середній вік – близько 57 років) і особи, які проживають у сільській місцевості (62,6%). Означені групи

населення продовжують зоставатись найбільш вразливими групами населення стосовно користування Інтернетом і зараз, проте наразі ці показники мають неухильну тенденцію до значного скорочення.

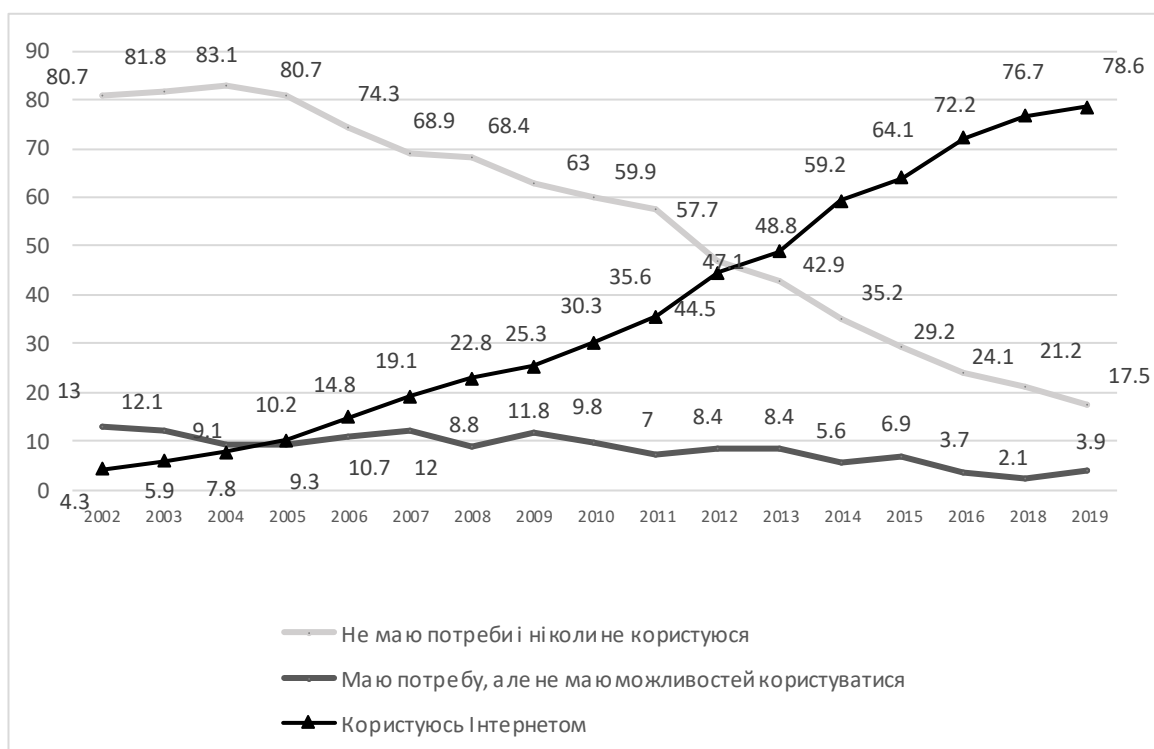

Рисунок 4.1.2. Динаміка розподілу відповідей на запитання «Чи користуєтесь Ви Інтернетом?» (%)

У 2019 році серед тих респондентів, які відзначали, що «не мають потреби і ніколи не користуються» Інтернетом продовжують зоставатися найбільш чисельною групою ті респонденти, що мешкають у сільській місцевості. Хоча, наголосимо, що їх кількість у 2019 році порівняно з 2013 роком зменшилась майже втричі до 23% (серед жителів невеликих міст – 12,7%, серед жителів великих міст – 18%, серед киян – 5,9%).

За освітніми та віковими показниками серед респондентів продовжує зберігатися співвідношення, яке фіксувалось протягом усього досліджуваного періоду. У 2019 році вказували, що «не мають потреби і ніколи не користуються» Інтернетом 30,9% українців з початковою і неповною середньою освітою, 23,3% українців із середньою спеціальною освітою, 7,5%

українців із повною та неповною вищою освітою. За віковим показником – вказували, що «не мають потреби і ніколи не користуються» Інтернетом 1,2% респонденти у віковій групі від 18 до 25 років, 2,6% у групі від 26 до 35 років, 5,3% у групі від 36 до 45 років, 14,8% у групі від 46 до 55 років, 29,4% у групі від 56 до 65 років, 57,4% у групі понад 65 років. Разом з тим дослідження демонструє, що кількість респондентів які не мають потреби користування Інтернетом в усіх вікових групах неухильно зменшується. Причому аналіз засвідчує, що значно посилились ці тенденції протягом останніх 2-ох – 3-ох років, причому у старших вікових групах в першу чергу. Так, наприклад, у 2016 році цей показник у групі понад 65 років складав 78,4%, тобто за три роки відбулось його скорочення більш ніж на 20%.

За результатами моніторингового дослідження сьогодні активно долучаються до переваг користування Інтернетом як молодь, так і особи середнього віку, і групи літніх українців (рис. 4.1.3).

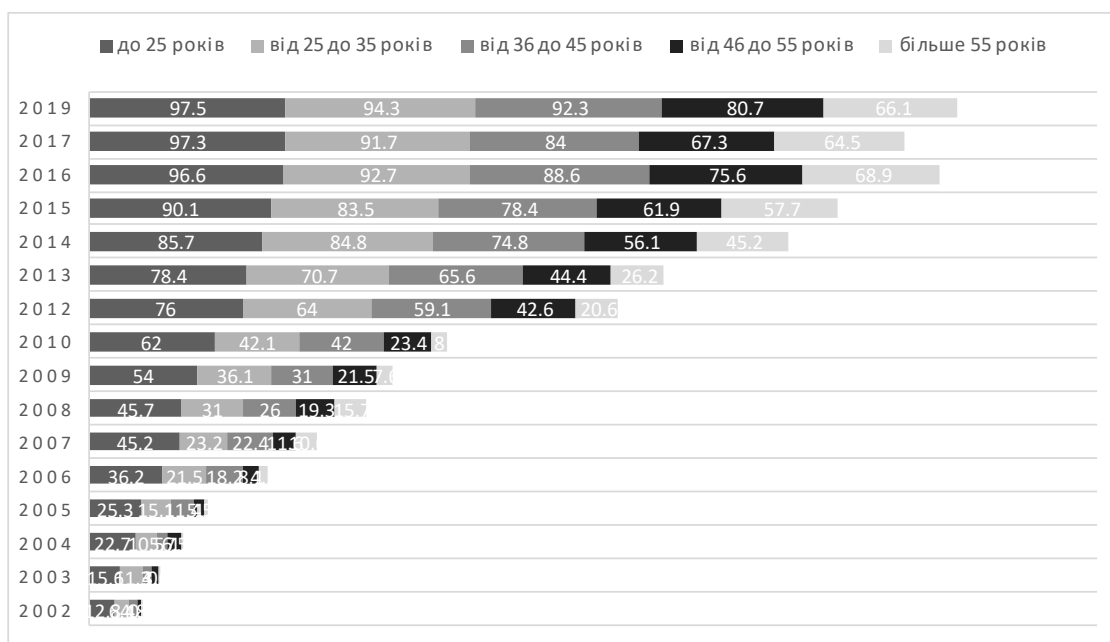

Рисунок 4.1.3. Користувачі Інтернетом у різних вікових групах (%)

Проте аналіз результатів моніторингового дослідження вікових характеристик засвідчує, що динаміка такого зростання у старших вікових групах має позитивний, проте хвилеподібний характер, що може бути пов’язане

і з економічними чинниками (матеріальний стан), і з соціальними потребами групи. Наприклад, підвищення потреби спілкування із рідними за певних соціально-політичних умов, яке ми спостерігали у 2015 році, може стимулювати підвищення необхідності долучення до інтернет-мережі [див. детальніше Бойко, 2015с].

За типом поселення аналіз характеристик користування Інтернетом засвідчує, що в Україні великі міста та столиця давно вже перестали складати єдині осередки активного інтернет-користування. Активне збільшення кількості користувачів Інтернетом фіксується і у сільській місцині, і у маленьких містах. Наразі зростання кількості користувачів відбувається досить динамічно в усіх типах поселення (рис. 4.1.4).

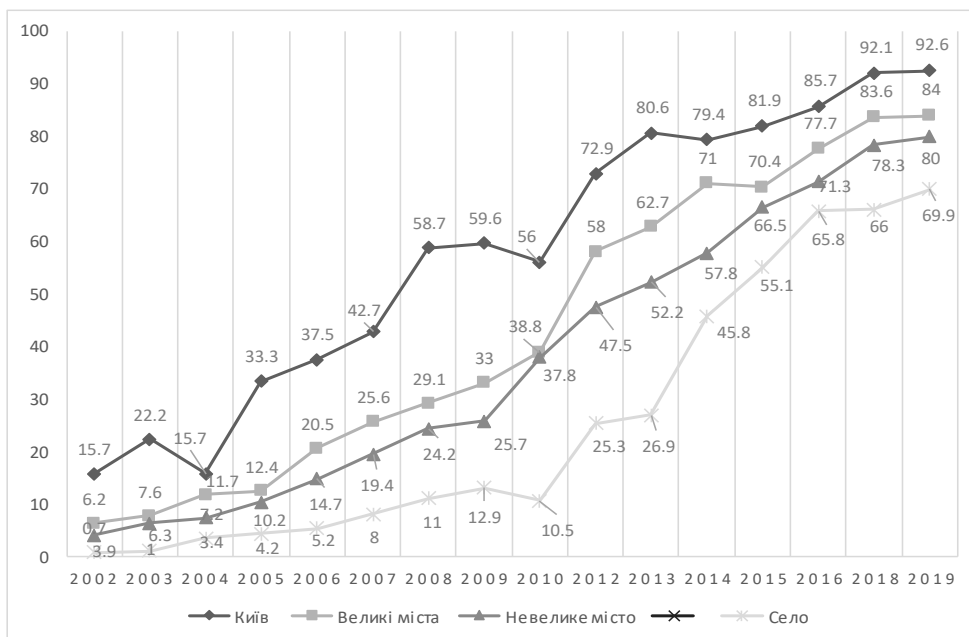

Рисунок 4.1.4. Користувачі Інтернетом у різних типах поселення (%)

«Село» і «Невелике місто» впродовж останніх років активно продовжують нарощувати кількість інтернет-користувачів. Водночас дещо уповільнюється збільшення кількості користувачів мережі у великих містах та у столиці України. У Києві найбільше зростання кількості користувачів Інтернетом порівняно з попереднім роком було зафіксовано 2005 року, у великих містах така ситуація зафіксована у 2012 році. У сільській місцевості

такий стрімкий стрибок зростання кількості користувачів, відколи більше 45% жителів села стали користувачами, було зафіксовано у 2014 році, і показник користування попереднього року було перевищено на 19% (26,9% у 2013 році).

У 2019 році «Село» продовжує демонструвати найбільше нарощування числа інтернет-користувачів у порівнянні з іншими типами поселення. Загалом кількість користувачів Інтернетом у сільській місцевості активно зростає від 2010 року. На сьогоднішній день розрив між селом і іншими типами поселення не перевищує 10%. Три чверті селян зазначили у 2019 році, що є користувачами мережі.

Аналіз *регіональних характеристик* долучення громадян країни до користування Інтернетом у всіх регіонах засвідчує неухильне зростання кількості користувачів (рис. 4.1.5).

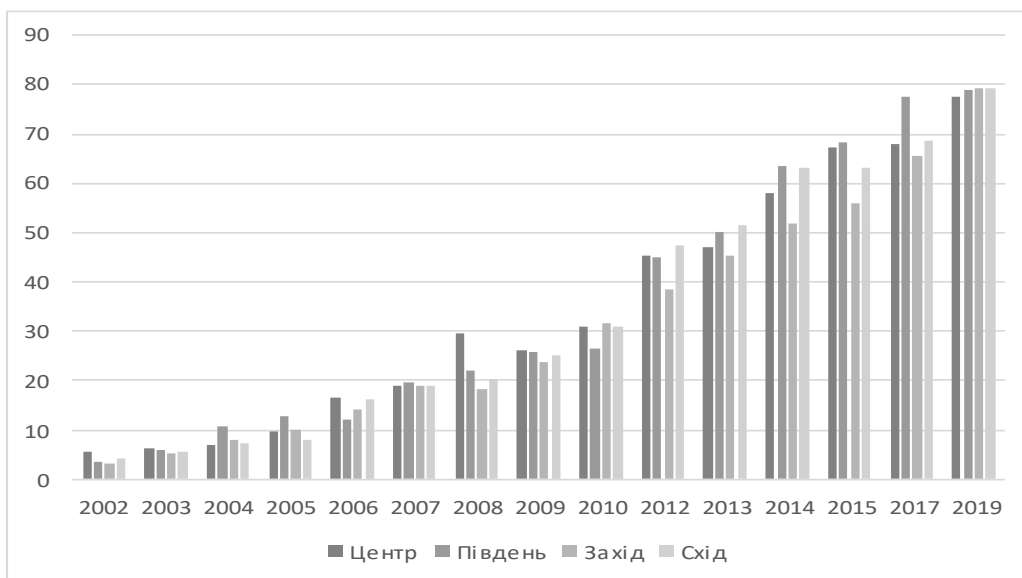

Рисунок 4.1.5. Користувачі Інтернетом у різних регіонах України (%)

За результатами моніторингового дослідження до 2019 року найменший відсоток користувачів інтернет-мережі фіксувався у західному регіоні країни. Проте протягом останніх років саме цей регіон здійснив найбільше нарощування інтернет-користування, збільшивши у регіоні відсоток користувачів від 2015 року до 2019 року з 56,1% до 71,1% і наздогнавши інші регіони за цим показником.

Активність долучення до дигіталізаційних процесів демонструють і тенденції збільшення *інтенсивності користування* засобами інформаційно-комунікаційних технологій. Аналізуючи поселенські відмінності інтенсивності користування звичайним (стаціонарним) телефоном порівняно з мобільним телефоном можна констатувати, що в селі значно відрізняється співвідношення цих показників від інших поселенських груп. Близько 33,5% мешканців сільської місцевості користуються звичайним телефоном, мобільним телефоном – 85,2%. У Києві це співвідношення відповідно становить 94,4% і 61,6% респондентів. Ситуація відмови від стаціонарного телефону та перехід на користування виключно мобільними засобами зв'язку поступово посилюється та демонструє перспективну можливість долучення сільських мешканців до інформаційно-комунікаційних технологій за допомоги сучасних мобільних пристроїв.

Зростає і тенденція до регулярного користування мережею. Переважна кількість українських інтернет-користувачів зазначає, що користуються мережею щодня або декілька разів на тиждень. Висока інтенсивність користування інтернет-мережею дозволяє підвищувати якість використання Інтернету, реалізуючи його можливості у різних сферах діяльності, зокрема і при соціально-громадянській взаємодії (*рис. 4.1.6*). Аналіз засвідчує, що такий показник інтенсивність переважає серед користувачів різних соціально-демографічних груп (освіта, вік, регіон, тип поселення) – в кожній з них більша частка опитаних використовує мережу переважно «декілька разів на день».

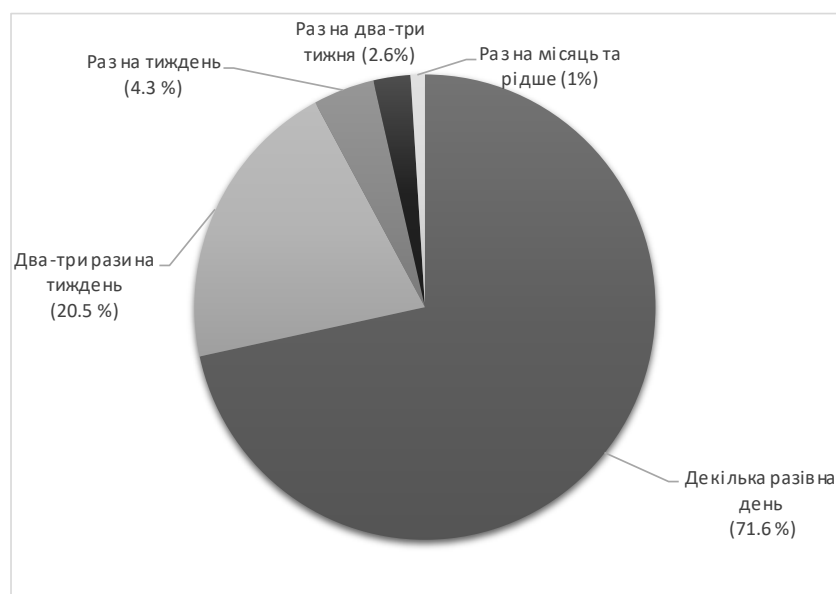

Рисунок 4.1.6. Розподіл відповідей на запитання «Як часто Ви користуєтесь Інтернетом?» серед користувачів (2018, %)

За даними Державної служби статистики України на кінець 2019 року відсоток користувачів, що зазначали, що користуються послугами Інтернету «не менше, ніж раз на день» складав 77,7%. Висока інтенсивність користування мережею спостерігається і у містах (79,4%), і у сільській місцевості (73,3%) [Доступ домогосподарств України до Інтернету у 2019 році, 2020: с.10].

Характеристика переважних місць використання Інтернету в Україні фіксує абсолютний пріоритет домашньому використанню мережі, такий варіант частіше інших обирають в усіх соціально-демографічних групах населення України. Крім того збільшується кількість користувачів мобільним Інтернетом (табл. 4.1.2).

Таблиця 4.1.2

Динаміка розподілу місць користування Інтернетом серед користувачів інтернет-мережі в Україні (%)*

Варіанти:	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Користуюсь вдома	24,1	22,9	31,9	34,1	46,8	51,2	57,2	63,7	70,8	85,4	87,5	92,1	93,8	93	90,3	81,9	80	71,5
Користуюсь на роботі	59,5	47,6	41,1	39,0	36,0	39,8	45,7	30,2	30,7	29,8	26,2	21,9	26,2	22,4	30,0	23,3	28,2	24,8

Користуюсь в Інтернет-кафе, комп'ютерному клубі тощо	32,9	41,0	35,5	35,7	25,8	2,8	12,0	21,6	15,1	7,1	5,1	3,9	3,9	5,6	5,1	3,4	8,5	4,7
Користуюсь з мобільного пристрою (мобільний телефон, смартфон, планшет тощо)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	27,1	41,3	46,3	61,7

* Можливо було обрати кілька варіантів відповідей водночас

Аналіз динаміки особливостей користування Інтернетом, з огляду на тип доступу користувачів до мережі, демонструє тенденцію до поступового зменшення кількості користувачів виключно фіксованим каналом доступу до мережі і поступове зростання кількості користувачів мобільним Інтернетом (рис. 4.1.7).

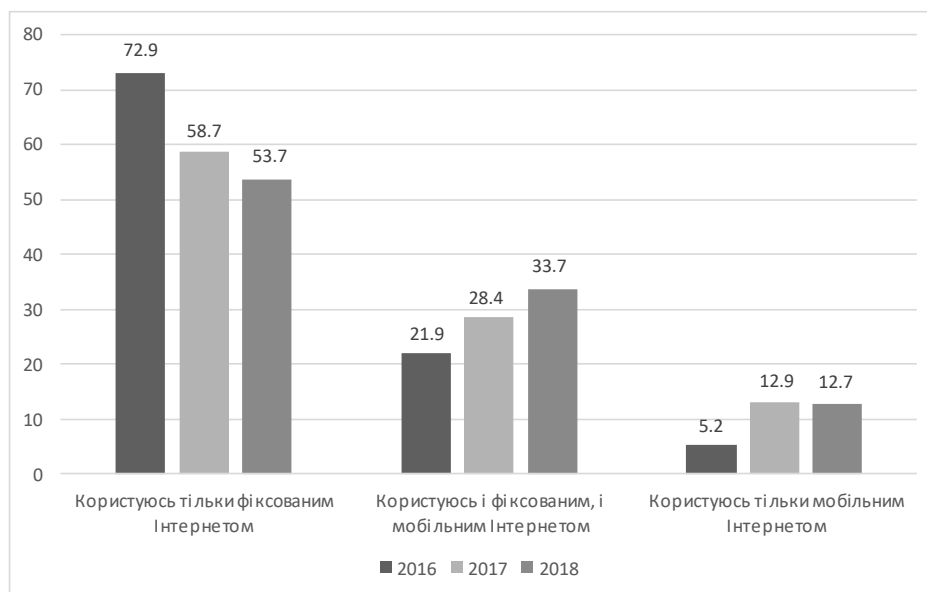

Рисунок 4.1.7. Динаміка розподілу користувачів за типом інтернет-доступу (%)

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій стимулює збагачення новими технічними пристроями. В суспільстві відбувається нарощування популярності айфонів, смартфонів, планшетів тощо, які постійно вдосконалюються, розширюючи можливості використання Інтернету та детермінуючи більш якісний рівень користування мережею. З'являється

можливість отримувати інтернет-доступ з мобільних пристроїв у будь-якому місці. І українці починають її використовувати все активніше. Так, у 2016 році зазначали, що користуються Інтернетом з «мобільного пристрою (мобільний телефон, смартфон, планшет тощо)» більше чверті інтернет-користувачів (27,1%), у 2019 році порівняно з 2016 роком відсоток користувачів мобільним Інтернетом збільшився більш ніж удвічі (61,7%).

Аналіз типових особливостей використання мобільного Інтернету в країні засвідчує, що значна частина українських користувачів мобільного Інтернету користуються і мобільним, і фіксованим Інтернетом одночасно – тобто є біцентрованими користувачами. А загалом кількість користувачів мобільного Інтернету і кількість користувачів виключно фіксованого Інтернету виглядає наступним чином (рис. 4.1.8).

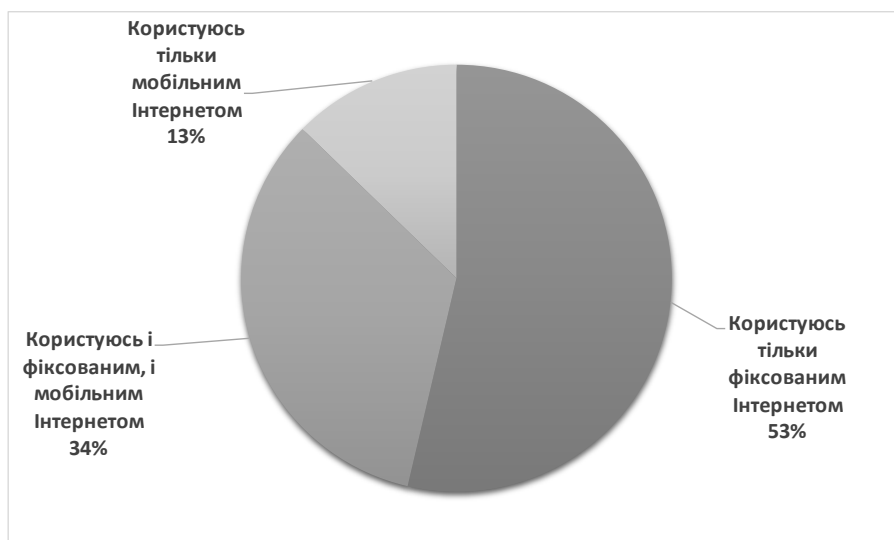

Рисунок 4.1.8. Розподіл користувачів за типом інтернет-доступу (2018, %)

Аналіз групи користувачів мобільним Інтернетом і моніторинг ситуації поширення мобільного інтернет-користування в країні засвідчує, що збільшується відсоток мобільноцентрованих користувачів (тобто тих, хто користується виключно мобільним Інтернетом, а не поєднує два типи користування Інтернетом) з 19,3% у 2016 році до 27,3% у 2018 році. Наразі

співвідношення біцентрованих і мобільноцентрованих користувачів мобільного Інтернету виглядає наступним чином (рис. 4.1.9).

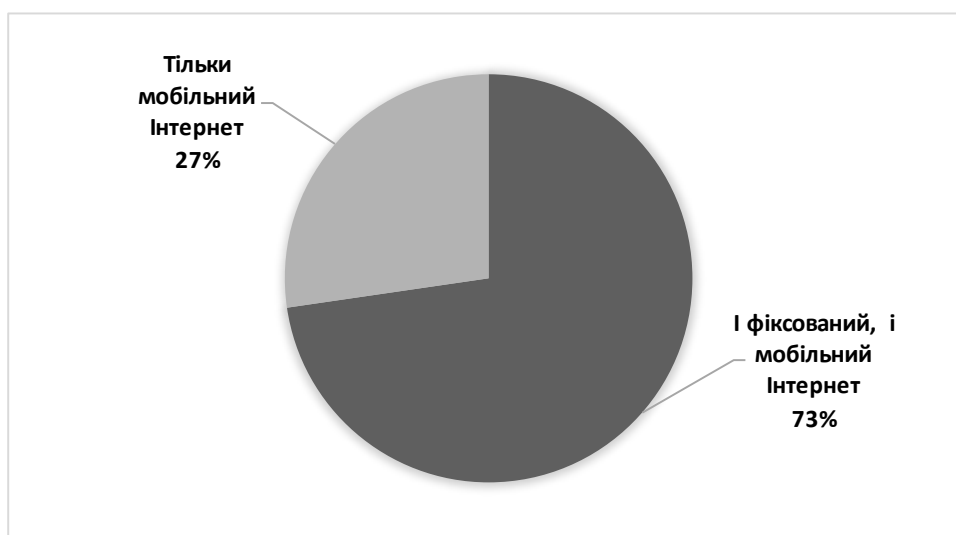

Рисунок 4.1.9. Особливості користування мережею за типом доступу серед українських користувачів мобільним Інтернетом (2018, %)

Звичайно, попри виявленні особливості використання різних можливостей інтернет-доступу, сьогодні ще важко говорити про тотальну інформаційно-комунікаційну мобільність українських громадян. Аналіз результатів дослідження засвідчує, що кількість сучасних українців, які взагалі не користуються Інтернетом, продовжує зменшуватись і становить близько 23% від загальної кількості дорослого населення країни. Найбільша частка дорослого населення України (41,2%) продовжує користуватися виключно фіксованим Інтернетом. Більш ніж чверть дорослого населення (26%) користуються і мобільним, і фіксованим Інтернетом. А кількість мобільноцентрованих українців (тих, хто користується виключно мобільним Інтернетом) становить близько 10% дорослого населення країни. Розгляд ситуації в динаміці засвідчує, що впродовж останніх років відбувається поступове зменшення мобільнонезаангажованих українців. Спостерігається зменшення кількості українців, які користуються виключно фіксованим Інтернетом з 52,6% від загальної кількості дорослого населення країни у 2016

році до 41,2% у 2018 році. Також поступово збільшується кількість біцентрованих і мобільноцентрованих користувачів інтернет-мережі у сучасному українському суспільстві.

Мобільний Інтернет – сучасний соціально-технічний феномен, який має певні особливості використання дещо відмінні від можливостей використання фіксованого інтернет-доступу та розширює можливості використання мережі в різних суспільних сферах, формуючи нове покоління – покоління мобільноцентрованих користувачів. Загалом виявлені в дослідженні особливості сучасного етапу інтернетизації українського суспільства засвідчують відчутне зростання попиту на використання мобільного Інтернету і збільшення кількості українців, які використовують лише мобільний доступ для мережі. Проте розвиток мобільного Інтернету є складний процес, який детермінований багатьма факторами технічного, технологічного, соціально-економічного характеру. І успішність цього процесу зумовлена злагодженою і ефективною взаємодією цілого ряду соціальних суб'єктів. Це і налаштованість державних структур сприяти розвитку сучасних ІТ-технологій, і здатність ІТ-сектору забезпечувати їх ефективно впровадження та якісне обслуговування, і соціально-технічна та матеріально-економічна «готовність» пересічного користувача долучатися до користування мобільним Інтернетом [Бойко, 2018f].

Зазначені тенденції розвитку української дигіталізації надають змогу користувачеві більш пролонговано і інтенсивно використовувати можливості інтернет-мережі, враховуючи свої потреби і інтереси, а також мінімізувати перепони і обмеження, які можуть виникати, зокрема, при користуванні Інтернетом в інтернет-кафе або на робочому місці – ліміт часу, обмеження доступу до певних інтернет-ресурсів, заборона керівництва тощо.

Дигіталізація суспільства сьогодні виступає стратегічним показником розвитку держави, новітнім інструментом активізації і демократизації суспільних відносин. Водночас питання можливостей долучення до новітніх технологій стає і стратегічним питанням в контексті проблеми подолання

дигітальної нерівності, яка стає новим викликом сучасному світу. Появу принципово нового чинника суспільної нерівності – дигітальної нерівності – офіційно було визнано наприкінці ХХ століття. Проблема цифрової нерівності (digital divide) вперше була означена у 1997 році у Програмі розвитку ООН, яка визначала глобальні загальнолюдські проблеми та вектори подальшого розвитку та подолання дигітальної нерівності в сучасному суспільстві. Це сприятиме економічному, політичному, громадському, культурному розвитку країни, детермінуватиме виникнення нових секторів економіки та збільшення ступеня громадської участі людей у публічній політиці, культурному, освітньому обмінах тощо.

Зауважимо, що термін дигітальна нерівність є досить умовним. Його походження пов'язане з іншим поняттям – цифровий розрив, автором якого є Саймон Мурс, один з радників американського уряду за часів правління Білла Клінтона. Він вперше вжив вислів «digital divide» («цифровий розрив») у 1996 році в інтерв'ю для інформаційного агентства Бі-Бі-Сі. Феномен цифрової нерівності у 1999 році став вперше предметом суспільних обговорень у США. Потрібно зауважити, що цифровий розрив (дигітальна нерівність) базується на таких ознаках, як вік, стать, рівень прибутку, освіта, расова і національна належність, місце проживання та ін. Дигітальна нерівність в сучасному світі поглиблює соціально-громадянську нерівність та може спричинити соціальну нестабільність [Falling Through the Net, 1999].

Дигітальна нерівність (з англійск. *Digital divide*) це термін, що висвітлює ситуацію обмеження соціально-громадянських можливостей певних соціальних груп за відсутності можливості доступу до сучасних засобів е-комунікації (комп'ютер, Інтернет, смартфон, мобільний зв'язок, планшет). В українській мові не існує єдиного еквіваленту усталеного в англійській мові терміну – digital divide. Для висвітлення ситуації дигітальної нерівності зазвичай застосовують наступні – цифрова нерівність, цифровий розрив, цифровий бар'єр, дигітальний розрив тощо. Дигітальна нерівність пов'язана з обмеженням

або відсутністю доступу до мобільного зв'язку, Інтернету, комп'ютеру тощо. Все це обмежує можливості певних соціальних груп в отриманні та обміні інформацією; налагодженні політичних, громадських, культурних, освітніх зв'язків тощо. Здолання цифрового розриву сприяє подоланню бідності та нерівності. У соціальних верств, які обмежені у такому обміні, перспективи катастрофічно погіршуються [Кастельс, Хіманен, 2006].

Дигітальна нерівність особливо небезпечна тим, що додатково збільшує і без того помітну конкурентну перевагу певних груп населення перед іншими групами населення, виключаючи останніх з сучасного інформаційного світу. Тож виявлення особливостей сучасної інтернетизації, окреслення соціальних диференціацій доступу і користування населення країни – важлива складова аналізу ресурсних можливостей ефективної електронної демократизації сучасного українського суспільства [Бойко, 2016а].

Аналіз даних моніторингового дослідження засвідчує, що попри вагому позитивну динаміку долучення до користування новітніми інформаційно-комунікаційними технологіями, яка спостерігається серед усіх соціально-демографічних груп українського суспільства, сьогодні все ще спостерігаються певні ознаки дигітальної нерівності серед певних соціальних груп.

Найвразливішими верствами українського населення продовжують залишатись особи, які мають початкову або неповну середню освіту; особи літнього віку; мешканців сільської місцевості. Матеріальне становище пересічних українців також має певний вплив на імовірність долучення до мережі. Результати дослідження засвідчують, що користувачі Інтернетом переважають в усіх окреслених за матеріальними ознаками групах, проте їх кількість в групах з низькими матеріальними статками значно нижча, аніж у групах з високими матеріальними статками. Зазначають, що користуються Інтернетом 61,9% респондентів, які оцінюють матеріальне становище своєї сім'ї, як «злиденне»; 66%, які оцінюють матеріальне становище сім'ї, як «бідне»; 87%, які оцінюють матеріальне становище сім'ї як «середнє» і 85,3%,

як «заможне». Рівень матеріального становища може впливати на якість інтернет-доступу та користування (швидкість, програмне забезпечення тощо), кількість часу перебування в мережі, користування мобільним інтернет-доступом, доступність використання різних інтернет-застосунків тощо, і, відповідно, зменшувати можливість якісного використання усіх тих можливостей і переваг, які надає Інтернет сучасному мешканцю дигіталізованого світу.

Підсумовуючи огляд даних проведеного соціологічних дослідженні можна констатувати, що попередній етап, необхідний для того, щоб почати розгляд використання Інтернету як ресурсу демократизації, успішно здійснений, внаслідок чого вже відбулося масове входження населення країни до онлайн-простору. Аналіз результатів дослідження засвідчує, що країна динамічно дигіталізується. Про це свідчать і результати останніх міжнародних досліджень. Так, на початок 2020 року Україна увійшла до двадцятки світових країн, в яких порівняно з попереднім роком відбулось найбільше зростання кількості інтернет-користувачів [Digital 2020 Global Overview Report, 2020: с. 40]. Україна поступово наздоганяє розвинуті європейські країни за показником загального відсотку населення країни, що користується Інтернетом, випереджаючи зокрема такі країни пострадянського простору як Білорусь, Росія, Молдова [Internet in Europe Stats, 2019]. Динамічне зростання кількості інтернет-користувачів в країні розширює потенційну можливість використання мережі задля поглиблення демократизаційних трансформацій в суспільстві та залучення більш широких верств населення до цих процесів.

Здійснений аналіз входження населення в Інтернет дає можливість зробити певні висновки щодо перебігу громадянськи-центрованої дигіталізації українського суспільства, що детермінує процес електронної демократизації. На даний час ми можемо виділити чотири стадії:

Перша стадія входження в мережу (початкова). Вона розпочалася від часу появи перших інтернет-користувачів в країні та продовжувалася до кінця

2005 року. Це стадія появи перших користувачів мережі Інтернет в Україні. Друга стадія (стадія зближення) розпочалася з 2006 року, року відколи група українських користувачів стала стрімко збільшуватись. 2005 рік став останнім роком переважання серед користувачів «не домашнього» користування мережею. Саме з 2006 року почалися суттєві зміни в окреслені місць користування Інтернетом. Кількість користувачів «домашнім» Інтернетом («користуюсь вдома») почала перевищувати інші досяжні місця користування мережею. Саме з цього року в Україні відсоток користувачів Інтернету, які зазначали, що користуються Інтернетом «вдома» (46,8%) вперше перевищила кількість тих користувачів інтернет-мережі, які зазначали, що користуються нею на роботі (36%) або в інтернет-кафе (25,8%). Зауважимо, що у 2019 році кількість користувачів інтернет-мережі в Україні, які зазначали, що користуються нею вдома сягнула 71,5%. Також, саме 2006 року в Україні кількість користувачів Інтернету (14,8%) вперше перевищила кількість тих громадян, які зазначали що «мають потребу, але не мають можливості користуватись мережею» (10,7%). Почали відбуватися зрушення в свідомості українських громадян щодо сприймання Інтернету як важливої умови якісного існування в сучасному дигіталізованому світі, збільшення реальних можливостей користування мережею, що відтворилось в особливостях онлайн-активності українців [Бойко, 2006d; 2007a; 2008b; 2009b; c, 2010b]. Зазначимо, що на другу половину 2019 року відсоток потенційних користувачів («мають потребу, але не мають можливості користуватись мережею») складав 3,9%.

Подальший розвиток дигіталізаційних процесів в країні, зростання кількості інтернет-користувачів та розширення їх е-активності призвели до подальших позитивних зрушень в реалізації цього процесу та змін інформатизаційної свідомості громадян [Бойко, 2011a; b; c; e; 2012a; b; c; 2013f; 2014c; 2016a]. Що наочно засвідчує поступове зменшення кількості українців, які відзначали, що «не мають потреби і ніколи не користуються» Інтернетом. Від 2013 року, який ми можемо назвати роком початку *третьої стадії*

(стадії опанування) дигіталізації країни, ця група перестала бути найчисельнішою серед українців. Саме від 2013 року, кількість громадян України, які зазначали, що користуються Інтернетом (48,8%) вперше перевищила кількість тих українців, які зазначали, що «не мають потреби і ніколи не користуються Інтернетом» (42,9%). З цього року означена тенденція динамічної дигіталізації українського суспільства стала стрімко зростати, що наразі продовжується і сьогодні. Зауважимо, що у 2002 році таку позицію підтримували 80,7% від усього дорослого населення України, тоді як у 2019 році кількість таких українців скоротилася до 17,5% серед дорослих мешканців країни.

Наразі можна констатувати початок *четвертої стадії* української дигіталізації (стадія розширення можливостей) – стадії мобільного інтернет-користування, яка розпочалася з 2017 року. Вона ознаменувалася активним розвитком мобільного інтернет-доступу та входження в життя пересічних українців мобільного інтернет-користування (смартфон, мобільний телефон, планшет тощо). Саме у 2017 році кількість користувачів Інтернетом в Україні, які зазначали, що користуються мережею будь-де з мобільного пристрою (41,3%) почала перевищувати кількість тих користувачів, які зазначали, що користуються Інтернетом на роботі (23,3%), і тим більше кількості тих українців, які зазначали, що користуються Інтернетом в комп'ютерному клубі, інтернет-кафе тощо (3,4%) [див. *детальніше* Бойко, 2018f].

Наразі, це ті складові громадянськи-центрованого етапу дигіталізації українського суспільства, які було зафіксовано на сьогоднішній день. Проте з огляду на стрімкий розвиток процесів дигіталізації як в країні, так і в світі, безперечно, не закінчення етапу. Важко навіть передбачити, які технологічні сюрпризи, що вплинуть на суспільство в найближчий час, готує нам стрімкий розвиток новітніх інтернет-технологій та динамічне збільшення їх впливу на різні сфери сучасного суспільства і на окремого громадянина.

Окреслені стадії громадянськи-центрованого етапу дигіталізації віддзеркалюють еволюцію формування певних умов, що обумовлюють ресурсну еволюцію готовності громадян до реалізації можливостей електронної взаємодії в суспільстві та детермінують ефективність електронної демократизації суспільства [Бойко, 2006а; с; 2009а; 2011d; 2013е; 2015а; 2016е]. А саме, збільшення кількості користувачів комп'ютерів та інтернет-користувачів; зрушення в особливостях перебігу інтернет-користування, що обумовили зміни в свідомості громадян щодо важливості користування інтернет-технологіями; якісні зрушення інтернет-користування, що обумовили, як збільшення загальної інтернет-активності українських громадян, так і її урізноманітнення; урізноманітнення засобів та типів використання інтернет-мережі, що обумовили підвищення мобільності інтернет-користування та збільшення можливостей суспільної взаємодії соціальних суб'єктів.

Особливістю процесу дигіталізації є його перманентний характер. Саме перманентна інноваційність дозволяє постійно накопичувати та акумулювати переваги кожної з означених стадій задля поліпшення ефективності використання мережі пересічними громадянами. Кожна з окреслених стадій якісно стимулює як розширення можливостей використання мережі, так і використання тих переваг, які надає інтернет-мережа задля реалізації громадянської активності, соціально-громадянської взаємодії, нарощування ефективності такого користування, активного входження громадянина в процеси, що детермінують електронну демократизацію країни. Саме ці зрушення детермінували і структурно-змістову еволюцію онлайн-активності як в цілому [Бойко, 2012с], так і соціально-громадянської онлайн-активності зокрема [Бойко, 2018h].

4.2. Інституційне забезпечення процесу електронної демократизації: практики, етапи та агенти

Моделюючи розвиток в країні новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, ми запропонували представити процес електронної демократизації через формування усталених соціально-громадянських *e*-практик, які відрізняються за характером формалізації. Формалізовані *e*-практики формуються на основі розбудови елементів електронного урядування, розвитку електронної демократії. Причому цей процес передбачає створення самих *e*-інструментів та їх інституціональне оформлення. Оскільки ці речі не відбуваються одночасно, логічно було припустити існування певних етапів, на яких вирішуються різні завдання.

Наприклад, підхід до розгляду можливостей еволюції електронного уряду представлений ООН, відтворює технологічне наповнення електронної демократизації та передбачає проходження певних техніко-технологічних етапів. В програмі електронного урядування ООН така еволюція передбачає проходження п'яти етапів, які детермінують розширення функціонального наповнення формальної онлайн-взаємодії різних соціальних суб'єктів з офіційними державними структурами [United Nations e-Government Survey 2008, 2008].

Перший етап передбачає Веб-присутність (*emerging webpresence*) державних установ в онлайн-просторі. Це наявність офіційного веб-сайту, веб-сторінки тощо. На першому етапі більша частина інформації веб-ресурсу є статичною, можливості взаємодії з громадянами в онлайн-форматі практично відсутні. Другий етап передбачає посилену Веб-присутність (*enhanced webpresence*) в онлайн-просторі. Це, зокрема, надання розгорнутої інформації про структуру, створення посилань до архівної інформації, що є активованою та легко доступною для громадян (наприклад, документи, бланки, звіти, закони, нормативні акти, інформаційні бюлетні тощо). Третій етап передбачає інтерактивну Веб-присутність (*interactive webpresence*). На даному етапі з'являються можливості надання онлайн-послуг – форми завантаження для податкових платежів, заяв на поновлення ліцензій тощо. Такий інтерактивний

портал або веб-сайт з послугами має бути загальнодоступним, активним (дієвим) та зручним для користування. Четвертий етап, означений як транзакційна Веб-присутність (transactional webpresence), передбачає трансформацію державного урядування шляхом запровадження двосторонньої взаємодії між громадянином та урядом. Вона включає варіанти оплати податків, подання заяв на посвідчення особи, реєстрацію народження, поновлення ліцензій та інші подібні онлайн-взаємодії, які надають можливість громадянам отримувати доступ до цих послуг в Інтернеті в онлайн-режимі 24/7. І нарешті, п'ятий етап передбачає повну інтегровану Веб-присутність (fully integrated webpresence). Він забезпечує перетворення владних установ на «пов'язаних суб'єктів, які реагують на потреби своїх громадян шляхом розробки інтегрованого бек-офісу інфраструктури. Це найскладніший рівень онлайн-ініціатив електронного урядування, який передбачає: 1. Горизонтальні зв'язки (серед державних установ). 2. Вертикальне з'єднання центральних і місцевих органів влади. 3. Інфраструктурні з'єднання – забезпечення питання взаємодії. 4. Зв'язки між урядами і громадянами. 5. Зв'язки між зацікавленими сторонами (уряд, приватний сектор, класичні НУО та громадянське суспільство). Крім того, передбачається заохочення та підтримка урядами e-участі громадянина у процесі прийняття рішень» [United Nations e-Government Survey 2008, 2008: p. 16].

Це ідеальна формалізована модель техніко-технологічної еволюції відносин владних установ з іншими соціальними суб'єктами в контексті демократизації суспільної взаємодії, опосередкованої використанням технічних можливостей та інструментів сучасних ІКТ, яка демонструє технологічну еволюцію ресурсів її функціонування в онлайн-просторі. Наразі в Україні ці процеси активно розвиваються.

В процесі концептуалізації ми виокремили технологічно-центрований та законодавчо-центрований напрями інституціонального оформлення

електронної демократизації суспільства. Розглянемо спочатку, що відбувається на першому з них.

Процеси створення *e*-інструментів розглянемо на прикладі ProZorro – унікальної електронної програми тендерних закупівель, яка є суто українським продуктом. Система була створена українськими громадськими активістами (IT-фахівцями) й реалізована завдяки плідній співпраці владних структур, бізнесу і громадськості. Від початку програма адмініструвалася антикорупційною організацією Transparency International Україна, а згодом була передана «народові України (державі)» згідно з «Меморандумом про відмову від авторських прав, передачі державі та подальших кроків створення пілотної версії автоматизованої інформаційної системи електронних державних закупівель в Україні». ProZorro дало можливість здійснити системні реформація тендерного процесу на території України, яка забезпечує публічність процесу державних закупівель. Це прозорі електронні торги, долучитися до яких може будь-який юридичний суб'єкт держави. Така система здатна активізувати демократизаційний процес, сприяючи запобіганню корупції, забезпечуючи прозорість тендерного процесу, повну звітність і можливість контролю громадськості за діями державних установ. «Згідно з Законом України “Про публічні закупівлі” портал prozorro.gov.ua є відкритим ресурсом, який пропонує доступ до всієї інформації з центральної бази даних про електронні тендерні торги, що були оголошені з 31 липня 2016 року. Державні організації-замовники оприлюднюють тендерні оголошення (а учасники аукціону беруть участь у торгах) за допомогою модуля електронного аукціону, доступ до якого вони отримують, зареєструвавшись на авторизованих електронних майданчиках. Модуль аукціону відповідає за те, щоб інформація потрапляла до центральної бази даних і оприлюднювалася на порталі та всіх інших майданчиках одночасно. Портал, база даних і модуль електронного аукціону разом з партнерами та стейкхолдерами формують Єдину систему електронних

публічних закупівель ПроЗорро (ProZorro)» [Офіційний портал оприлюднення інформації про публічні закупівлі України, 2019].

За чотири роки роботи в системі ProZorro зареєстровано вже понад 200 тисяч підприємств учасників торгів. Близько 90% зареєстрованих – це представники малого і середнього бізнесу. За час роботи системи загальна кількість торгів сягнула 4 мільйонів і заощадила понад 100 мільярдів бюджетних коштів. Показник економії – це різниця між початковою вартістю закупівлі та остаточною сумою підписаного після аукціону договору [Prozorro заощадила українським платникам податків 100 млрд гривень, 2019]. ProZorro постійно удосконалюється, підвищується відповідальність за порушення під час закупівель, з'являються нові інструменти боротьби з демпінгом тощо. Система відкрита, і будь-який громадянин може дістати інформацію, на що витрачаються бюджетні кошти держави.

Також у рамках компанії із запобігання корупції та зловживань у системі державних закупівель антикорупційна організація Transparency International Україна ініціювала створення моніторингового громадського проекту DOZORRO. Мета громадських організацій, об'єднаних цим проектом, – моніторинг публічних закупівель, виявлення порушень та інформування контролюючих і правоохоронних органів. Крім того, створено чат-бот (DozorroBot), який дає змогу підписатися на тендер і відстежувати всі процедури й оновлення, що відбуваються в рамках цього тендеру, а це робить його ефективним контрольним ресурсом громадськості в рамках реалізації взаємодій «держава – громадянин», «держава – бізнес» тощо.

Як бачимо, в процесі створення необхідних *e*-інструментів брали участь соціально-активні представники *IT*-структур, громадські організації всередині країни та міжнародні структури, що підтримували процес ззовні. Але, як ми зазначали, створення інструментів саме по собі не забезпечує їх використання, для цього необхідна їх легітимація, створення необхідної нормативно-правової бази, яка б регламентувала їх застосування. Тут має включитися ще один агент,

який буде підтримувати процес зсередини, але на знизу, а згори. Йдеться про необхідність створення нових законодавчих і виконавчих структур, які б забезпечили ефективну реалізацію програми розвитку *e*-урядування в країні.

Такий етап активного впровадження електронного інструментарію в суспільний простір розпочався в країні приблизно з 2014 року. Загальне збільшення громадянської активності того періоду акумулювало й ініціативу небайдужих громадян, у тому числі фахівців *IT*-сфери, спрямовану на створення і розвиток електронних демократичних ініціатив. Така цільова активність суспільства знайшла відгук і у владних колах, зокрема серед досвідченої та професійноосвіченої молоді, яка потрапила в коридори влади на хвилі післяреволюційного курсу країни на оновлення державних владних установ. Упровадження елементів *e*-урядування виступило одним з найвагоміших компонентів загальної реформи державного управління в країні. Задля проведення системної політики у сферах інформатизації суспільства, розробки системи *e*-урядування, формування державних *e*-інформаційних ресурсів, дигіталізації органів та структур державної влади тощо у жовтні 2014 року було створено Державне агентство з питань електронного урядування України. Агентство мало статус центрального органу виконавчої влади і на початку 2019 року налічувало близько 80 фахівців. Середній вік керівного складу агентства становив близько 37 років. Згодом з вересня 2019 року воно було трансформоване у Міністерство цифрової трансформації України, яке очолив Михайло Федоров, наймолодший за всю історію існування незалежної України міністр.

Розглянемо тепер законодавчо-центрований етап інституціонального оформлення електронної демократизації суспільства. Існує ряд суто українських особливостей законодавчого процесу з точки зору соціологічного аналізу проблеми. Перша особливість, яка вплинула на цей процес характерна для всього пострадянського простору та пов'язана з перебуванням країни в умовах подвійної інституційної системи [Головаха, Панина, 2001; Макеєв, 2003

та інші]. Цей чинник, який є одним з суттєвих детермінант демократичного транзиту, безперечно, продовжує впливати на будь-які суспільні процеси в державі, він «пов'язаний з глибоким зв'язком та сильною залежністю нових інститутів від старих» [Норт, 1997: с. 18]. Інша особливість, що вплинула на цей процес, обумовлена особливостями появи та розвитку Інтернету як і у загальносвітовому масштабі, так і в нашому суспільстві. Це відносна молодість Інтернету в якості вагомого гравця у сучасному суспільному просторі. Попри природне бажання будь-якої влади до якомога більшого контролю та розширення владних повноважень за суспільними процесами в державі, Інтернет як об'єкт таких намагань, потрапив в поле зору владних структур не відразу. А саме, відколи влада почала усвідомлювати інформаційно-комунікаційні можливості мережі, ризики та загрози, які може продукувати використання Інтернету різними соціальними суб'єктами.

Від початку законодавчі ініціативи щодо цих процесів відбувались переважно «знизу» (за ініціативи громадської спільноти) та «ззовні» (як верифікація міжнародної правової законодавчої бази). І лише згодом почала відбуватись тенденція до активізації державних інституційних важелів «згори». Сьогодні законодавче оформлення демократизаційного процесу з використанням інтернет-технологій в українському законодавчому просторі перебуває в полі зору різних соціальних агентів – офіційних, формальних владних установ, міжнародних організацій, а також пильної ІТ-спільноти та активної громадськості.

Законодавче оформлення електронної демократизації суспільства віддзеркалює особливості даного процесу в сучасному українському суспільстві. Фахівці виділяють ряд етапів, які забезпечують нормативно-процесуальний супровід демократизаційних процесів в онлайн-просторі [Грицян, Соловйов, 2013]: Перший етап датується 2000 – 2001 роками. Це підготовчий етап, який окреслив загальні аспекти використання ІКТ та формування первинних нормативно-правових засад для подальших дій в цьому

напрямі. Другий етап датований 2002 – 2003 роками, пов'язаний з початком оформлення механізмів *e*-урядування в країні – оприлюднення офіційної інформації відносно перебігу діяльності законодавчої та виконавчої влади в мережі Інтернет. Документи цього етапу були спрямовані на інформаційно-технічне забезпечення процесу та передбачали обов'язковість створення офіційних веб-сайтів, окреслювали обов'язковий формат змістовного оформлення сторінки, формування урядового порталу тощо. У цей період також були законодавчо визначені та оформлені відповідальні структури та суб'єкти цих процесів. Початок третього від 2003 року, пов'язується з формуванням законодавчої бази щодо створення електронного уряду. Автори зазначають, що на даному етапі «цілями пропонованих заходів щодо розвитку інформаційного суспільства визначалися надання громадянам і юридичним особам інформаційних та інших послуг шляхом використання електронної інформаційної системи «Електронний уряд», яка забезпечує інформаційну взаємодію органів виконавчої влади між собою і з громадянами, надає інформацію та інші послуги на основі сучасних інформаційних технологій» [Грицяк, Соловійов, 2013: с. 16]. Четвертий етап датований груднем 2010 роком та пов'язаний з формуванням законодавчої бази щодо розвитку системи електронного урядування в країні, *e*-інструментарію взаємодії органів влади з громадськістю, бізнес-структурами тощо.

Наступний етап по удосконаленню та розширенню законодавчої бази задля успішною реалізації концепції електронного урядування, а також електронної демократії датований кінцем 2017 року. Прийнята в цей час «Концепція електронної демократії в Україні» стала поштовхом до подальшого розвитку демократизаційних процесів в країні, розширення можливостей участі широкого кола громадськості у процесах державотворення та державного управління із застосуванням інструментів *e*-демократії. Наразі законотворчий процес активно триває, формуючи законодавчу базу задля ефективного впровадження елементів *e*-демократії в широкий суспільний обіг.

Підсумовуючи аналіз законодавчих ініціатив у сфері нормативно-правового забезпечення використання е-інструментів зазначимо, що поступово, протягом вже понад двадцяти років, законодавча база із загально-суспільних та загально-технічних питань розвитку інформаційно-комунікаційних технологій в Україні переходить до все більш детальних, дієвоорієнтованих законодавчих ініціатив – означення і затвердження нового напрямку соціально-громадянської діяльності та взаємодії за використання новітніх інтернет-технологій, що є важливим елементом забезпечення використання ресурсної бази Інтернету як чинника демократизації. Серед важливих кроків на цьому шляху слід зазначити схвалення «Концепції розвитку електронного урядування в Україні» і «Концепції розвитку електронної демократії в Україні».

Серед основних цільових напрямів діяльності владних структур, що детермінують процеси електронної демократизації в країні, – упровадження електронних державних послуг, що забезпечує можливість зробити їх отримання прозорішим, зручнішим і доступнішим для громадян; робота з відкриття наборів баз даних в електронному форматі (відкриті дані); забезпечення доступу до широкої публічної інформації; організація системи публічних закупівель та уможливлення контролю громадськості у сфері державних закупівель; функціонування системи електронних звернень громадян, електронних петицій, громадських бюджетів тощо. Такі кроки держави демонструють прозорість і відкритість діяльності органів влади та сприяють поліпшенню умов ведення бізнесу, громадської діяльності, активізують діалог влади з суспільством, підвищують мобільність, а відтак і ефективність діяльності різних соціальних суб'єктів. Відкриття доступу до різного роду інформації, даних і послуг в онлайн-форматі сприяє подоланню корупційної компоненти в рамках реалізації відносин «держава – громадянин». Вони спрямовані на поглиблення процесів демократизації в сучасному українському суспільстві.

Певним критерієм досягнутого є зміни положення України в міжнародних рейтингах, які спрямовані на оцінку розвитку е-урядування. Хоча вони ґрунтуються переважно на оцінці формальних показників і не дають уявлення про реальний рівень впровадження е-інструментів, аналіз такої інформації також важливий показник дигілізаційних трансформацій в країні. За міжнародною оцінкою ООН Україна входить до групи світових країн із високим індексом розвитку електронного урядування EGDI. У 2020 році країна посіла 69-те місце серед 193 досліджуваних країн світу [United Nations E-Government Surveys, 2020: р. 265]. Відбулося суттєве підвищення рейтингу України в сегменті розвитку електронного урядування у порівнянні із попереднім роком дослідження. У 2018 році Україна займала 82-те місце в загальному рейтингу країн за індексом EGDI (рис. 4.2.1).

Рисунок 4.2.1. Динаміка розвитку електронного урядування в Україні за індексом EGDI (2014 – 2020 роки)*

*Джерело даних: United Nations E-Government Surveys. URL: <https://www.un-ilibrary.org/content/periodicals/2411829x> (Дата звернення 7.11.2020).

Зауважимо, що Індекс розвитку електронного урядування (EGDI) за методикою дослідження складається з трьох субіндексів. Зокрема, це *Індекс онлайн-сервісів OSI* (Online Service Index), який містить показники наявності інформаційної служби та наявності розширеної інформаційної служби. А також

індекси надання трансакційних послуг та надання пов'язаних послуг. Також це *Індекс телекомунікаційної інфраструктури ТІІ* (Telecommunication Infrastructure Index). Він складається з показників кількості інтернет-користувачів на 100 жителів; кількості фіксованих телефонних ліній на 100 жителів; кількості абонентів мобільного зв'язку на 100 жителів; кількості бездротових широких підключень на 100 жителів та кількості абонентів фіксованого широкого доступу на 100 жителів. І нарешті *Індекс людського капіталу НСІ* (Human Capital Index), який містить показники рівня грамотності дорослого населення; очікуваної кількості років шкільного навчання; середньої кількості років навчання, а також валовий комбінований коефіцієнт охоплення початковою, середньою і вищою освітою [United Nations E-Government Surveys, 2020]. У 2020 році відбулось помітне зростання показників Індeksu онлайн-сервісів OSI, а також Індeksu телекомунікаційної інфраструктури ТІІ (рис. 4.2.2).

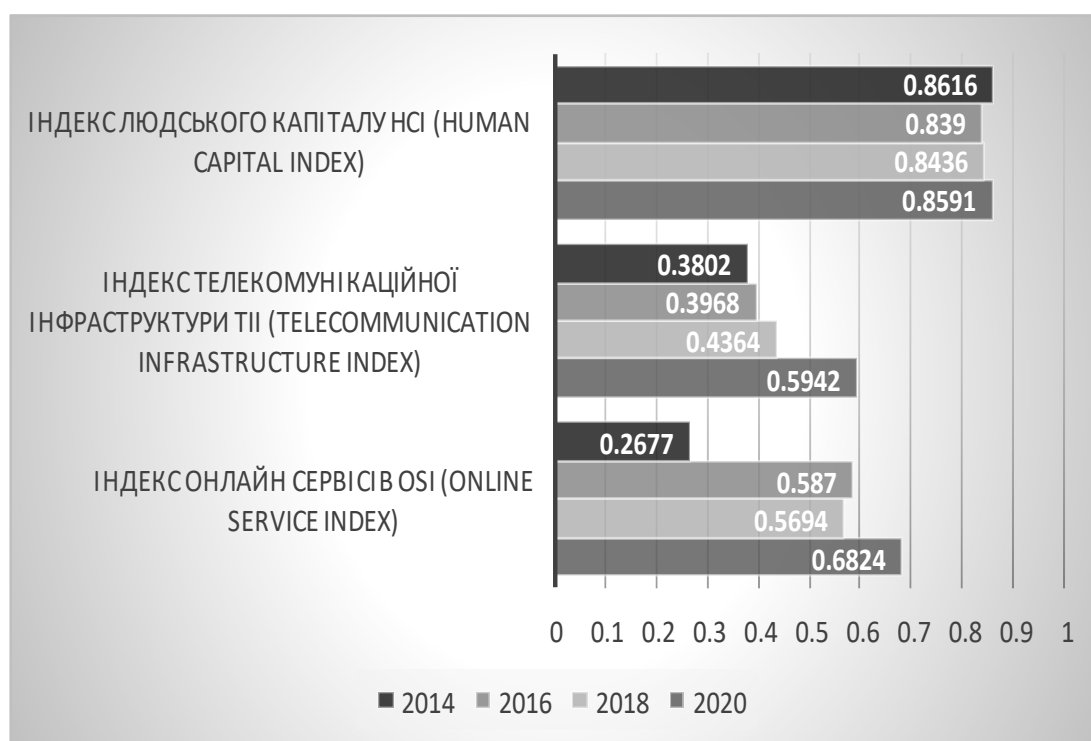

Рисунок 4.2.2. Динаміка субіндексів EGDI в Україні (2014 – 2020 роки)*

*Джерело даних: United Nations E-Government Surveys. URL: <https://www.un-ilibrary.org/content/periodicals/2411829x> (Дата звернення 7.11.2020).

Фактично позитивна динаміка індексу підтверджує, що процес е-демократизації в частині посилення можливостей реалізації формалізованих е-практик відбувається досить успішно, свідчення чого є постійне збільшення доступних онлайн-сервісів, розширення інтернет-доступу і, як наслідок, зростання е-потенціалу демократизації сучасного українського суспільства.

За результатами дослідження 2020 року Україна також увійшла до групи країн із дуже високим рівнем за індексом електронної участі EPI (E-Participation Index), посівши 46-те місце серед 193 країн світу (у 2018 році країна посідала 75-те місце за цим показником). ООН використовує індекс електронної участі як додатковий показник, що вбирає показники трьох рівнів участі: е-інформація (e-information) – забезпечення участі шляхом надання громадянам публічної інформації та доступу до інформації без або на вимогу; е-консультація (e-consultation) – залучення громадян до внесення та обговорення питань державної політики й послуг; е-прийняття рішень (e-decision-making) – демонструє розширення прав й можливостей громадян шляхом спільного розроблення варіантів політики та спільного виробництва компонентів послуг і надання послуг. Дослідження 2020 року презентує таке наповнення рівнів участі в Україні: е-інформація (79,63%), е-консультація (80,95%), е-прийняття рішень (90,91%) [United Nations E-Government Surveys, 2020: с. 315]. Результати міжнародного дослідження ООН демонструють наближення України за індексним виміром можливостей електронної участі до провідних демократичних країн світу, показники яких сягають 100% по всіх виділених позиціях, і поступове нарощування соціо-технічної бази реалізації електронної демократизації українського суспільства.

Якщо звернутися тепер до оцінки впроваджуваних е-інструментів населенням, можна побачити, що за результатами соціологічного опитування Інституту соціології НАН України 2019 року серед змін, які відбулись у країні за останні п'ять років українці виділяють «створення прозорої системи

державних закупівель ProZorro, надання державних адміністративних послуг онлайн» як одну з тих змін, що найбільш позитивно вплинула на життя в країні.

Тож, можна констатувати досить динамічну активність держави щодо впровадження інструментарію *e*-уряду та розвитку елементів *e*-демократії в Україні. Активна робота в рамках інституційного процесу проводиться за різними спрямуваннями. Крім вже зазначених вище слід відмітити переведення в електронний формат державних адміністративних послуг, яке дає можливість отримати будь-яку послугу протягом 24/7 з будь-якого місця при наявності підключення до Інтернету. Електронний формат отримання послуг сприяє відкритості, орієнтований на потреби громадянина, заощаджує час та має певний антикорупційний ефект. Електронні послуги впроваджуються в багатьох сферах – земельні послуги, будівництво, реєстрація бізнесу, екологія, оформлення субсидій, оформлення державної допомоги тощо. Скористатися всіма електронними послугами можна в розділі «Послуги» на «Єдиному веб-порталі органів виконавчої влади України» (kmu.gov.ua). Поступово впроваджуються й модернізуються публічні державні послуги: *e*-послуги, *e*-ідентифікація, відкриті данні тощо. Здійснюється модернізація публічного управління – розвиток електронної взаємодії державних реєстрів (інтероперабельність), електронного документообігу, електронної ідентифікації, *e*-урядування тощо. Станом на середину 2020 року в режимі онлайн доступно близько 120 електронних послуг [Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України, 2020]. Це і реєстрація бізнесу, й електронний кабінет перевізника, і допомога при народженні, і електронний кабінет водія, і комплексна електронна послуга «*e*-малятко», яка дає можливість протягом 10 хвилин за одним онлайн- зверненням у пологовому будинку отримати пакет послуг (свідоцтво про народження, витяг про реєстрацію, грошова допомога, посвідчення батьків багатодітної родини та інші) тощо. Адміністративні електронні послуги надаються на «Єдиному державному порталі адміністративних послуг» (mu.gov.ua).

Важливим показником є постійне зростання електронного документообігу у державі. Перехід в електронний формат дозволяє поєднати державні реєстри різного рівня, створити на цій основі єдину систему взаємодії та зробити її більш ефективною, оперативною, нівелювати у доступі громадян до адміністративних послуг корупційну складову. З цією метою в країні впроваджується система взаємодії українських державних інформаційних ресурсів в онлайн-форматі «Трембіта». Завдяки даній системі через обмін електронними повідомленнями будується мобільна інформаційна взаємодія органів влади. Електронна система «Трембіта» забезпечує надання електронних послуг бізнесу і громадянам. Вона забезпечує зручний уніфікований електронний доступ до даних різних державних реєстрів. Втілюється підсистема загальнонаціональної «Системи електронної взаємодії органів виконавчої влади» (СЕВ ОВВ) «Вулик». Вона забезпечує автоматизацію роботи адміністративних центрів – оброблення заявок на надання адміністративних послуг, контроль термінів, формування звітів; уможливорює надсилання документів до суб'єктів надання адміністративних послуг в електронному форматі. Відбувається імплементація стандарту європейського *e*-документа ASiC, що має сприяти поглибленню євроінтеграційних процесів у країні, поширенню європейської ціннісно-нормативної системи суспільної взаємодії тощо.

На шляху демократизації сучасного українського суспільства уряд підтримує політику відкритості державних закладів і установ, впроваджуючи систему відкритих даних (Open Data). «Відкриті дані» – це офіційна онлайн-інформація, яку можна отримувати, поширювати та використовувати. Відкриті дані можуть використовувати як органи влади, комерційні структури, так і громадські активісти та організації, науковці, дослідники, освітні установи тощо. «На основі відкритих даних створюють корисні для бізнесу та суспільства сервіси. У жовтні 2016 року Україна офіційно приєдналась до Міжнародної хартії відкритих даних, взявши на себе зобов'язання перед

міжнародною спільнотою впроваджувати національну політику відкритих даних відповідно до принципів хартії. Відкриті дані мають потужний антикорупційний ефект, сприяють прозорості влади, позитивно впливають на розвиток економіки. У 2017 році відкриті дані принесли в економіку України понад 700 млн доларів, або 0,67% ВВП. За прогнозами фахівців у разі збереження нинішніх темпів до 2025 року ця цифра зросте вдвічі – до понад 1,4 млрд доларів, або 0,92% ВВП. Сьогодні Україна є одним зі світових лідерів з відкритості даних. На початок 2020 року Єдиний державний веб-портал відкритих даних містив уже понад 30 тисяч таких наборів» [Єдиний державний веб-портал відкритих даних, 2020].

Українська система відкритих даних вже увійшла до європейського інформаційного простору та оприлюднюється на «Європейському порталі відкритих даних» (europeandataportal.eu). У рамках цього спрямування в країні реалізуються такі проекти: Open Data Challenge, Open Data Forum, оновлений «портал відкритих даних», дослідження впливу відкритих даних на розвиток економіки України, відкриті дані міст, різноманітні e-сервіси на основі функціонування системи відкритих даних тощо. Серед найпопулярніших наборів відкритих даних – відомості про зареєстровані транспортні засоби від МВС, дані поверхневих вод від Державного агентства водних ресурсів, дані про ліцензії транспортних засобів на перевезення пасажирів та вантажів від ДСБТ, авто у розшуку, судові справи тощо.

У рамках сучасної демократизації в країні запроваджуються і елементи електронної демократії, які призвані сприяти розширенню можливості участі громадян у процесах прийняття рішень на різних рівнях, оптимізувати діалог «влада – громадянин» у демократичних традиціях. Це бюджети участі (громадські бюджети), електронні звернення, електронні петиції, електронні консультації, які впроваджуються сьогодні в Україні і на місцевому, і на загальнодержавному рівнях.

Уперше в Україні електронні петиції були запроваджені в систему громадянської активності в рамках розширення дієвої взаємодії громадськості із владними структурами у 2015 році. Наразі в Україні електронні петиції можна сьогодні подавати на загальнодержавному рівні – до Президента України, до Верховної Ради України та на регіональному, місцевому рівні – до місцевих обласних рад і органів місцевого самоврядування. По результатах дослідження експертів «Центру розвитку інновацій» 2018 року в Україні «у період з 2015 по 01.06.2018 р. було подано близько 30000 е-петицій в усіх містах України. 11% поданих петицій набрали необхідну кількість підписів для обов’язкового їх розгляду органами місцевого самоврядування (ОМС), 96% з них були розглянуті ОМС, відповідним структурним підрозділом чи відповідальною особою. 50% розглянутих е-петицій були підтримані ОМС, а 28% підтриманих петицій були реалізовані, відповідно до даних наданих ОМС. Інструмент е-петицій запроваджено в усіх містах – обласних центрах України мешканці яких є найбільш активними користувачами. Частка е-петицій у таких містах по відношенню до всеукраїнських показників складає не менше 70%. Найбільш популярні теми е-петицій: благоустрій, транспорт та дороги, житлово-комунальні послуги» [Ємельянова, Лобойко, 2018: с. 8].

Повертаючись до теми агентності зазначимо, що е-демократизаційний потенціал України активно розбудовується за підтримки різних донорських, міжнародних фондів та організацій, і це також сприяє стрімкому розвитку е-сфери в країні. Розробляються програми інформатизації регіонів країни, проводяться тренінги з е-демократії, е-урядування для представників громадських спільнот, громадських активістів, молодих лідерів і студентів, а також впроваджуються навчальні курси для держслужбовців, робітників ЦНАПів, працівників освітніх закладів тощо. У контексті вдосконалення процесів демократизації в суспільстві створюються нові інструменти е-демократії – можливості е-взаємодії на загальнодержавному рівні і місцевих рівнях постійно зростає.

У рамках потужної програми «Електронне врядування задля підзвітності влади та участі громади» (EGAP), яка реалізується за фінансової підтримки Швейцарської Конфедерації та виконується «Фондом Східна Європа та Innovabridge Foundation», створена інтерактивна онлайн-платформа «Єдина платформа місцевої електронної демократії» (e-DEM). Вона забезпечує онлайн-доступ до користування інструментами електронної демократії – це система, яка надає можливість громадськості через звернення з е-петиціями до органів місцевої влади на локальному рівні впливати на розвиток місцевих громад. За умови підтримки визначеною кількістю мешканців, такі петиції мають бути розглянуті органами влади у встановленому Законом порядку. Також це громадські бюджети, які дають змогу мешканцям пропонувати свої проекти розвитку і впливати через онлайн-голосування на розподіл певної частини коштів місцевого бюджету. Крім того, це і проведення опитувань громадської думки, впровадження електронних консультацій з громадськістю, здійснення громадських обговорень проектів документів перед їх ухваленням із врахуванням пропозиції широкої громадськості щодо вирішення питань розвитку як місцевих громад, так і країни в цілому, що має забезпечувати можливість ефективно взаємодіяти владі з громадськістю. Е-платформа також пропонує «сервіс “Відкрите місто” – краудсорсингову інтернет-платформу із застосуванням геоінформаційних технологій для взаємодії мешканців з місцевою владою та комунальними підприємствами, а також – для самоорганізації громадян. Основне призначення сервісу – інформування мешканцями місцевої влади про актуальні проблеми благоустрою, житлово-комунальної сфери, інфраструктури тощо, для оперативного усунення цих проблем» [e-DEM платформа електронної демократії, 2019].

«Платформа електронної демократії» (e-DEM) була першою в Україні платформою, створеною громадськими активістами за підтримки міжнародної спільноти, яка об'єднала найпопулярніші серед користувачів е-сервіси, інструменти е-демократії в одному локальному е-просторі. Така платформа – це

можливість громадськості впливати на місцеву владу. Вона дозволяє бачити в реальному часі всі електронні сервіси до яких підключені певні місцеві громади, а також можливість долучитися до важливих ініціатив для кожного мешканця. На сайті постійно оновлюється інформація щодо онлайн- активності громадськості із зазначених напрямів: громадський бюджет, відкрите місто, місцеві петиції, консультації з громадськістю тощо. Така інформація дає можливість бачити актуальні події громади – це й інформація про нові петиції, і актуальні опитування з місцевих проблем, і нові проекти громадського бюджету тощо.

Це не єдина програма, що реалізується громадськістю в Україні в рамках курсу на впровадження демократичних інструментів *e*-урядування. Можна означити серед громадських організацій, що активно сприяють розвитку демократизаційних процесів у країні такі: «Електронне врядування задля підзвітності влади та участі громади» (EGAP), громадська організація «Електронна демократія», громадська спілка «Центр розвитку інновацій», «Центр політичних студій та аналітики “Ейдос”», «Центр політико-правових реформ», «Мій голос», «Подільська агенція регіонального розвитку», асоціація органів місцевого самоврядування «Асоціація відкритих міст», «Громадянське суспільство онлайн» та інші громадські організації та асоціації, що представляють інтереси певних соціальних груп, осіб з інвалідністю тощо.

Результатами реалізації таких програм стає впровадження і вдосконалення інструментів електронного урядування (*e*-демократії, *e*-уряду), які підвищують ефективність і прозорість діяльності органів центральної і місцевої влади, надання *e*-послуг, *e*-взаємодії держави і громадян. Впровадження інструментів *e*-демократії, розширення *e*-платформ громадянської активності та взаємодії, засобів взаємодії форматів «держава – громадянське суспільство», «держава – громадянин» сприяють можливості розширення участі громадян у процесах обговорення та прийняття рішень різного рівня (від загальнодержавного до регіонального, міського, районного

рівнів), підвищенню загального рівня громадянської активності, формуванню свідомості активного громадянина, здатного впливати на суспільні процеси в державі. Сьогодні за ініціативи держави активно формується єдина державна платформа взаємодії держави з громадянами «Дія», мета якої об'єднати усі електронні сервіси в одному місці, що має підвищити ефективність реалізації цих форматів взаємодії владних структур із громадянами.

У 2019 році за даними державної служби статистики України фіксується досить активна взаємодія влади з громадянами в електронному форматі щодо реакції владних структур на електронні звернення громадян. Було зареєстровано понад 873685 *e*-звернень громадян до різних державних установ, переважна більшість з яких була розглянута владними структурами (858682 *e*-звернень) (рис. 4.2.3).

Рисунок 4.2.3. Кількість зареєстрованих та розглянутих е-звернень за угрупованнями установ (од, 2019)*

*Джерело даних: Використання інструментів електронної демократії органами державної влади та місцевого самоврядування у 2019 році // Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Дата звернення 30.06.2020).

Впроваджуються в електронному форматі і такі демократичні інструменти взаємодії «влада – громадянин», як громадський бюджет та електронне консультування з громадськістю. У 2019 році було подано 15347 проектів громадських бюджетів («Бюджет участі»), з них до органів державної влади подано 1598 проєкти, до органів місцевого самоврядування 13749 проєкти. За результатами онлайн-голосування було підтримано 5443 проєкти громадського бюджету [Використання інструментів електронної демократії органами державної влади та місцевого самоврядування у 2019 році, 2020]. Було оприлюднено 5639 *e*-консультацій та 4735 звітів за результатами проведених *e*-консультацій з громадськістю (рис. 4.2.4).

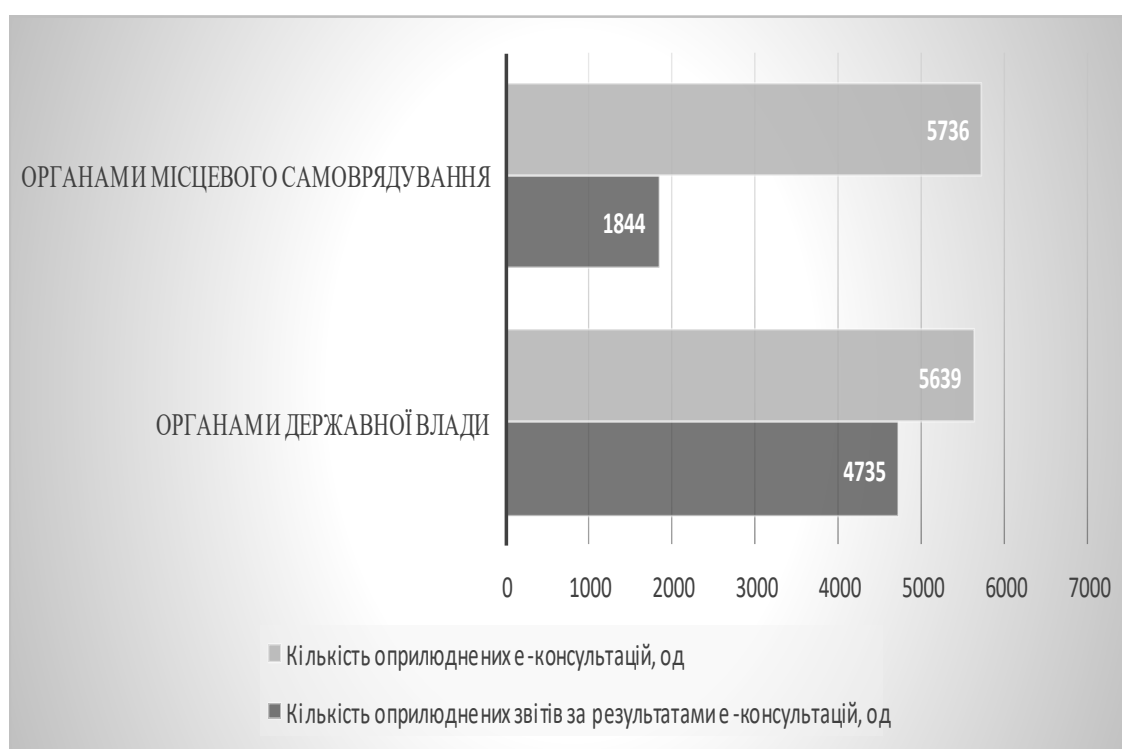

Рисунок 4.2.4. Е-консультації органів державної влади та місцевого самоврядування з громадськістю (од, 2019)*

*Джерело даних: Використання інструментів електронної демократії органами державної влади та місцевого самоврядування у 2019 році // Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Дата звернення 30.06.2020).

Проте не всюди впровадження *e*-інструментів іде однаковими темпами. Показовим є те, що кількість оприлюднених *e*-консультацій з громадськістю

набуває поширення і серед органів місцевого самоврядування, і серед органів державної влади, проте кількість оприлюднених *e*-звітів за результатами проведеного *e*-консультування органами місцевого самоврядування значно нижча, ніж органами державної влади.

У 2019 році за даними державної служби статистики України також було оприлюднено 10350 *e*-петицій до різних державних органів, проте кількість підтриманих *e*-петицій була вразі меншою (рис. 4.2.5).

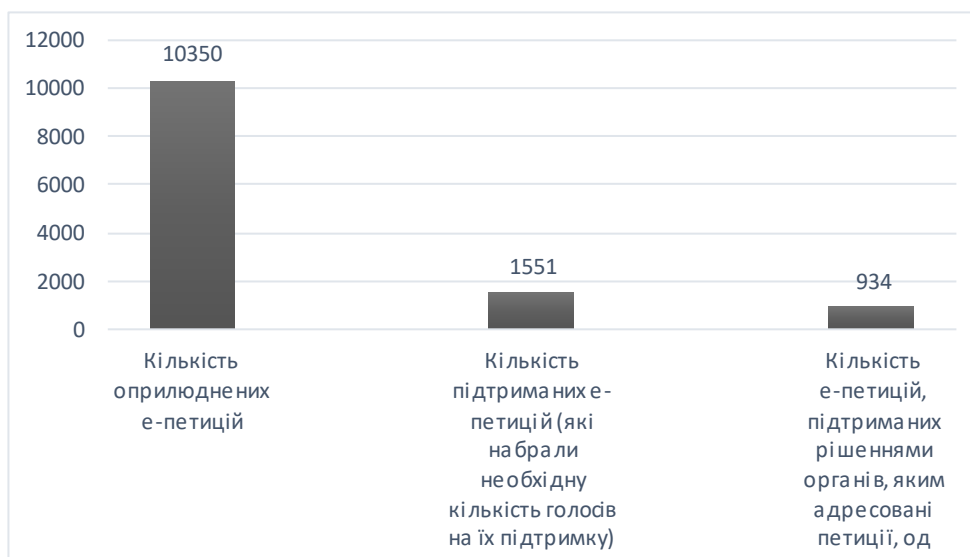
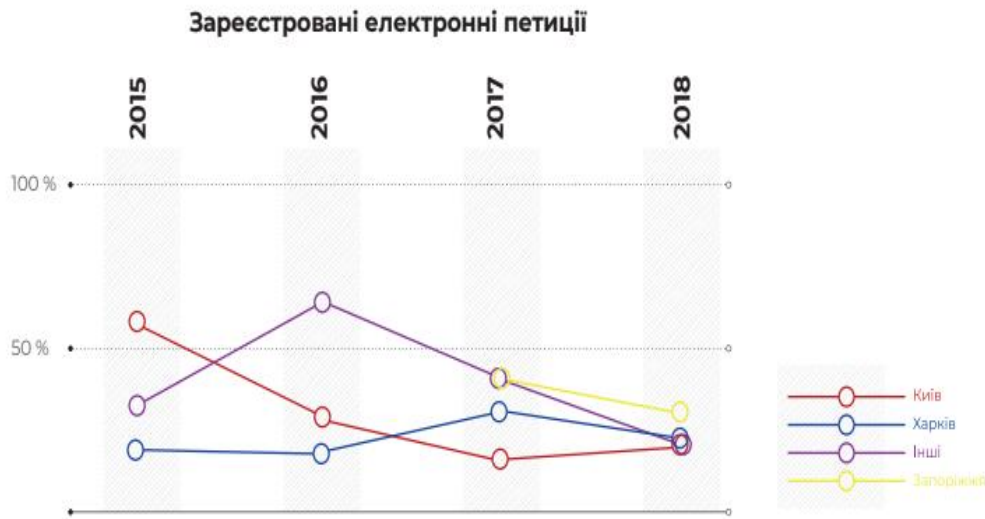

Рисунок 4.2.5. Впровадження *e*-петицій в Україні (од., 2019)*

*Джерело даних: Використання інструментів електронної демократії органами державної влади та місцевого самоврядування у 2019 році // Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Дата звернення 30.06.2020).

Дослідження, здійснене експертами «Центру розвитку демократій» засвідчує, що «найбільш активними користувачами *e*-петицій мешканці стають відразу після запровадження цього інструменту» і презентує таку динаміку кількості зареєстрованих *e*-петицій (рис. 4.2.6).

У 2017-2018 роках (станом на 01.06.2018 р.) найбільше петицій зареєстровано у Запоріжжі.

Рисунок 4.2.6. Динаміка кількості зареєстрованих петицій*

*Джерело: Ємельянова А., Лобойко С. Національне дослідження електронних петицій в Україні. Київ, 2018: с. 14.

Стосовно причин такої динаміки автори дослідження зазначають, що мешканці «надалі – починають більш розважливо ставитись до використання е-петицій» та визнають, що проблема потребує додаткового дослідження в майбутньому [Ємельянова, Лобойко, 2018: с. 14]. У подальших аналітичних дослідженнях цієї проблематики експерти центру продовжують свій аналіз, розглядаючи проблеми формування е-петицій та їх запровадження. Вони пов'язують ситуацію низького відсотка запровадження е-петицій, зокрема з тим, що «електронні петиції часто подають до органу, який не має компетенції вирішувати таке питання (наприклад, петиції з вимогою підвищення пенсій подаються до органів місцевого самоврядування); електронні петиції часто недостатньо якісно підготовлені авторами та/або містять нечіткі формулювання або ідеї; електронні петиції є невиконуваними» [Коротка записка щодо електронних петицій. Україна – Латвія, 2019: с. 3].

Такий вигляд має загальна картини реалізації демократичних трансформацій, що відбуваються в Україні, відтворена у формальній статистиці впровадження нових е-інструментів. Тож можна зазначити, що впровадження

інструментів *e*-урядування (*e*-уряду та *e*-демократії) в соціально-громадянські взаємодії в українському суспільстві на сьогодні перебувають на початковому етапі. Виступаючи на форумі відкритих даних наприкінці вересня 2019 року, М. Федоров окреслив глобальні плани подальшої цифрової трансформації держави, про результати яких він має намір звітувати щонайменше через рік плідної роботи [Розпочав роботу Open Data Forum 2019, 2019]. Тож оцінка ефективності роботи нового міністерства попереду.

Якщо звернутися до даних моніторингового соціологічного дослідження Інституту соціології НАН України, яке відстежує особливості залучення пересічних громадян України до використання можливостей *e*-урядування починаючи з 2017 року, то слід зазначити, що в масштабах країни фіксуються наступні тенденції щодо певних показників такої активності, які були зафіксовані у загальному переліку активностей і обрані респондентами при відповіді на запитання «*Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?*» (табл. 4.2.1).

Таблиця 4.2.1

Соціально-громадянська активність у рамках використання можливостей *e*-урядування серед користувачів Інтернету в Україні (%)

<i>Варіанти відповіді:</i>	2017 <i>N=1245</i>	2019 <i>N=1416</i>
Отримую електронні державні послуги (<i>e</i> -реєстрація, <i>e</i> -довідка, <i>e</i> -черга тощо)	4,9	8,6*
Підтримую або ініціюю електронні петиції, звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (<i>e</i> -петиції, <i>e</i> -звернення, <i>e</i> -скарги тощо)	5,6	9,2*
Надсилаю електронні запити щодо отримання публічної інформації, створеної суб'єктами владних повноважень (<i>e</i> -запити)	1,9	4,0*
Відстежую інформацію щодо звітності за прибутками та видатками чиновників, прозорості фінансових операцій чиновників, звітів їх діяльності на посаді (<i>e</i> -декларації, <i>e</i> -звіти)	4,0	4,2
Відстежую інформацію про результати проходження різноманітних конкурсних проєктів, тендерів на закупівлю	2,3	5,5*

товарів або послуг державними установами, витрачання бюджетних коштів (<i>e</i> -бюджет, <i>e</i> -тендери, <i>e</i> -закупівлі система ProZorro)		
Приймаю участь в <i>e</i> -тендерах, підтримую або ініціюю проекти бюджету участі онлайн тощо	-	2,0

* різниця статистично значуща на рівні 1% (позначка розміщена поруч із більшим значенням).

Результати опитування 2019 року демонструють позитивну динаміку впровадження елементів *e*-уряду та *e*-демократії в обіг суспільної взаємодії в онлайн-форматі порівняно з 2017 роком. Показники по окремих позиціях збільшились майже вдвічі протягом останніх двох років. Проте кількість користувачів, які онлайн здійснювали означену соціально-громадянську активність у рамках реалізації взаємодії «держава – громадянин», у 2019 році не перевищувала 10% від загальної кількості дорослого населення України. Невеликі відсотки щодо виділених у дослідженні позицій онлайн-активності унеможливають здійснення глибшого аналізу соціально-демографічних показників такої активності й потребують подальшого відстеження ситуації в країні. Сьогодні можна зазначити як тенденцію те, що серед осіб, які ініціюють або підтримують електронні петиції, електронні звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (*e*-петиції, *e*-звернення, *e*-скарги тощо), переважають респонденти середнього віку з незакінченою або закінченою вищою освітою. Регіональні та поселенські характеристики за даним показником наразі не демонструють відмінностей.

Задля популяризації *e*-петицій у рамках реалізації «Концепції розвитку електронної демократії» громадські структури за фінансової підтримки іноземних донорських структур впроваджують ілюстративні та роз'яснювальні матеріали. Головний акцент робиться на агітації щодо підтримки петицій, тобто їх кількісного продукування. Це, наприклад, розроблення агітаційної покрокової інструкції таких дій громадян. На змістовних складових запровадження електронного інструментарію процесів демократизації увага не

акцентується. «Не знаєш як подати чи підписати електронну петицію?» запитують виконавці проєкту. «Для тебе – покрокова інструкція!» (рис. 4.2.7).

Рисунок 4.2.7. Покрокова інструкція подання електронних петицій*

*Джерело: Електронні петиції. URL: https://prezi.com/view/7u57dfMXAZeVhWi8qsBb/?fbclid=IwAR0uQKBtENJt5jcyfnfLuONabf2jGXztBoVHNTi3rU8ANPAKXM6Nh_VkJnDs (Дата звернення 17.02.2019).

Аналіз реалізації формалізованої електронної активності в українському суспільстві висвітлює загальну особливість більшості програм, які реалізуються в рамках упровадження елементів *e*-демократії, *e*-уряду – концентрацію переважно (або і виключно) на статистичних, кількісних ознаках і показниках цих процесів (скільки даних відкрито, скільки послуг впроваджено тощо). Така ситуація, відтворена і у «Концепції розвитку електронної демократії в Україні» від 2017 року, де зазначається, що «за результатами реалізації другого етапу передбачається забезпечення базових елементів електронної демократії в усіх сферах суспільного життя. Ключовим індикатором успішності реалізації Концепції на перших етапах є динаміка показника електронної участі згідно з міжнародними оцінками» [Концепція розвитку електронної демократії в Україні, 2017].

Ефективність демократизаційного процесу через залучення елементів електронного урядування (*e*-демократії, *e*-уряду) в життя пересічних громадян

потребує не тільки їх популяризації, підвищення електронної грамотності громадян і кількісного збільшення *e*-інструментарію. Важливим є відпрацювання реально діючого, інституціоналізованого механізму *e*-взаємодії, формування якісно функціонуючого *e*-інструментарію громадянської взаємодії. Він має стати повноцінним інституціоналізованим елементом суспільної взаємодії, активним елементом ціннісно-нормативної свідомості всіх суб'єктів даного процесу. На думку експертів, саме проблема «несерйозного» ставлення чиновницького апарату до *e*-процесів (як запиту до реальних дій чиновника), недостатня інституціоналізованість механізмів їх реалізації може стати причиною знецінення можливостей *e*-демократії та втрати довіри суспільства до їх дієвості й результативності. Потрібно змістити акцент з формально-кількісних показників упровадження елементів *e*-урядування на показники їх інституціоналізованості в сучасному українському суспільстві, показники якості реалізації всього механізму, дієвості *e*-інструментарію тощо [Бойко, 2020с]. Суспільству потрібен реальний соціальний суб'єкт, який має взяти на себе всю відповідальність за ефективну реалізацію демократизаційних трансформацій в Україні. Важливість і нагальну актуальність розв'язання цих завдань демонструє, наприклад, і ситуація (динаміка ситуації) з *e*-петиціями, довіра до яких у суспільстві знижується через усвідомлення пересічним громадянином неефективності реалізації своїх інтересів через цей механізм суспільного впливу. Інформаційні і дослідницькі платформи активно демонструють результати «загальної кількості *e*-петицій», «підтримані петиції», «петиції на розгляді», проте інформація про кількість реально реалізованих *e*-петицій залишається досить незначною. Дослідження українських і латвійських аналітиків засвідчує, що «результативність електронних *e*-петицій на місцевому рівні в Україні, відповідно до даних дослідження Центру розвитку інновацій складає 28% від загальної кількості розглянутих органами місцевого самоврядування *e*-петицій та, приблизно, 15% до Президента України. Натомість результативність електронних петицій до Парламенту Латвії складає

63%» [Коротка записка щодо електронних петицій. Україна – Латвія, 2019: с. 3].

Сьогодні держава бере всю відповідальність на себе, спускає донизу ті рішення, які слід реалізовувати на місцевому рівні. Але процес успішної дигіталізації потребує не лише наявності певної матеріально-технічної бази, професійних та технічних навичок і вмінь суб'єктів онлайн-взаємодії, а й активного і свідомого бажання здійснювати ці зміни. Успішність дигіталізаційних перетворень у сучасній українській державі залежить від продуктивної взаємодії усіх агентів цих трансформацій, їхньої плідної співпраці та готовності суспільства до таких перетворень. І активний діалог усіх агентів цього процесу є запорукою успішності дигітального реформування країни.

Підсумовуючи аналіз особливостей реалізації електронного урядування в Україні, можна констатувати активну діяльність усіх агентів цього процесу. Вагомі кроки на шляху демократизації суспільства за допомогою використання інтернет-технологій реалізуються як державними структурами, так і громадянськими організаціями, а також структурами, які реалізують різні цільові програми в *e*-сфері за цільової міжнародної донорської підтримки.

Особливістю звітності різних установ стає фіксація кількісних показників, зокрема, розширення *e*-інструментарію: збільшення кількості впроваджених *e*-послуг, розширення кількості електронних баз в рамках реалізації програми «відкриті данні», розширення кількості бюджетів участі тощо. Зроблений акцент на збільшення кількості цілком зрозумілий і прийнятний на перших етапах розбудови таких *e*-процесів. Проте за умов імовірності недосконалості впровадженого *e*-інструментарію (недієвість механізму реалізації, неякісного наповнення відкритих баз даних тощо) може стати згубним задля подальшого ефективного розвитку процесів електронного урядування в країні. Більше того, може мати негативні наслідки для реалізації демократизаційних процесів в країні в цілому. Формальне збільшення кількості електронних послуг, відкритих «баз даних», зініційованих громадянами

електронних петицій тощо – може стати красивим аргументом звіту про вагомі демократизаційні трансформації, що відбуваються в суспільстві, проте не мати нічого спільного з реальними демократизаційними трансформаціями суспільства. Така формальна робота по реалізації програми розвитку електронної демократії в країні, з одного боку дозволяє владі звітувати про успішність демократизаційних перетворень в країні, а з іншого є безпечною для влади (через свою технічну і функціональну (в тому числі й законодавчо-правову) неспроможність реалізації закладених в неї демократичних функцій інформаційних, контрольних, наглядових тощо). Ситуація впровадження неякісного інструментарію та активного заохочення громадян до його використання здатна підірвати довіру громадянина до використання інтернет-можливостей як демократизаційного інструменту. Більше того привести до розчарування громадянина в усвідомленні своєї спроможності впливати на соціально-громадянські процеси та ситуацію в країні за допомогою формалізованих інструментів *e*-взаємодії (*e*-уряду, *e*-демократії). І таку ситуацію недовіри до використання Інтернету в якості дієвого демократичного ресурсу трансформації суспільства важко буде подолати в подальшому, навіть за умови впровадження якісного, функціонального *e*-інструментарію.

Серед особливостей запровадження «неякісного *e*-інструментарію» можна означити той факт, що ситуація його впровадження донедавна залишалась «точковою», несистемною. Вона базувалась на активному залученні до цього процесу (переважно на міжнародній грантовій основі) великої кількості активної громадськості в різних регіонах. Багаточисельні освітні і інформаційні програми, спрямовані на роботу з громадськими активістами, держслужбовцями, молоддю в різних регіонах (наразі, виділених міжнародними спонсорськими організаціями пілотних регіонах, кількість яких постійно зростає) розширюють кількість обізнаних та вмотивованих до громадянської активності громадян, міст та містечок по всій країні. Така активність є вкрай важливою для розбудови демократичного суспільства в

країні. Проте вона не здатна змінити загальну ситуацію підвищення рівня залученості громадян України до користування електронними можливостями демократичного розвитку суспільства, підвищення функціональної обізнаності громадян стосовно використання інструментів електронної демократії і довіри до них, як дієвих ресурсів реалізації демократичних відносин в суспільстві.

Вирішення цих проблем потребує реальних інституціоналізаційних зрушень в суспільстві, ефективної суспільної легітимації та пильної уваги держави, як основного координатора, відповідального сьогодні за ефективність реалізації таких трансформацій в країні. І створення Міністерства цифрових трансформацій України, а також дієва співпраця держави з ключовими агентами даного процесу, які позитивно зарекомендували себе як фахівці високого рівня з активною громадянською позицією впродовж усього періоду здійснення дигіталізаційних трансформацій в сучасному українському суспільстві, безперечно має сприяти вирішенню існуючих проблем та руху країни в напрямку ефективного впровадження інструментів електронної демократизації.

4.3. Становлення практик соціально-громадянської *e*-активності

4.3.1. Від концепції до емпірії: аналіз динаміки та особливостей реалізації соціально-громадянських *e*-практик

Ресурси формально організаційного характеру, які ми розглянули вище, набувають дієвості лише за умови увімкнення ресурсів соціально-громадянської поведінкової активності. Наведені у попередніх підрозділах дані свідчать про стрімкий розвиток в країні новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, динамічне зростання кількості користувачів, збільшення популярності Інтернету і доступності до мережі, постійне оновлення і удосконалення технічних засобів (гаджетів), які забезпечують

інтернет-доступ та стрімке зростання кількості різноманітних *e*-сервісів і електронних платформ. Все це створює нові ресурси і можливості соціальної реалізації в мережі, сприяє збільшенню онлайн-активності і появі в сучасному суспільстві нового виду соціальних практик, пов'язаних з використанням новітніх інтернет-можливостей, які детермінують громадянську активність людей [Бойко, 2018b].

«Громадянська онлайн-активність доволі нове соціальне явище на відміну від звичних офлайн-форм громадянської активності, які мають багатовікову історію. Сьогодні практично відсутні фундаментальні пролонговані дослідження соціально-громадянської активності в Інтернеті, причому це стосується і зарубіжного, і вітчизняного науково-дослідницького поля. Звичайно така активність є досить новим соціальним феноменом, проте той вагомий вплив мережі на сучасні суспільні процеси, який спостерігається сьогодні, значно актуалізує потребу ретельних досліджень громадянської онлайн-активності. Окреслення соціологічного портрету українського користувача мережі Інтернет, який тою чи іншою мірою реалізує онлайн соціально-громадянську активність допоможе усвідомити особливості соціального суб'єкта, який сьогодні виявляє таку активність в мережі та дослідити, яка саме активність є найбільш популярною в сучасному українському суспільстві» [Бойко, 2018b: с. 61].

Наразі можна констатувати, що онлайн-активність користувачів охоплює досить широке змістово-цільове поле соціальної активності громадян. Результати аналізу особливостей соціально-громадянської онлайн-активності користувачів засвідчують постійне нарощування різноманітної інтернет-активності та демонструє активну і різноманітну реакцію користувачів на суспільно-соціальні процеси, які відбуваються у суспільстві і у світі [Бойко, 2013g; 2014b; 2015c; 2017b; c; d].

Вивчення поведінкових *e*-практик з метою виявлення їх усталеності і вкоріненості в повсякденні взаємодії передбачає проведення пролонгованих

моніторингових досліджень, що дозволяють зафіксувати ефект тривалості, повторюваності і стійкості даних поведінкових активностей у просторово-часовому континуумі.

Дослідження соціально-громадянської активності проводяться в Інституті соціології НАН України починаючи з 2013 року, часу початку в Україні активної розбудови нових суспільних відносин, зокрема і відносин «держава – громадянин» в онлайн-форматі в рамках курсу країни на подальшу демократизацію суспільства з використанням можливостей новітніх інтернет-технологій [Бойко, 2017с].

Для аналізу громадянської онлайн-активності ми використовували дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України 2013-го, 2015-го, 2017-го, 2019-го років. В опитуваннях було задіяно авторський інструментарій. Респондентам ставилось запитання *«Яку активність Ви виявляєте в мережі Інтернет?»* з заданими альтернативами, які відтворюють різні види соціально-громадянської активності в мережі. До переліку альтернатив включалися індикатори, які були виокремлені нами теоретично в процесі концептуалізації на основі аналізу можливостей, що їх надає онлайн-середовище задля залученості користувачів у демократизаційний процес.

Результати дослідження засвідчують, що з кожним роком зменшується кількість громадян, які зазначають, що не користуються інтернет-мережею задля реалізації своєї соціально-громадянської активності. Якщо у 2013 році частка таких користувачів сягала 45,6% від загальної кількості дорослого населення України у віці від 18 років і старше, то у 2019 році їх кількість скоротилася до 33,6%.

Моніторингове дослідження продемонструвало, що розширення можливостей використання мережі задля реалізації соціально-громадянської активності та взаємодії в онлайн-форматі сприяє позитивним зрушенням в реалізації е-практик. Впродовж останніх років відбувається зростання інтересу сучасних українців до соціально-громадянської проблематики,

урізноманітнення соціально-громадянської онлайн-активності та взаємодії інтернет-користувачів. Збільшується кількість громадян, які використовують мережу із метою реалізації своїх соціально-громадянських потреб та інтересів (табл. 4.3.1.1).

Таблиця 4.3.1.1

Динаміка розподілу відповідей на запитання «Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?» серед користувачів інтернет-мережі (%)

	2013 N=824	2015 N=1147	2017 N=1245	2019 N=1416
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	32,8	45,4	39,3	42,3*
Відстежую новини суспільно-політичного життя	32,0	44,2	41,5	41,6*
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	12,0	16,4	13,7	23,1*
Звертаюсь до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	5,6	5,0	3,6	6,3
Звертаюсь до громадських, міжнародних організацій	2,1	3,4	1,5	3,1
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	2,7	5,4	4,5	7,4*
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	5,6	9,2	7,1	10,8*
Обговорюю на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	3,9	8,5	5,3	6,1**
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога солдатам АТО, переселенцям, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	4,0	4,6	7,2	6,6**
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	1,5	1,6	2,3	4,7*
Отримую електронні державні послуги (e-регістрація, e-довідка, e-черга тощо)	-	-	4,9	8,6*
Підтримую або ініціюю електронні петиції, звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (e-петиції, e-звернення, e-скарги тощо)	-	-	5,6	9,2*

Надсилаю електронні запити щодо отримання публічної інформації, створеної суб'єктами владних повноважень (e-запити)	-	-	1,9	4,0*
Відстежую інформацію щодо звітності за прибутками та видатками чиновників, прозорості фінансових операцій чиновників, звітів їх діяльності на посаді (e-декларації, e-звіти)	-	-	4,0	4,2
Відстежую інформацію про результати проходження різноманітних конкурсних проєктів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання бюджетних коштів (e-бюджет, e-тендери, e-закупівлі система ProZorro)	-	-	2,3	5,5*
Приймаю участь в e-тендерах, підтримую або ініціюю проєкти бюджету участі онлайн тощо	-	-	-	2,0
Інше	0,6	3,5	2,6	-
Нічого з переліченого не роблю	45,6	25,6	33,3	33,5*

* статистично значуща різниця між частками в рядках першого і останнього років дослідження мінімум на рівні 1% ($p = 0,01$, позначка розміщена поруч із більшим значенням)

** статистично значуща різниця між частками в рядках першого і останнього років дослідження мінімум на рівні 5% ($p = 0,05$, позначка розміщена поруч із більшим значенням)

Аналіз результатів дослідження засвідчує, що українці найбільш активно використовують інтернет-мережу задля отримання різноманітної соціально-політичної інформації із різних інформаційних джерел в онлайн-форматі – ознайомлення з інформацією на сайтах різних державних і недержавних організацій; відстеження новин суспільно-політичного життя; читання блогів, сторінок політиків, громадських діячів. Решта e-активностей, зокрема обговорення в мережі питання суспільно-політичного спрямування, поширені значно меншою мірою. Водночас, якщо дивитися на динаміку процесів, можна зафіксувати поступове, хоч і повільне збільшення онлайн-активності, пов'язаної з контактуванням із владними та громадськими структурами онлайн; використанням мережі задля вираження своїх думок і пропозицій з різних питань соціальної проблематики тощо. Зростає кількість громадян, які долучаються до використання мережі задля ініціювання та підтримки різних соціально-громадянських заходів, ініційованих користувачами в мережі (як-то,

допомога солдатам АТО, переселенцям, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо).

Поступово зростає і онлайн-активність, пов'язана з формалізацією відносин «держава – громадянин» в онлайн-форматі, використання онлайн-можливостей залучення інструментів е-урядування (е-уряду та е-демократії), а також соціально-громадянська активність, пов'язана із здійсненням контролю за владою, заходами запобігання корупції, реалізацією функцій громадянського суспільства. На темі контролю слід зупинитися дещо детальніше.

Наявність в країні дієвої системи механізмів і практик громадського контролю за владою виступає одним з провідних показників ефективності демократизаційних процесів в суспільстві. Дослідницькі розвідки щодо оцінки дієвості різних можливостей контролю за діяльністю владних структур здійснювались за допомогою аналізу відповідей на запитання *«Як Ви вважаєте, чи є у Вас можливість контролювати діяльність владних структур?»*, яке було включене в моніторингове дослідження Інституту соціології у період з 2001 року по 2013 рік. Результати дослідження 2013 року, яке відбувалось напередодні революційних подій 2013 – 2014 років, презентували ситуацію, коли 76,5% опитаних респондентів зазначили, що не мають жодної можливості контролювати діяльність владних структур [Бойко, 2013e].

Розглядаючи якісні показники оцінки ресурсів суспільства щодо можливості контролю діяльності владних структур, слід наголосити, що впродовж усіх років дослідження оцінка можливостей такого контролю була досить низькою. Так, оцінка можливостей суспільства щодо контролю діяльності влади за усіма запропонованими позиціями (міжнародні організації, політичні партії, громадські організації, ЗМІ, Інтернет, референдуми, участь у виборах) практично не перевищувала 20%, демонструючи ситуацію браку реальних важелів впливу та контролю за владою в суспільстві (рис. 4.3.1.1).

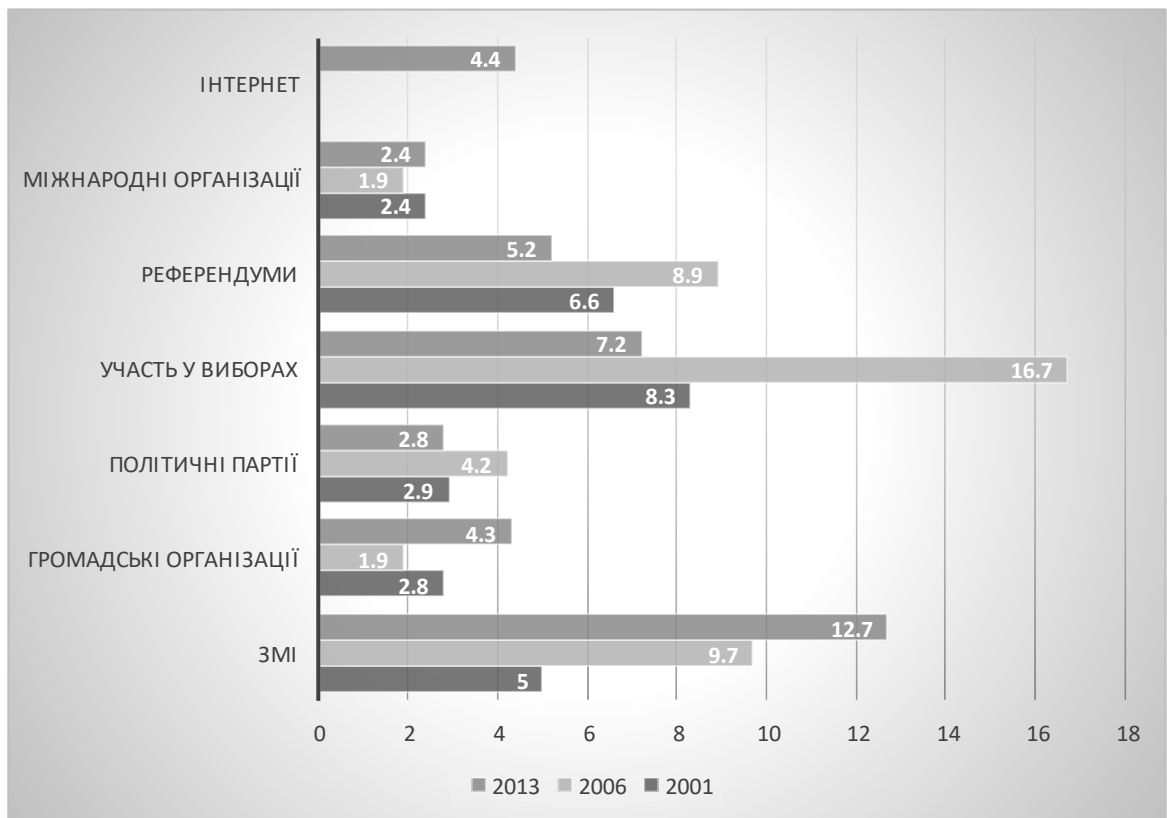

Рисунок 4.3.1.1. Оцінка контрольних ресурсів суспільства (%)

Результати дослідження 2013 року засвідчили, що українські громадяни виділяють Інтернет як новітній контрольний ресурс суспільства. Не важко помітити, що, «попри загальну досить низьку оцінку усіх означених позицій впливу, Інтернет як імовірний контрольний ресурс суспільства розглядався громадянами частіше, аніж такі ресурси впливу суспільства на владу, як міжнародні організації, політичні партії, суд та правоохоронні органи, громадські організації» [Бойко, 2013е: с. 378].

Порівняння оцінок можливості контролювати діяльність владних структур за допомогою Інтернету серед користувачів і не користувачів продемонструвало наступну картину (рис. 4.3.1.2).

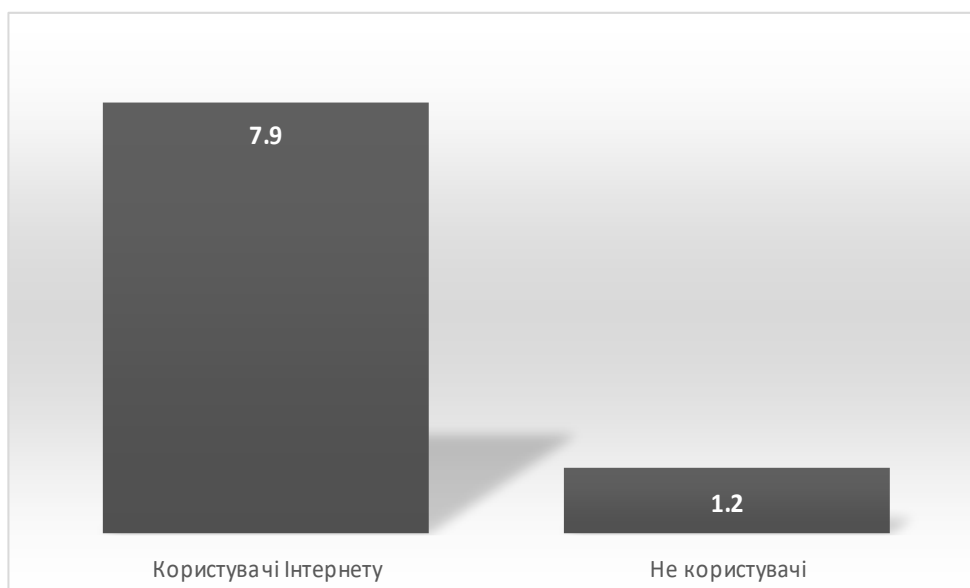

Рисунок 4.3.1.2. Оцінка Інтернету як контрольного ресурсу суспільства у групах користувачів і не користувачів Інтернету (%)

«Серед користувачів мережі 7,9% опитаних зазначили, що Інтернет виступає для них імовірним контрольним ресурсом суспільства. Водночас на свою можливість контролювати діяльність владних структур через суди та правоохоронні органи вказали 2,7% користувачів Інтернету, через громадські організації – 5,6%, через політичні партії – 3,8%, через референдуми – 4,9%, через міжнародні організації – 3,8%. Таким чином, Інтернет презентується користувачами мережі як один з найбільш імовірних ресурсів впливу суспільства на діяльність владних структур. Серед суспільних ресурсів контролю діяльності владних структур частіше ніж Інтернет користувачі мережі розглядали лише такі ресурси суспільства, як ЗМІ – 15,6% і участь у виборах – 9,5%» [Бойко, 2013е: с. 378–379]. При цьому респонденти, що не користуються Інтернетом з тих або інших причин, практично не розглядали Інтернет як контрольний ресурс суспільства (розбіжність результатів значуща на рівні 1%).

Такий результат дослідження 2013 року засвідчив, що українці, які користуються мережею, розглядали Інтернет як потенційно-дієвий ресурс

можливостей суспільства впливати на владні структури та контролювати діяльність влади. Дослідження відбувалось в період зародження онлайн-формату соціально-громадянської суспільної взаємодії «держава (влада) – громадянин». Елементи електронного урядування, електронної взаємодії різних соціальних суб'єктів лише починали формуватися в країні.

Наразі сьогодні українці все частіше зазначають, що використовують інтернет-мережу задля контролю діяльності влади – «відстежують інформацію щодо звітності за прибутками та видатками чиновників, прозорості фінансових операцій чиновників, звітів їх діяльності на посаді (e-декларації, e-звіти)»; «відстежують інформацію про результати проходження різноманітних конкурсних проєктів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання бюджетних коштів (e-бюджет, e-тендери, e-закупівлі система ProZorro)» тощо.

Отже, результати дослідження 2019 року засвідчили, що більшість українських користувачів інтернет-мережі виявляють соціально-громадянську активність в онлайн-форматі. Близько 66,5% респондентів використовують мережу з цією метою.

Такі результати дозволили нам виділити групу «активістів» (66,5%), в яку увійшли користувачі, які тою чи іншою мірою використовували інтернет-мережу задля реалізації своєї соціально-громадянської активності. Розгляд соціологічних характеристики українських користувачів Інтернету, які здійснювали ту чи іншу соціально-громадянську активність в онлайн-форматі (група «активістів») показав, що вони досить рівномірно представлені серед усіх соціально-демографічних груп, але активність статистично значимо зростає із підвищенням рівня освіти та залежить від місця проживання.

Однаково високу соціально-громадянську онлайн-активність демонструють представники усіх виділених вікових груп. Відсутні і значимі статеві відмінності (онлайн-активність зафіксовано серед 68,1% чоловіків та серед 65% жінок).

Аналіз поселенських характеристик групи «активістів» також демонструє доволі високий відсоток цих респондентів в усіх типах поселення (рис. 4.3.1.3), проте статистично значимі відмінності проявів соціально-громадянської онлайн-активності зафіксовано між мешканцями великих міст і селянами (розбіжність результатів значуща на рівні 5%).

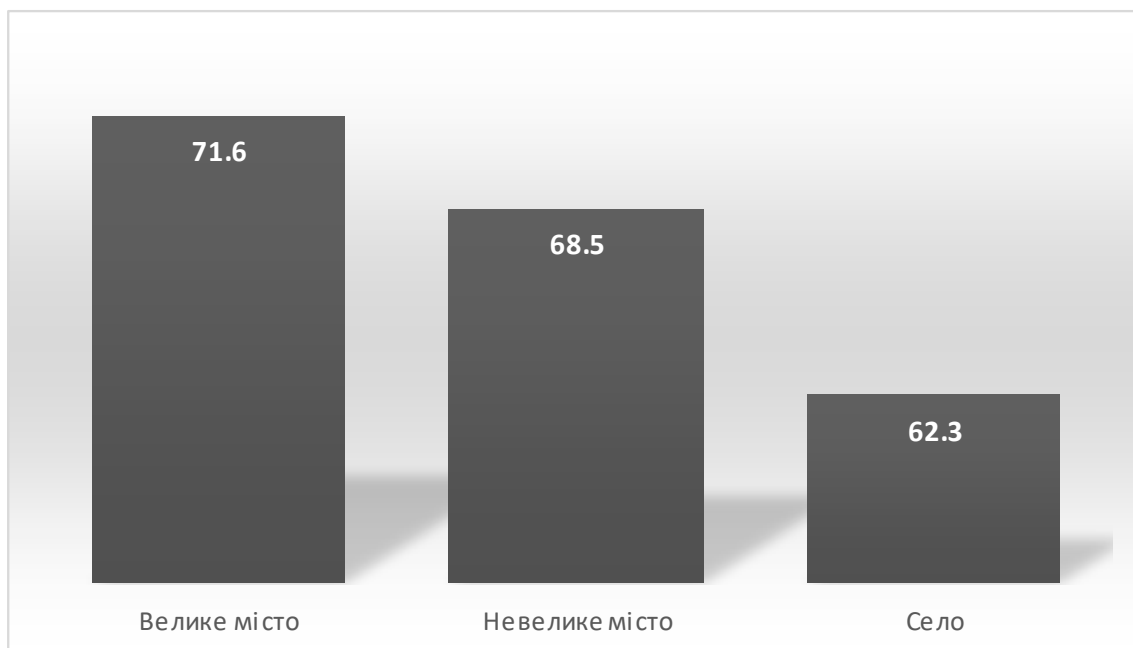

Рисунок 4.3.1.3. Соціально-громадянська онлайн-активність у різних типах поселення (%)

Аналіз впливу освітніх характеристик на характер соціально-громадянської активності показує, що між цими ознаками існує пряма залежність. Найвищий відсоток респондентів, що реалізують таку активність онлайн зафіксовано серед найбільш освічених українців – це громадяни з повною вищою освітою (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступень) – 70,2%. Натомість серед тих, хто має середню загальну освіту таких лише 59,5% (розбіжність результатів значуща на рівні 1%).

Дослідження зафіксувало і певні *регіональні* особливості українських користувачів мережі, які виявляють соціально-громадянську активність в Інтернеті (рис. 4.3.1.4).

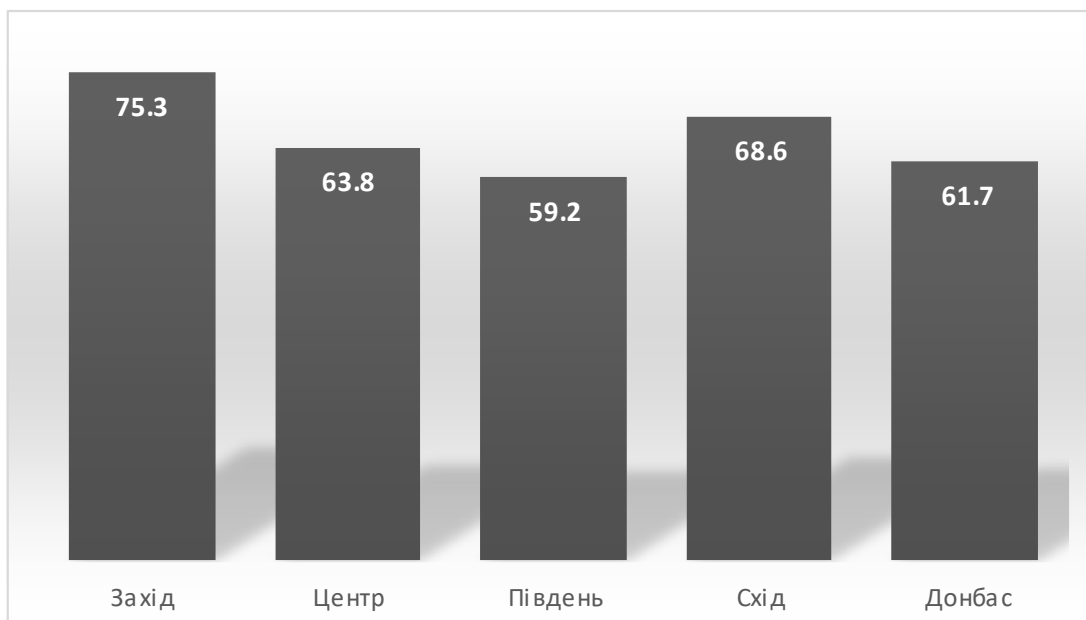

Рисунок 4.3.1.4. Соціально-громадянська онлайн-активність у різних регіонах (%)

Найбільше «активістів» наразі серед мешканців Заходу, найменше серед мешканців Півдня (розбіжність результатів значуща на рівні 1%). Слід наголосити, що західний регіон демонстрував найвищий рівень проявів соціально-громадянської активності протягом усіх років дослідження. Інші регіони, зокрема Схід та Південь, демонстрували досить різні показники такої активності впродовж усього досліджуваного періоду [Бойко, 2017g; 2018b].

Дотепер ми розглядали соціально-громадянську *e*-активність як певний «самодостатній» феномен, вплив на характер такої активності соціальних подій залишався ніби за дужками нашого аналізу процесу *e*-демократизації. Очевидно такий вплив досить важливий та різноманітний, проте оскільки наше дослідження здійснюється переважно в інституційному ключі, ми розглянемо вплив соціального контексту на зміни *e*-активностей саме там, де йдеться про поведінкову складову.

Показовим феноменом реалізації соціально-громадянської активності в онлайн-форматі стало виявлене в дослідженнях хвилеподібне коливання такої

активності на тлі різних соціально-економічних, соціально-політичних подій, що відбуваються і у країні, і у світі [див. *детальніше* Бойко, 2011a; Бойко, 2014b; Бойко, 2017d].

Очевидно події 2014 – 2015 років, коли відбувалися активні деструктивні соціально-політичні процеси на Сході країни, а на частині території велися активні бойові дії, певним чином вплинуть на активність і структурну конфігурацію *e*-практик. Така активність мала зростати на тлі актуалізації в суспільстві потреби в отриманні різноманітної суспільно-політичної інформації (новин) в онлайн-форматі, а також мала відбитися у збільшенні політично-забарвленої неформальної онлайн-комунікації, обговоренні політично-громадянської проблематики в мережі тощо. Відповідно це мали б зафіксувати і результати моніторингу.

І дійсно, саме такі процеси характеризували соціально-громадянську інтернет-активність користувачів мережі. Суттєве нарощування соціально-громадянської *e*-активності порівняно з попереднім періодом продемонстрував саме 2015 рік дослідження, коли був зафіксований значний сплеск соціально-громадянської *e*-активності серед користувачів Інтернету, а кількість дорослих українців, які не виявляли такої активності скоротилася до 25,6%. Поштовхом до таких зрушень стала і революція гідності, яка активізувала громадянську свідомість пересічних українців, і трагічні події у Криму та на Сході країни, пов'язані з анексією кримського півострова та військовими діями на Сході, які призвели до відчуження частини східного регіону країни.

Насамперед дані показали в усіх регіонах країни вагому політизацію інтернет-активності користувачів мережі. Аналіз засвідчив, що піковим роком такої активності в усіх регіонах став 2015 рік (*рис. 4.3.1.5*).

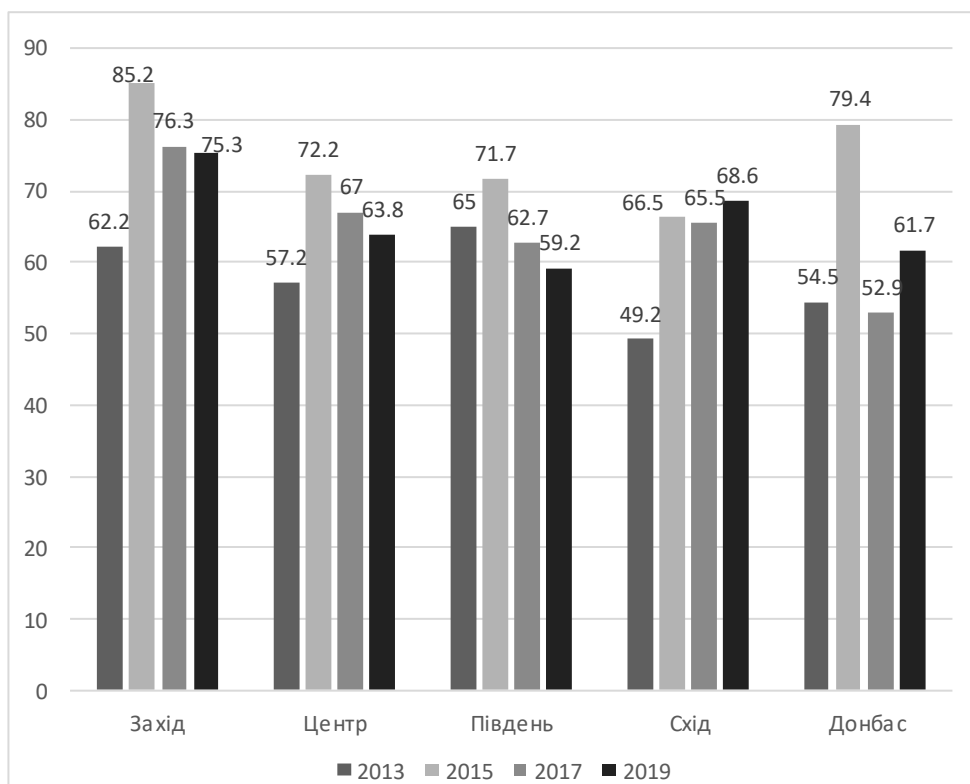

Рисунок 4.3.1.5. Регіональна динаміка соціально-громадянської е-активності (%)

Найбільша соціально-громадянська активність в Інтернеті у 2015 році, як і у 2013 році, спостерігалась серед користувачів західного регіону, навіть попри те, що загальна кількість користувачів Інтернету у ньому зоставалась найменшою порівняно з іншими регіонами країни. «Близько 85% користувачів Інтернету, які проживають у західному регіоні, у той чи інший спосіб використовували мережу задля реалізації своєї політично-громадянської активності. Східний регіон за результатами дослідження 2013 р. виявляв найменшу соціально-громадянську активність в мережі. Так, серед мешканців Сходу у 2013 р. 50,8% зазначали, що не роблять в мережі нічого з перелічених в запитанні альтернатив соціально-громадянської активності, серед мешканців Донбасу – 45,5%. У 2015 р. кількість таких мешканців східного регіону скоротилася в рази – 33,5% (“Схід”) та 20,6% (Донбас)» [Бойко, 2015с: с. 488]. Проте Східний регіон і у 2015 році порівняно з іншими регіонами країни

продовжував демонструвати найнижчу соціально-громадянську активність в мережі. Водночас саме 2015 рік став для Сходу поштовхом для підвищення такої активності в онлайн-форматі.

Аналіз соціально-громадянської онлайн-активності дозволив визначити її певну регіональну специфіку (табл. 4.3.1.2)

Таблиця 4.3.1.2

Регіональні особливості розподілу відповідей на запитання «Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?» серед користувачів Інтернетом у 2013 -2015 роках (%)

	Захід		Центр		Південь		Схід		Донбас		Загалом	
	2013	2015	2013	2015	2013	2015	2013	2015	2013	2015	2013	2015
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	34,8	52,9	28,6	48,0	35,8	42,4	30,3	35,0	35,2	49,5	32,8	45,8*
Відстежую новини суспільно-політичного життя	32,3	56,2	32	38,1	37,5	42,0	29,5	47,6	22	46,4	32,0	44,8*
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	14,6	17,1	9,7	17,6	20,8	17,7	15,9	14,1	2,1	10,3	12,0	6,3*
Звертаюсь до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	4,4	9,1	4,1	5,0	10,8	4,0	6,1	2,9	3,4	5,2	5,6	5,2
Звертаюсь до громадських, міжнародних організацій	1,9	5,2	1,5	4,1	7,5	2,0	0	1,0	0,7	4,1	2,1	3,4
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	3,2	4,8	1,9	5,6	6,7	6,6	0,8	4,4	2,1	4,1	2,7	5,3*
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	9,5	9,0	4,8	9,7	10	8,6	1,5	8,7	2,8	12,4	5,6	9,5*
Обговорюю на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	5,1	7,1	3,7	7,7	4,2	6,6	3,8	12,1	2,8	14,4	3,9	8,8*
Підтримую соціальні заходи, ініційовані	4,4	8,1	3,7	5,0	6,7	3,0	1,5	2,9	2,8	1,0	4,0	4,5

користувачами в мережі (як-то, допомога переселенцям, воїнам АТО, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)												
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	4,4	1,4	0,4	2,5	0,8	1,0	0,8	0,5	0,7	1,0	1,5	1,6
Інше (<i>напишіть</i>)	0,6	2,4	0	3,8	1,7	8,1	1,5	0	0	3,1	0,6	3,5
Нічого з переліченого не роблю	37,8	14,8	42,8	27,3	35	28,3	50,8	33,5	45,5	20,6	42,4	25,8*

* різниця статистично значуща на рівні 1% ($p = 0,01$, позначка розміщена поруч із більшим значенням)

Як і можна було передбачити суттєво зріс попит на інформацію, зросли показники активності по таких індикаторах як: читання інформації на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій; відстежування новин суспільно-політичного життя; читання блогів, сторінок політиків і громадських діячів. «Усі регіони країни збільшили свою інформаційно-пізнавальну активність у мережі із суспільно-політичних питань. Найбільше серед усіх регіонів у 2015 р. підвищили свою активність щодо отримання в мережі інформації про суспільно-політичне життя “Захід”, “Центр” та Донбас... Найменшу інформаційно-пізнавальну активність з суспільно-політичної проблематики, порівняно з іншими регіонами, продемонстрував “Південь”, хоча вона теж підвищилась порівняно з 2013 р., проте менше, ніж в інших регіонах країни» [Бойко, 2015с: с. 490].

На інтенсифікацію соціально-громадянської активності мало вплинути і небайдуже ставлення людей до проблематики онлайн-обговорення, емоційної значущості подій в країні, а отже зростання потреби виходу накопичених емоцій та переживань, потреби пошуку емоційної підтримки однодумців і прихильників з важливих для них питань політико-громадянського спрямування. Відповідно доречно було очікувати зростання таких видів е-активностей як висловлювання своїх думок, пропозицій, зауважень в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо;

коментування публікацій з соціальних, суспільно-політичних питань; обговорення на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальних питань соціально-політичного, громадського життя; підтримка соціальних заходів, ініційованих користувачами в мережі.

Наслідки такої активності, не обов'язково є показником демократизації. Така активність, може бути деструктивною – агресивною та емоційно-виснажливою, що може призводити до певних дезінтегруючих процесів всередині суспільства [Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціума, 2016; Бевзенко, 2017; Злобіна, 2017; Мартинюк, Соболева, 2017; Шульга 2017 та ін.] та сприяти роз'єднанню громадян на підґрунті обговорення актуальних політико-громадянських питань, знижуючи демократизаційний потенціал суспільства.

Разом з тим, така активність «може надавати емоційну розрядку, а також позитивне відчуття того, що є підтримка і одностудці в болючих для людини питаннях суспільно-політичного характеру» [Бойко, 2015с: с. 491], тим самим солідаризуючи певні спільноти і групи за їх спільними інтересами і мобілізувати їх на конструктивні дії, які сприятимуть демократизації.

Регіональний аналіз змін цих індикаторів соціально-громадянської активності виявив в динаміці суттєві відмінності. Так, «за результатами дослідження 2013 року найбільшу емоційно-насичену активність під час обговорення соціально-політичних питань в мережі виявляли Південь та Захід. Водночас східний регіон демонстрував найменшу емоційно забарвлену політико-громадянську активність в Інтернет-мережі. У 2015 році ситуація змінилася докорінно – відбулося значне нарощування емоційно насиченої неформальної соціально-політичної онлайн-активності в східному регіоні. Так, серед представників Донбасу зазначали, що «залишають коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань» в Інтернеті у 2013 році 2,8%, у 2015 році – 12,4% (Схід – 1,5% та 8,7% відповідно)» [Бойко, 2018а: с. 33]. Подібна динаміка фіксується і щодо індикатору «обговорюю на форумах,

конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя». У 2013 році 2,8% мешканців Донбасу обирали цю позицію, а у 2015 році – 14,4% (мешканці Сходу – 3,8% та 12,1% відповідно). Отже, відчутне збільшення у 2015 році емоційно-насиченої політико-громадянської активності в мережі стало сутнісною відзнакою цього регіону.

Доречно констатувати, що у 2015 році регіони демонстрували «схожу комунікативно-емоційну Інтернет-активність, яка, враховуючи вибухонебезпечність (зокрема неконтрольованість та деструктивність) емоційно-заангажованої поведінки та сприйняття подій» [Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціума, 2016: с.130], неоднозначно впливала на демократизаційний процес, особливо з огляду на деструктивний потенціал такої онлайн-комунікації із застосуванням елементів «hatespeech».

«Занадто емоційна реакція користувачів мережі Інтернет на соціально-політичну інформацію, яку вони отримують, спілкуючись в мережі, реагуючи на популярні пости лідерів думок та на коментарі інших користувачів, може сприяти нарощуванню агресивності, зменшенню толерантності, бажання співчувати й критично сприймати інформацію» [Бойко, 2017g: с. 92]. Деструктивні емоційні реакції можуть сприяти зростанню соціальної напруженості в спільноті, дестабілізації ситуації в країні [Бойко, 2018a; g]. Емоційне збурення й нарощування дестабілізуючого негативу в онлайн-спілкуванні користувачів в реакціях на отримувану інформацію, яка подається в Інтернеті, може впливати на якість стосунків, відносин як на міжособистісному рівні, міжгруповому рівні, так і, врешті решт, на рівні взаємодії в суспільстві в цілому [Бойко, 2019с].

Український онлайн-простір 2014 – 2015 років був перенасичений такими висловами як «укропи», «ватніки», «даунбас», «майдауни», «колоради» тощо, що містили виразні ознаки «hatespeech» в нашому суспільстві. Під час активних деструктивних подій на Сході вони широко використовувались «в онлайн

спілкуванні в соціальних мережах, в коментарях до онлайн публікацій тощо» [Бойко, 2017і: с. 58]. Інтернет-мережа функціонувала як один з найбільших «дискусійних майданчиків створення, розповсюдження та використання “hatespeech” висловів та постів... Часто дописувач Інтернет-мережі навіть не помічає, що стає ретранслятором “hatespeech”» [Бойко, 2017і: с. 58]. Специфіка соціальних мереж, в яких здебільшого розгортається комунікаційний діалог, полягає в тому, що «це публічний дискусійний майданчик, який охоплює величезну кількість різних людей. Це майданчик, де відбувається публічне спілкування та обмін думками представників різних вікових, освітніх, поселенських, регіональних груп, які можуть мати і відстоювати різні думки та інтереси. Така публічна онлайн-дискусія з використанням “hatespeech” є дуже емоційною та впливає на радикалізацію думок і ставлення до неприйнятних, образливих висловів дописувачів соціальних мереж. І як наслідок посилювати соціальне напруження, дестабілізуючи та десолідаризуючи суспільство в цілому» [Бойко, 2017і: с. 58–59]. Зменшенню таких впливів має сприяти підвищення медійно-інформаційної грамотності населення [Бойко, 2017e; f].

Ще одна група індикаторів соціально-громадянської активності мала зафіксувати зміни у використанні мережі Інтернет задля різного роду звернень до офіційних установ та організацій, а також до міжнародних або громадських організацій з метою розв’язання громадських проблем, а також до індикатора, який є одним з найважливіших в оцінці демократизаційного процесу – самостійного ініціювання через Інтернет певних соціальних заходів та дії. Йдеться про конструктивний дієвий рівень реалізації громадянської активності. Тут варто однак взяти до уваги, що у 2015 році процеси формування електронної демократії, електронного уряду знаходилися на початковому етапі становлення попри великі зусилля, які прикладала ІТ-спільнота, прогресивні активісти та урядовці.

Аналіз результатів моніторингу показав, що динаміка такої соціально-громадянської активності мала різні вектори направленості у різних регіонах

країни. Так, Центр, Захід та Донбас продемонстрували нарощування дієвої соціально-громадянської активності у 2015 році порівняно із 2013 роком. Лідером за зверненнями до офіційних установ та організацій задля розв'язання особистих або громадських проблем серед усіх регіонів став Захід. Кількості громадян, які через Інтернет зверталися до офіційних установ та організацій задля розв'язання своїх проблем збільшилася від 1,9% у 2013 році до 5,2% у 2015 році. Водночас Схід та Південь, які у 2013 році були лідерами у проявах дієвої формалізованої соціально-громадянської *e*-активності, її скоротили. У Центрі та на Донбасі дієва соціально-громадянська *e*-активність практично не змінилася.

Виявлені тенденції демонстрували певну недовіру до офіційних владних структур та установ країни, що нівелювало можливості формальної комунікації та взаємодії з владою в онлайн-форматі. Хоча в умовах різкого порушення соціально-суспільної інфраструктури під час активних деструктивних процесів на Сході, така формальна онлайн-взаємодія могла б стати єдиною можливою формою взаємодії громадян з владними структурами та установами. Проте 2015 року до такої демократичної форми взаємодії суспільства із владою виявились не готовими ані владні структури та організації, ані пересічні громадяни.

Узагальнюючи, можна констатувати, що в країні у 2015 році відбулося вагоме зростання кількості українських громадян, які використовували Інтернет задля реалізації тої чи іншої соціально-громадянської *e*-активності. Відбулась значна політизація *e*-активності в усіх регіонах, зокрема і тих, які до 2015 року залишались найбільш пасивними в проявах соціально-громадянської *e*-активності. Водночас, дослідження виявило важливий момент – досить низький рівень *e*-активностей, спрямованих на реалізацію формалізованої взаємодії зі структурами влади в усіх регіонах країни. Варто зазначити, що і на сьогодні в країні склалася доволі парадоксальна ситуація. З одного боку, можливості офіційної онлайн-взаємодії з владними структурами та державними органами за останні роки нарощують свій інструментарій, з іншого, їх

використання зростає досить повільно. При цьому, як показують дослідження, в масовій свідомості є позитивне очікування, сформований запит на таку взаємодію.

Звернемось до результатів опитування учасників онлайн-панелі Info Sapiens³ [Онлайн платформи та сервіси із залучення громадян, 2020]. За результатами онлайн-опитування переважна більшість респондентів демонструє готовність до діалогу із владою в онлайн-форматі. Відповідаючи на запитання «Якщо влада буде зацікавлена дізнатися думку громадян щодо важливого для Вас питання, чи хотіли б Ви взяти участь та висловитися?», 96% опитаних надали ствердну відповідь. Причому варто зазначити, що саме онлайн-формат діалогу був визнаний респондентами як найбільш прийнятний для них (рис. 4.3.1.5).

Рисунок 4.3.1.5. Який спосіб був би найбільш зручним для Вас, щоб висловити свою думку? (% серед тих, хто хотів би висловити свою думку щодо важливих суспільних питань)

³ Опитування проведене компанією «Info Sapiens» у червні 2020 року методом CAWI (Computer-assisted web-interview). Було опитано 2 000 осіб у віці від 18 до 65 років.

Важливо зазначити, що обираючи імовірний спосіб висловлення своєї думки в онлайн-форматі, більшість опитаних (40%) зазначили, що надали б перевагу «єдиній урядовій платформі, на якій можна отримати доступ до сервісів різних органів влади» проти 18% респондентів, які обрали б як більш оптимальний для себе «веб-сайт окремого органу влади, на якому можна отримати доступ до сервісів цього органу». Разом з тим 42% опитаних зауважили, що для них «будь-який із способів є зручним».

Дослідження засвідчило і певні особливості поінформованості щодо існуючих онлайн-платформ за допомогою яких громадяни можуть долучитися до процесу ухвалення рішень органами влади. Близько 41% опитаних не чули про жодну з існуючих онлайн-платформ, які дозволяють долучитися до діалогу із владними структурами в онлайн-форматі. Серед найбільш відомих онлайн-платформ обізнані респонденти називають «єдину систему місцевих петицій» (37%), «розумне місто» (21%), «громадський бюджет» (19%), «онлайн консультації» (18%) та «відкрите місто» (15%). Це переважно онлайн-платформи, які розроблені громадськими організаціями за міжнародної фінансової допомоги та дозволяють реалізовувати онлайн-діалог із владою на місцевому, регіональному рівні.

Свій досвід використання онлайн-платформ позитивно оцінюють три чверті опитаних. Респонденти зазначають, що використовували онлайн-платформи задля участі у публічних консультаціях щодо питань місцевого і загальнонаціонального значення; задля голосування за напрямки використання бюджетних коштів в рамках громадського бюджету; реєстрації та підтримки електронних петицій; подачі електронних звернень; голосування за кандидатури членів громадської ради при органах влади.

, які робить держава, громадянське суспільство, активна громадськість задля ефективної демократизації сучасного українського суспільства з залученням Серед основних причин негативної оцінки власного досвіду використання онлайн-платформ респонденти зазначають наступні: «не вважаю,

що моя думка вплине на рішення влади»; «не задоволений якістю отриманого зворотнього зв'язку»; «не отримав жодного зворотнього зв'язку»; «платформа збирає забагато персональних даних»; «процес реєстрації на платформі занадто складний». Респонденти визначають переважно проблеми технічного характеру, проблеми якості діалогу з владними структурами, проблеми довіри. Серед основних причин, чому громадяни не висловлюють свою думку онлайн, респонденти також зазначають причини, пов'язані з процедурними проблемами використання онлайн-платформ («не вмію користуватися такими онлайн-платформами», «інформацію, розміщену на відповідній платформі, важко зрозуміти»); причини, пов'язані з проблемами довіри як партнеру діалогу, так і довіри до технічних засобів ведення такого діалогу, невпевненість у захищеності персональних даних при онлайн-реєстрації. Крім того фіксуються проблеми інформаційного характеру – непоінформованість щодо існування реальних можливостей діалогу із владою в онлайн-форматі, непоінформованість щодо місця знаходження таких онлайн-платформ тощо.

Отже, як бачимо, громадяни демонструють готовність до діалогу із владою в онлайн-форматі, проте реально він дотепер має досить обмежений характер. А отже, проблема інституціоналізації впроваджуваних демократичних процедур суспільної взаємодії в сучасному дигіталізованому суспільстві залишається актуальною, незважаючи на всі ті вагомні кроки сучасних можливостей інтернет-технологій.

4.3.2. Від емпірії до концепції: перегляд деяких складових моделі

Проведений вище аналіз емпіричних даних, які окреслюють перебіг електронної демократизації, виводить нас на необхідність повернутися у світлі отриманих даних до вирішення концептуальних питань.

Насамперед виявилось, що попри техніко-технологічне та інституційне забезпечення можливостей для користування *e*-інструментами, ці можливості

використовуються дуже незначною мірою через те, що або взагалі невідомі користувачам, або не задовольняють їх, оскільки складні в плані використання. Відповідно важливим висновком щодо нашого предмету дослідження є констатація необхідності уточнення запропонованої нами концептуалізації процесу електронної демократизації.

Моделюючи цей процес ми розглядали типи ресурсів як такі, що описуються незалежно власними системами показників та індикаторів, однак, як виявляється, між ними мають бути встановлені специфічні сполучники у вигляді необхідності взаємодії різних агентів процесу електронної демократизації в частині забезпечення сукупної дії ресурсів різного роду. Конкретне наповнення такої взаємодії буде різним на різних етапах впровадження *e*-демократизації, проте сам принцип має бути концептуально закріпленим у формі необхідного супроводу агентами ресурсного забезпечення процесу.

Щодо нинішнього етапу можна припустити, що у процесі супроводу агентами процесу *e*-демократизації потрібні наступні зміни: налагодження більш чітких та ефективних інституційних механізмів ведення онлайн-діалогу «держава (влада) – громадянин»; забезпечення прозорості таких процедур та підзвітності владних структур щодо реалізації запитів і пропозицій громадян при вирішенні важливих для суспільства питань; просвітницька та мотивуюча активність щодо заохочення громадськості використовувати нові *e*-можливості діалогу із владою.

Інший привід переглянути і уточнити наші концептуальні побудови дав проведений нами аналіз зв'язків між різними видами *e*-активностей. Нагадаємо, що запропонований нами набір індикаторів, які були задіяні в процесі побудови інструментарію опитування, охоплював переважно неформалізовані *e*-практики: читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій; відстежую новини суспільно-політичного життя; читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів; звертаюся до громадських,

міжнародних організацій; висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій і т.п.; залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань; обговорюю на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, суспільного життя; підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі; сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи і дії. Лише один індикатор – звертаюся до офіційних установ, організацій для вирішення особистих або суспільних проблем – репрезентував практики формалізовані. Така конфігурація відбивала реальний стан речей на момент формування інструментарію. У 2013 році переважна більшість інструментів для реалізації формальних *e*-практик була просто відсутня.

У 2017 році перелік альтернатив було розширено внаслідок появи та активного впровадження (завдяки, як урядовим програмам розширення демократизаційних процесів в країні, так і діям активістів громадянського сектора) в країні елементів *e*-урядування та *e*-демократії. Відповідно з'явилися можливості для реалізації нових форм соціально-громадянської *e*-активності, пов'язаних в першу чергу з формалізованими *e*-практиками і до переліку було додано наступні індикатори: отримую електронні державні послуги (*e*-реєстрація, *e*-довідка, *e*-черга тощо); підтримую або ініціюю електронні петиції, звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (*e*-петиції, *e*-звернення, *e*-скарги тощо); надсилаю електронні запити щодо отримання публічної інформації, створеної суб'єктами владних повноважень (*e*-запити); відстежую інформацію щодо звітності за прибутками та видатками чиновників, прозорості фінансових операцій чиновників, звітів їх діяльності на посаді (*e*-декларації, *e*-звіти); відстежую інформацію про результати проходження різноманітних конкурсних проєктів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання бюджетних коштів (*e*-бюджет, *e*-тендери, *e*-закупівлі система ProZorro).

Для аналізу отриманих даних було використано факторний аналіз, який дає можливість виявлення латентних змінних, центруючи *e*-активність за певними ознаками. Проведений факторний аналіз відповідей за запропонованим переліком змістово-цільового використання мережі Інтернет дозволив структурувати прояви соціально-громадянської *e*-активності. Розглянемо отримані результати докладніше.

Факторний аналіз результатів 2013 року. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна для даної вибірки (0,734) – свідчить про прийнятну адекватність. Значення *p*-рівня менше 0,05 (в даному випадку 0,001) також вказує на те, що дані прийнятні для проведення факторного аналізу. Виявлені фактори описують 58,9% дисперсії результативності ознак (кумулятивний%) (табл. 4.3.2.1).

Таблиця 4.3.2.1

**Факторний аналіз проявів соціально-громадянської
e-активності^a (2013 рік)**

<i>Яку активність Ви виявляєте в мережі Інтернет?</i>	Фактори			
	1	2	3	4
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	,793	,161	-,002	,112
Відстежую новини суспільно-політичного життя	,781	,085	-,008	-,039
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	,656	,105	,303	-,021
Звертаюсь до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	,161	,371	,410	-,086
Звертаюсь до громадських, міжнародних організацій	-,014	-,059	,826	,143
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	,120	,214	,594	-,110
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	,190	,646	,119	,107
Обговорюю на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	,083	,817	-,077	-,088
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога солдатам АТО, переселенням, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	,050	,635	,241	,144
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	,040	,093	-,011	,968

Метод виділення: Аналіз методом головних компонент.
 Метод обертання: Варімакс з нормалізацією Кайзера.
 а. Обертання зійшло за 4 ітерації.

Перший фактор, який пояснює 25,8% сумарної дисперсії, об'єднав ознаки, які можна позначити як когнітивно-інформаційні компоненти використання мережі Інтернет. Другий фактор, інформативність якого становить 12,1% сумарної дисперсії, об'єднав емоційно-комунікаційні компоненти використання мережі. Третій фактор, з інформативністю сумарною дисперсії – 10,9%, містить ознаки, які можна позначити як ознаки дієво-поведінкової активності в мережі. Четвертий – 10% сумарної дисперсії, вмістив тільки одну позицію – «сам ініціює через Інтернет певні соціальні заходи та дії» із запропонованих альтернатив активностей в Інтернеті.

Факторний аналіз результатів 2015 року дослідження продемонстрував наступу картину (табл. 4.3.2.2).

Таблиця 4.3.2.2

**Факторний аналіз проявів соціально-громадянської
 е-активності^а (2015 рік)**

<i>Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?</i>	Фактори		
	1	2	3
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	,051	,752	,155
Відстежую новини суспільно-політичного життя	,116	,776	-,041
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	,309	,621	,129
Звертаюсь до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	,253	,163	,602
Звертаюсь до громадських, міжнародних організацій	,206	,079	,729
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	,763	,055	,115
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	,703	,182	,084
Обговорюю на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	,613	,147	,164
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога солдатам АТО, переселенцям, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	,654	,114	,229
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	,054	,001	,774

Метод виділення: Аналіз методом головних компонент.

Метод обертання: Варімакс з нормалізацією Кайзера.

а. Обертання зійшло за 5 ітерацій.

Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна, який характеризує ступень придатності факторного аналізу для даної вибірки – 0,832, що свідчить про його високу адекватність. Значення p -рівня менше 0,05 (в даному випадку 0,001) також вказує на те, що дані прийнятні для проведення факторного аналізу. Трифакторна модель, яка виділилася при аналізі, описує 53,9% дисперсії результативності.

Перший фактор, який пояснює 31,3% сумарної дисперсії, об'єднав ознаки емоційно-комунікаційної активності в мережі. Другий фактор, інформативність якого склала 12,6% сумарної дисперсії, об'єднав ознаки когнітивно-інформаційної спрямованості. І третій виділений фактор, з інформативністю сумарною дисперсії – 10,0%, вмістив ознаки дієвої-поведінкової активності в мережі. Він увібрав і альтернативу, яка у 2013 році в результаті факторного аналізу виділилася в окремий фактор.

Хоча трифакторна модель зберіглася, можна помітити і певну динаміку, зокрема збільшення пояснювальної сили фактору, що об'єднав ознаки емоційно-комунікаційної активності і водночас зменшення внеску у сумарну дисперсію фактора, що об'єднав ознаки когнітивно-інформаційної спрямованості. При цьому фактор, що описує ознаки дієво-поведінкової активності майже не змінився.

Факторний аналіз 2017 року, проведений за набором альтернатив відповідей, ідентичним тим, що були представлені у попередні роки, підтвердив тенденції, зафіксовані у 2015 році. Підтвердилося існування трифакторної моделі, що дає можливість підтвердити латентні зв'язки між певними проявами соціально-громадянської *e*-активності. Виявлені фактори описують 48,3% дисперсії результативності ознак. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна для даної вибірки – 0,744, що свідчить про її

прийнятну адекватність. Значення p -рівня менше 0,05 (в даному випадку 0,001) також вказує на прийнятність проведення факторного аналізу.

Як і у 2015 році найбільший відсоток сумарної дисперсії (24,3%) пояснює фактор, який об'єднує ознаки емоційно-комунікаційної спрямованості активності в мережі. Ми припускаємо, що сама переструктурація, яка відбулася між 2013 та 2015 роками може бути наслідком дії зовнішніх чинників і пов'язана з подіями, що відбувались в країні у той період та особливостями онлайн-реакції суспільства на ці події [Бойко, 2017g].

Другий фактор, інформативність якого склала 12,8% сумарної дисперсії, об'єднує ознаки когнітивно-інформаційної спрямованості. І третій фактор, з інформативністю сумарною дисперсії – 11,2%, містить ознаки дієвої-поведінкової активності в мережі, як і в аналізі попередніх років (табл. 4.3.2.3).

Таблиця 4.3.2.3

Факторний аналіз проявів соціально-громадянської е-активності^а (2017 рік)

Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?	Фактори		
	1	2	3
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	,060	,766	,135
Відстежую новини суспільно-політичного життя	,046	,788	,034
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	,284	,617	,017
Звертаюсь до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	,016	,088	,733
Звертаюсь до громадських, міжнародних організацій	-,038	,109	,710
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	,701	,078	,098
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	,644	,175	,068
Обговорюю на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	,680	,084	,016
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога солдатам АТО, переселенцям, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	,349	,117	,391
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	,332	-,124	,478

Метод виділення: Аналіз методом головних компонент.

Метод обертання: Варімакс з нормалізацією Кайзера.

а. Обертання зійшло за 5 ітерацій.

Оскільки у 2017 році перелік альтернатив *e*-активностей був доповнений відповідно до появи в українському суспільному просторі нових видів громадянської активності в мережі, було здійснено і факторний аналіз за розширеним переліком альтернатив, який виявив наступні результати: критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна, який характеризує ступень придатності проведення факторного аналізу для даної вибірки дорівнює 0,809 та свідчить про безсумнівну адекватність. Значення *p*-рівня менше 0,05 (в даному випадку 0,001). Це також вказує на те, що дані прийнятні для проведення факторного аналізу. Виділена в результаті факторного аналізу чотирифакторна модель компонентів (факторів) вможливила опис 46% дисперсії результативної ознаки.

Перший фактор, який пояснює 21,581% сумарної дисперсії та вміщує позиції дієво-поведінкового спрямування, як і позиції, які ввібрав другий фактор, інформативність якого складає 9,248% сумарної дисперсії. Відмінність можна означити на дієвому континуумі від «реактивної» громадянської активності (перший фактор) до «креативної» громадянської дієвої ініціативності (другий фактор). Третій виділений фактор, з інформативністю сумарної дисперсії – 8,191%, містить ознаки когнітивно-інформаційний активності в мережі. Четвертий (6,997%) об'єднує ознаки емоційно-комунікаційної спрямованості активності в мережі (табл. 4.3.2.4).

Таблиця 4.3.2.4

**Факторний аналіз проявів соціально-громадянської
e-активності^a (2017 рік)**

Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?	Фактори			
	1	2	3	4
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	,063	,118	,762	,057

Відстежую новини суспільно-політичного життя	,099	,014	,777	,034
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	,098	,046	,607	,288
Звертаюся до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	,042	,664	,121	-,006
Звертаюся до громадських, міжнародних організацій	-,086	,643	,125	,039
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	,054	,192	,085	,704
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	,344	,061	,162	,488
Обговорюю на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	,075	,038	,114	,681
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога солдатам АТО, переселенцям, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	,453	,234	,057	,251
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	,165	,527	-,112	,205
Отримую електронні державні послуги (<i>e</i> -реєстрація, <i>e</i> -довідка, <i>e</i> -черга тощо)	,536	,301	,225	-,303
Підтримую або ініціюю електронні петиції, звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (<i>e</i> -петиції, <i>e</i> -звернення, <i>e</i> -скарги тощо)	,290	,367	,109	,246
Надсилаю електронні запити щодо отримання публічної інформації, створеної суб'єктами владних повноважень (<i>e</i> -запити)	,363	,511	-,024	,055
Відстежую інформацію щодо звітності за прибутками та видатками чиновників, прозорості фінансових операцій чиновників, звітів їх діяльності на посаді (<i>e</i> -декларації, <i>e</i> -звіти)	,605	,000	,041	,323
Відстежую інформацію про результати проходження різноманітних конкурсних проектів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання бюджетних коштів (<i>e</i> -бюджет, <i>e</i> -тендери, <i>e</i> -закупівлі система ProZorro)	,736	,013	,086	,042

Метод виділення: Аналіз методом головних компонент.

Метод обертання: Варімакс з нормалізацією Кайзера.

а. Обертання зійшло за 5 ітерацій.

Як бачимо, додавання альтернатив формалізованої соціально-громадянської *e*-активності змінило конфігурацію об'єднання ознак і зокрема розпорошило дієвий компонент поведінкових *e*-активностей. Той самий ефект спостерігався і у дослідженні 2019 року. Наразі в масштабах країни фіксуються невеликі відсотки виборів респондентами запропонованих альтернатив поведінкової активності, пов'язаних з використанням *e*-інструментів електронного урядування. Що дозволяє констатувати лише початковий етап становлення формалізованих онлайн-активностей (інструментів *e*-уряду, *e*-

демократії) в сталі громадянські інтернет-практики. Водночас, слід наголосити, що за результатами моніторингового дослідження кількість українців, які долучаються до використання інструментів *e*-уряду та *e*-демократії постійно збільшується. Ці процеси мають досить потужну позитивну динаміку, особливо в останні роки, коли було поєднано сили різних соціальних суб'єктів, причетних до розбудови цих процесів [Бойко, 2020a]. Активна політика держави, спрямована на дієву електронну трансформацію сучасної української держави – створення нового Міністерства та Комітету цифрової трансформації, введення єдиного державного порталу Дія тощо [Міністерство та Комітет цифрової трансформації, 2020]. А також активна інтернетизація населення країни, яка триває вже понад двадцять років та демонструє активне зростання за всіма соціально-демографічними показниками [Бойко, 2004b; 2005; 2013d; i; 2014c; d]. А також зацікавленість пересічного громадянина в демократизаційних трансформаціях суспільства, зокрема і за допомогою використання сучасних інтернет-технологій, які вважаються більш дієвими інструментами контролю за владою та відстоювання своїх інтересів, порівняно з більшістю інших демократичних засобами відстоювання своїх інтересів [Бойко, 2006b; 2007b; 2008a; c; 2010a; 2013b; c; 2014a]. Тож ситуація потребує подальшого відстеження динаміки даних активностей та утвердження їх в якості сталих громадянських онлайн-практик.

Загалом за результатами аналізу отриманих даних ми спостерігаємо збереження когнітивно-інформаційного та емоційно-комунікаційного факторів, які відтворюють неформалізовані соціально-громадянські *e*-практики: когнітивно-інформаційні *e*-активності представлені індикаторами, які спрямовані на пошук і роботу з інформацією – читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій; відстежую новини суспільно-політичного життя; читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів. Емоційно-комунікаційні *e*-активності презентують практики, які відкривають користувачам можливості реагувати на інформацію. Вони

охоплюються такими індикаторами як – залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань; обговорюю на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальні питання соціально-політичної, суспільного життя; підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі.

Натомість дієво-поведінковий фактор, який до додавання нових позицій формалізованої соціально-громадянської *e*-активності також демонстрував структурну стійкість, об'єднуючи такі позиції *e*-активності: звертаюся до офіційних установ, організацій для вирішення особистих або суспільних проблем; звертаюся до громадських, міжнародних організацій; висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій і т.п; сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії, – після уточнення нових позицій формалізованої соціально-громадянської *e*-активності утворив два фактори, які наразі також відтворюють дієві прояви поведінкової *e*-активності, хоча і не створили єдиний фактор дієвої активності, виокремивши два дієвих фактори, які не структурувалися чітко на формалізовані та неформалізовані дієві поведінкові *e*-активності.

Тож можна констатувати стійке групування трикомпонентної структури соціально-громадянської *e*-активності. Наразі додавання елементів формалізованих *e*-активностей не призвело до змішування когнітивного, комунікаційного та дієвого факторів *e*-активностей. Виділені в дослідженні за допомогою факторного аналізу групи відтворюють трикомпонентну модель соціальної поведінки особистості в суспільному середовищі, що включає когнітивну, емоційну та поведінкову складові і відображає основні диспозиції структури соціальної поведінки. Вони утворюють самостійні підсистеми, що детермінують соціальну поведінку: когнітивно-інформаційний (когнітивний компонент), емоційно-комунікаційний (емоційний компонент), і дієво-поведінковий (поведінковий компонент). Стабільність виділених груп протягом

періоду досліджень свідчить про масовість, повторюваність, стабільність виділених груп *e*-активностей і дозволяє розглядати їх як стійкі соціальні практики. Таким чином, можна говорити про оформлення та стабільне функціонування нового виду соціальних практик та введення нового поняття – соціально-громадянські інтернет-практики (СГП). Ми визначаємо соціально-громадянські інтернет-практики (СГП), як прояви соціально-громадянської активності, опосередковані використанням інтернет-технологій.

Дослідження також виявило певні особливості СГП, пов'язані з активним розвитком та становленням нових видів соціальних практик в сучасному динамічному дигіталізованому суспільстві. Результати аналізу свідчать про динамічність і альтернативність основного фактору в просторово-часовому контенті суспільної динаміки. Так, якщо в 2013 році основним чинником, що пояснює 25,814% сумарної дисперсії, був когнітивно-інформаційний фактор, то, наприклад, у 2015 році та у 2017 роках – емоційно-комунікаційний (який пояснював 31,298% та 24,255% сумарної дисперсії відповідно). Що було пов'язано з об'єктивними чинниками, подіями, що відбувались в країні у той період та особливостями онлайн-реакції суспільства на ці події [Бойко, 2017g].

Сьогодні відбувається постійна генерація нових форм, механізмів та видів соціально-громадянської *e*-активності, що також є однією з унікальних особливостей сучасних СГП. Це свідчить про відносну «молодість» даного феномену, який знаходиться в динамічному процесі становлення та інституціоналізаційного оформлення.

В результаті аналізу отриманих даних також стало очевидно, що запропонована нами концептуальна схема аналізу процесу *e*-демократизації має бути переглянута і в частині показників соціально-громадянської *e*-активності. Зокрема виділені групи факторів, які структурують активність в Інтернеті дали можливість уточнити структуру неформалізованих показників соціально-громадянської *e*-активності. Попередньо ми в процесі концептуалізації

розділили їх на формалізовані та неформалізовані. Однак виокремлені латентні зв'язки між індикаторами показали, що насправді структура складніша і різні типи користувачів віддають перевагу різним видам активностей.

Неформалізовані практики розпалися на дві різні групи: когнітивно-інформаційні та емоційно-комунікаційні. Натомість до дієво-поведінкових *e*-активностей увійшли всі індикатори, пропонувані для аналізу формалізованих практик, але до них додався індикатор, який був попередньо віднесений до неформалізованих практик – «сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії». Сам цей перехід досить логічний змістовно, бо наразі об'єднано такі позиції онлайн-активності: звертаюся до офіційних установ, організацій для вирішення особистих або суспільних проблем; звертаюся до громадських, міжнародних організацій; висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій і т.п.; сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії. Проте стало очевидним, що ключовим моментом в диференціації користувачів за характером *e*-практик є не особливості пропонованих інструментів (формалізовані проти неформалізованих), а особливості мотивації самих користувачів.

Таким чином, можна констатувати, що в ході емпіричного етапу дослідження запропонована нами модель процесу *e*-демократизації загалом добре верифікується, проте виявляються і певні лакуни, які потребують уточнення та розвитку запропонованої концептуалізації процесу *e*-демократизації.

4.3.3. Від віртуальної до реальної соціально-громадянської активності: кейс взаємодії в локально-територіальному просторі

Один з запропонованих нами індикаторів прямо поєднує початок соціально-громадянської активності у віртуальному середовищі з подальшою

перспективою розвитку її у безпосередніх взаємодіях. Йдеться про практику самостійного ініціювання через Інтернет певних соціально-громадянських заходів та дій. «Феномен Інтернету полягає в тому, що він дає можливість спілкування, об'єднання та взаємодії великої кількості незнайомих людей, які мають часто різні вікові, освітні, професійні, матеріальні характеристики. І всіх їх може об'єднати в мережі певний спільний інтерес – соціальна чи громадянська проблема. Повсякденною практикою стає соціально-громадянська активність людей, яка ініціюється користувачами Інтернету та реалізується пересічними громадянами, що об'єднуються в мережі задля розв'язання нагальних завдань» [Бойко, 2015d: с. 80].

Щоб показати, як це відбувається, звернемося до результатів проведеного нами якісного дослідження. Це кейс мобілізації та взаємодії на локальному рівні, який показує як відбувалося об'єднання жителів столиці в мережі задля розв'язання проблеми подолання наслідків снігової хуртовини, що паралізувала місто й виявилася вагомим випробуванням для влади і громадян. Опис цієї ситуації та шляхів і методів її вирішення небайдужими громадянами став предметом нашого спеціального дослідження [Бойко, 2016d].

Характеристика критичної ситуації, яка стимулювала соціально-громадянську активність інтернет-користувачів, є такою. До вечора 22 березня 2013 року в столиці стався потужний снігопад з хуртовиною. У місто несподівано повернулася зима. Цей день образно був названий 82-м січня.

Про масштаби снігового колапсу свідчать результати онлайн-опитування, яке проводилося серед мешканців столиці, користувачів Інтернету 26–27 березня 2013 року. Було опитано 2400 осіб у віці 18–45 років [Киевляне в період аномального снігопада 22–25 марта. Результати експрес-опроса, 2013]. Вони демонструють ступінь залученості населення міста в критичну ситуацію. Близько 30% опитаних містян повідомили про те, що добиралися з роботи додому пішки, 22% – потрапили в затори на особистому авто. Причому 7% водіїв зазначили, що простоювали в заторі менше 1 години, 18% – від 1 до 3

годин, 45% – від 4 до 8 годин, 30% – понад 8 годин. Про те, що потрапили в затори в громадському транспорті, повідомили 22% опитаних. Тільки 11% опитаних мешканців столиці зазначили, що не стикнулися тоді з жодними проблемами.

Критичність ситуації в місті, на думку активістів, була пов'язана і з таким фактором не кліматичного характеру як недостатня розповсюдженість попередження про очікування хуртовини. В таких серйозних ситуаціях недостатньо централізованого попередження, необхідні розсилання в поштові скриньки, оголошення на під'їздах і т.п. Не було оперативного інформування громадян про ситуацію на дорогах, місця можливого проїзду, часу подолання конкретних заторів. Не було адекватної інформації з боку влади в наступні дні, інформація не була достовірною. Не було інформації щодо скасованих маршрутів, щодо місць проблемного проїзду і т.п. ТБ і радіо подавали інформацію з великим запізненням, було багато недостовірної інформації. І тут слід відмітити перший важливий момент, що показує особливу роль мережі в такій ситуації. Найбільш достовірну та актуальну інформацію щодо ситуації можна було отримати тільки в інтернет-мережі. Оперативно реагував сервіс «Яндекс.затори». Більшість опитаних мешканців столиці повідомляли, що отримували інформацію про ситуацію з новинних сайтів в Інтернеті (76%), з ТБ програм (64%), із соціальних мереж (46%).

Столична влада виявилася не готовою оперативно протидіяти стихії. Громадяни вирішили самі рятувати своє місто. У Києві на засадах самоорганізації було утворено одразу декілька волонтерських рухів з метою порятунку мешканців столиці і людей, які застрягли в снігових заметах у самому місті і на трасах поблизу столиці. Активну роботу проводили громадяни, які зорганізувалися через соціальні мережі. У перші години снігової негоди в місті активісти створили в соціальних мережах громадські координаційні центри й антикризові сервіси.

Роботу, яку здійснювали волонтери, можна поділити на два основні напрями. Водії позашляховиків, насамперед потужних ралійних авто, витягали машини із заторів. В Інтернеті була створена спеціальна інтерактивна карта, яку формували користувачі мережі – на ній зазначали місця і координати тих, хто потребував допомоги, а також координати тих, хто був готовий її надати. Через соціальні мережі активісти організовували мобільні бригади допомоги. Завдяки використанню Інтернету були створені можливості для запитів про допомогу, для надання інформації про ситуації на дорогах та пропозицій допомоги. Практично разом з владною вертикаллю дій самоорганізувалася доволі ефективна горизонталь громадських антикризових дій.

У створенні в мережах групи оперативно відправлялася інформація про те, кому і де потрібна допомога; інформація про місця, де необхідно чистити сніг; інформація для волонтерів-добровольців – потрібно все, починаючи від робочих рук, лопат і тросів й закінчуючи пледами, гарячим чаєм та бутербродами. Був сформований із добровольців-користувачів соціальних мереж громадський онлайн-кол-центр, що працював цілодобово. Члени елітного автомобільного клубу Offroad Master допомагали автомобілістам, які застрягли у снігових заметах, орієнтуючись на отриману з онлайн-кол-центру інформацію. Активісти також організували прибирання від снігу соціально важливих об'єктів – пологових будинків, лікарень, станцій швидкої допомоги. Загалом у різних дієвих активностях щодо усунення наслідків снігопаду взяли участь тисячі добровольців. Суспільство ж отримало можливість ще раз переконатися в дієвості антикризового реагування за допомоги соціальної інтернет-мережі.

Задля відстеження ситуації й механізму соціально-громадянської взаємодії в умовах сніжного колапсу в столиці, а також аналізу групи активістів, які брали участь у його подоланні, було проведено соціологічне дослідження. Ми провели опитування активістів, які реалізовували соціально-громадянську активність у ситуації усунення наслідків снігового колапсу. До

досліджуваної групи увійшли інтернет-активісти, які ініціювали в мережі й реалізували офлайн-допомогу громадянам столиці під час сніжного колапсу в березні 2013 року: користувачі, які придумали, запропонували й організували ефективну онлайн-форму взаємодії; користувачі соціальної мережі Фейсбук, які відгукнулися на заклики про допомогу і стали координаторами взаємодії між постраждалими від хуртовини й тими, хто надавав їм допомогу; користувачі соціальної мережі Фейсбук, які відгукнулися на онлайн-ініціативу й запропонували свою допомогу та допомагали постраждалим.

Опитування проводилося методом індивідуального сфокусованого, напівформалізованого глибинного інтерв'ю і займало від тридцяти хвилин до двох годин. Анкета включала відкриті запитання, які дозволили розкрити ставлення до можливостей використання Інтернету, способи входження в ситуацію, ставлення до ситуації, соціально-демографічні характеристики тощо та закриті запитання (ідентичні тим, які ми включали у всеукраїнське моніторингове опитування населення Інституту соціології НАН України). Опитування проводилося з 29 березня по 25 квітня 2013 року. Проведено 40 глибинних напівформалізованих інтерв'ю.

Розвиток ситуації демонструють результати аналізу проведених глибинних напівформалізованих інтерв'ю з опитаними нами активістами, які ініціювали організацію допомоги через соціальні мережі; відгукнулися на прохання про допомогу в соцмережах і займалися координацією дій онлайн.

Олександр був одним із організаторів даної ініціативи в мережі і займався координацією взаємодії. Приймав через інтернет-мережу запити про допомогу і перенаправляв їх власникам потужних машин. Свою допомогу він *«пропонував міській адміністрації, але там вона не знадобилася»*. Олександр зазначає, що *«вирішив допомагати, тому що сповідаю активну життєву позицію. І якщо не я, то хто? Це не було жертвою – це була звичайна людська допомога тим, хто її потребує. Були звернення від звичайних людей, але від штабу міської*

адміністрації не було жодного. Хоча телефон їм залишав саме для того, щоб могли направляти до мене людей. Дуже допомогли хлопці Offroad-cluby!».

Власник джипу, учасник закритого елітного клубу джиперів Offroad-club, Олексій (представники цього клубу одними з перших почали активні дії з допомоги потерпілим від снігових заметів на дорогах. – Н.Б.), уточнює: «...в якийсь момент ми почали розуміти, що в місті люди можуть залишити машину, пішки дійти до метро або в кінці кінців сісти десь у кафе. А на трасі людям діватися нікуди. Загалом ми вирішили пробиратися на траси – спочатку на Одеську. По дорозі зайшли на наш онлайн-форум OffRoad Master – а там пишуть, що на Окружній застряг автобус з дітьми. Поїхали витягувати цей автобус – і не знайшли його. Після цього ми зрозуміли, що нам не вистачає координації дій, достовірної та оперативної інформації про те, де і кому конкретно потрібна допомога, щоб зробити свою роботу більш продуктивною». Їхній закритий онлайн-форум не зміг впоратись із цим завданням, і це привело їх у Фейсбук.

Активіст Сергій був у створеній громадянами рятувальній команді «Сніговий патруль». Він розповідає: «В районі 19–20-ї години (22 березня. – Н.Б.) випадково побачив пост у Фейсбуці Олега К., який заявив, що збирає сніговий патруль, і запитав, хто приєднається. Він мене зістикував із Сергієм Г., у якого джип потужний ... До цього ні я з Олегом, ні він із Сергієм знайомі не були – навіть у Фейсбуці. Ось з Сергієм Г. ми і створили таку мобільну бригаду. Він екстремал і підготовлений був добре: рації, трос, усе, що потрібно».

Відповідаючи на запитання «Як Ви дізналися про цю ініціативу?», більшість опитаних активістів зазначали, що вони отримали інформацію про дану ситуацію в мережі. Так відповіли 36 з 40 опитаних активістів. Анна зазначає, що «під час хуртовини сама шукала волонтерські групи в мережі і знайшла їх у Фейсбуці». Єлизавета отримала інформацію в мережі від знайомих із-за кордону – «друзі з Австрії поділились інформацією, що у нас у Фейсбуці

створена група». А один з головних організаторів онлайн-ініціативи Дмитро зауважує, що має багатий досвід соціальної активності: *«в мене сильний соціальний ресурс, багато друзів та знайомих. А це великий соціальний капітал».* Саме це і дало можливість організувати ефективну громадянську взаємодію за допомоги інтернет-мережі. Активісти відзначали, що ця ситуація *«ще раз підтвердила, що в країні ефективно працюють соціальні мережі та людська взаємовиручка».*

На запитання щодо того, *«Чи була б можлива така організація без Інтернету?»*, більшість опитаних (31 особа) наголосили, що *«в жодному разі»*, 6 осіб вагалися з відповіддю і 3 особи зазначили, що така організація була б можливою і без використання Інтернету. Антон, один з організаторів взаємодії, зазначає, що *«скоординувати велику кількість незнайомих людей на великій відстані без Інтернету було б неможливо».*

На запитання *«Як Ви вважаєте, яка роль Інтернету в сучасному житті?»* переважна більшість опитаних (32 особи) зазначили – *«величезна, позитивна»*, 8 осіб вагалися з відповіддю. Інтернет – *«потужний засіб поділитися інформацією, отримати інформацію, навчатися, об'єднуватися»* (Тетяна), *«нема Інтернету, нема свободної інформації. Він дає можливість бути самостійним»* (Анна), *«зрозумів, яку велику силу взаємодії має Інтернет»* (Роман).

Участь в акції дала можливість користувачам мережі відчувати, яку важливу роль Інтернет може відігравати в організації соціально-громадянської активності й спонукала до її подальшого розвитку: *«з'явилось відчуття, що можна реально допомогти, вирішити проблеми самим. Інтернет надає такі ресурси. З'явився інтерес до роботи з громадянами через Інтернет»* (Аніка); *«людей можна організувати через Інтернет. Відгукнулось більше трьох тисяч користувачів»* (Олександр); *«я зрозумів, що ми можемо об'єднуватись і самі собі допомагати»* (Олекса).

Участь у соціально-громадянській взаємодії, зорганізованій за допомогою мережі Інтернет, стала поштовхом для подальшої соціально-громадянської активності й викликала позитивні емоції в її учасників, віру в свої сили і можливості об'єднуватись заради певних інтересів та розв'язання нагальних суспільно важливих проблем. Відповідаючи на запитання *«Наскільки Ви задоволені своєю участю в цій ініціативі? Що вам сподобалось?»*, активісти давали позитивні відповіді й зазначали, що це був величезний позитивний досвід. *«Навіть мій чоловік, який був налаштований скептично, після участі дякував мені, що я спонукала його до участі. Сподобалось відчуття команди – різні люди, різні професії, різні погляди і об'єдналися»* (Людмила). Досвід, який став поштовхом до активізації громадянської позиції інтернет-користувачів, *«це явище для мене було відкриттям і поштовхом, щоб зрозуміти, що я теж щось можу організувати й отримати підтримку! А також, що я можу підключитися таким чином до ініціатив, які мені цікаві і важливі»* (Фелікс); солідаризації та мобілізації власних надій і сподівань, *«я зрозумів, що є люди, частина населення, такі самі, як я, і навіть кращі за мене. З'явилися позитивні емоції і віра, надія. А то руки опускаються, що ти в цій країні нікому не потрібен. А тут підйом»* (Сергій), а також розкрити свої особистісні якості: *«організація допомогла подолати скромність і нерішучість. У мене можливості й навички є, але так от самій їздити і допомогу пропонувати не можу»* (Альона). При цьому активісти зазначали, що це була б хороша можливість об'єднання не тільки людей, а й держави: *«жаль, що держава не підключилася. Це була хороша можливість об'єднати державу і громадян»* (Анна).

Відповідаючи на моніторингове запитання *«Як Ви вважаєте, чи є у Вас можливість контролювати діяльність владних структур?»*, лише 6 опитаних активістів зауважили, що не мають ніякої можливості контролювати діяльність владних структур; 25 осіб із 40 опитаних відзначили Інтернет як контрольний ресурс суспільства; 24 особи відзначили ЗМІ як засіб контролю за владою.

Дослідження локус-контрольних показників групи активістів виявило переважання інтернальних показників над екстернальними (23 проти 3), 14 осіб зазначили, що їхнє життя *«рівною мірою залежить від мене і від зовнішніх обставин»*.

Відповідь на моніторингове запитання щодо різних проявів соціально-громадянської активності в мережі засвідчила, що активісти використовують мережу задля реалізації різноманітної інформаційної, комунікаційної, діяльнісної активності в мережі. Це і читання інформації на сайтах різних державних і недержавних організацій (31 особа), і коментарі до публікацій щодо соціальних, суспільно-політичних питань (28 осіб), і обговорення на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальних питань соціально-політичного, суспільного життя (24 особи), і підтримка соціальних заходів, ініційованих користувачами в мережі (37 осіб), а також ініціювання через Інтернет певних соціальних заходів і дій (17 осіб) тощо.

Слід зауважити, що громадянські активісти, які потрапили в наше дослідницьке поле інтересу у березні 2013 року, згодом стали активними учасниками і Революція Гідності, волонтерами, які допомагають у розв'язанні проблем воїнів АТО / ООС, переселенців тощо.

Як бачимо, має місце перетікання онлайн і офлайн громадянських активностей. Виявленні в аналізі кейсу тенденції розширення практик соціально-громадянської онлайн-взаємодії свідчать про те, що активність в мережі створює умови для інтегрування в локальні онлайн-спільноти і водночас активізує можливості солідаризації громадськості в реальних взаємодіях. Соціально-громадянські онлайн-практики можуть стати визначальними чинниками солідаризації суспільства на локальному рівні, збільшивши можливості об'єднання та підтримки однодумців, нівелювання емоційно-насиченої онлайн-комунікації, соціально-психологічної адаптації до напруженої ситуації в суспільстві.

4.4. Ресурсність електронної демократизації в ціннісному вимірі

Ресурс ціннісно-нормативної інтеріоризації належить до ресурсів, що здійснюють циклічну підтримку процесу е-демократизації. Вагомим показником успішності демократизаційного процесу в країні є поширення в суспільстві демократичних ціннісних пріоритетів та настанов, що сприяє демократизації суспільних відносин. Відповідно засвоєння демократичних цінностей є одним з основних показників утвердження демократичного способу взаємодії в суспільстві. Саме зрушення в ціннісних установах сприяє поступовому входженню демократичних принципів реалізації соціальних відносин у суспільну практику. Виходячи з цього ми в ході концептуалізації припускали, що українські громадяни, які здійснюють соціально-громадянську активність в мережі, демонструють більшу прихильність до реалізації демократичних ціннісних пріоритетів соціальної активності та взаємодії.

Для верифікації цієї складової моделі процесу електронної демократизації був здійснений порівняльний аналіз особливостей ціннісних уподобань та пріоритетності демократичних ціннісних засад та настанов у групі «активістів» – тих респондентів, які зазначили, що в той або інший спосіб реалізують соціально-громадянську активність в мережі та групі «нонактивістів» – тих респондентів, які зазначили, що не виявляють ніякої соціально-громадянської активності в мережі. Емпіричною основою слугували дані моніторингового дослідження 2019 року, в якому співвідношення цих груп становило 66,5% («активісти») проти 33,5% («нонактивісти»).

Проведений аналіз ціннісних пріоритетів визначених груп засвідчив певні відмінності в ціннісних уподобаннях, характерні для кожної з них. Зупинимось на деяких ознаках демократичного устрою та проаналізуємо ставлення до них виділених груп.

Аналіз засвідчив, що «активісти» більш *прихильні до демократичної форми організації суспільного устрою в державі*. Вони більш впевнені в своїх судженнях стосовно оцінки переваг демократії порівняно з «нонактивістами». З твердженням, що «демократія забезпечує людині найбільші можливості для

індивідуального політичного вибору, порівняно з іншими режимами» повністю погоджуються 24,8% «активістів» і 18,8% «нонактивістів».

«Активісти» частіше визнають свободу слова однією з важливих ознак демократичного устрою суспільства. Це засвідчують зокрема відповіді на запитання *«Якою мірою Ви особисто погоджуєтесь чи не погоджуєтесь з твердженням, що повна свобода слова сьогодні приведе до повної дезорганізації суспільства?»*. З таким твердженням не погоджується 52,9% «активістів» та 40% «нонактивістів».

Група «активістів» також активніше підтримує демократичні можливості організації суспільства, демократичні цінності та настанови, вважаючи їх важливими та необхідними ознаками суспільного буття. Більшість «активістів», відповідаючи на запитання *«Як Ви вважаєте, політичні партії необхідні для української демократії чи ні?»* зазначають, що політичні партії є «абсолютно необхідними» або «скоріше необхідними» для сучасної української демократії – 61,4% проти 49,5% групи «нонактивістів». Більшість «активістів» (64%) погоджується з твердженням, *«що демократія забезпечує людині найбільші можливості для індивідуального політичного вибору, порівняно з іншими режимами»*. Серед «нонактивістів» таких 52,3%.

Користувачі мережі, які виявляють соціально-громадянську e- активність часті визначають демократичний устрій країни, демократичні цінності та настанови як значимі, важливі для них особисто. Майже три чверті «активістів» (73,6% проти 62,2% групи «нонактивістів») вважають демократичний розвиток країни важливим⁴, відповідаючи на запитання *«Оцініть ступень важливості особисто для Вас демократичного розвитку країни»*. Більшість «активістів» цінують можливості «свободи слова та висловлювань», які надає демократія. Так, 40,7% «активістів» вважають «дуже важливою» особисто для себе можливість «висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу». Серед «нонактивістів» таку оцінку надають

⁴ Об'єднано альтернативи відповідей «скоріше важливо» та «дуже важливо»

лише близько чверті опитаних (24,9%). При цьому «активісти» також демонструють більшу толерантність і терпимість до чужих ідей та вірувань (рис. 4.4.1).

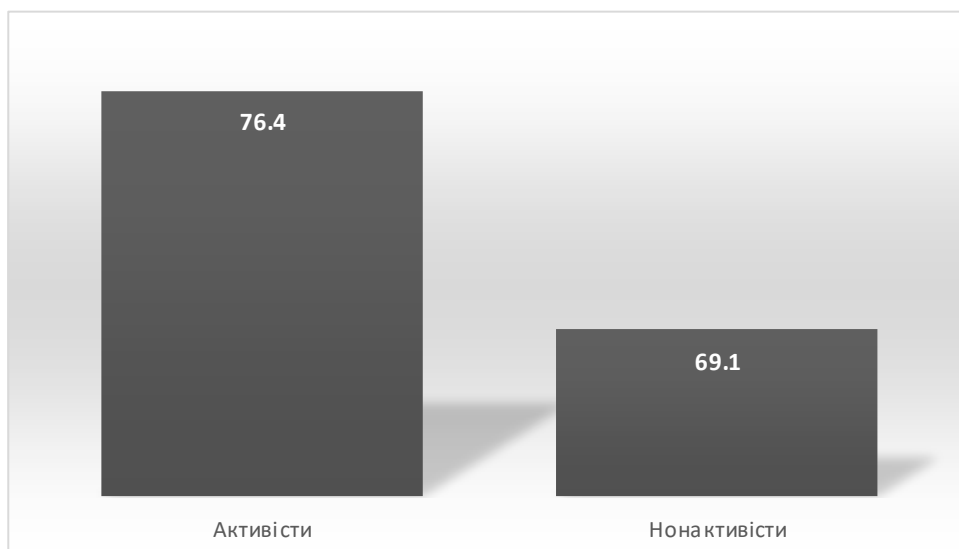

Рисунок 4.4.1. Терпимість до чужих ідей та вірувань (позитивне ставлення до цінності, %)

Аналіз суспільно-поведінкових особливостей окреслених груп демонструє більш громадянськи-активну та суспільно-відповідальну позицію групи «активістів» порівняно з групою «нонактивістів». Майже 44% «активістів», відповідаючи на запитання *«Що, на вашу думку краще – терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою, чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулиці з протестами?»*, обирають активну дієву позицію та зазначають, що *«потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя»*. Серед «нонактивістів» таку відповідь обирають близько 31% опитаних респондентів. «Активісти» більш рішучі в обстоюванні своїх прав та інтересів. Близько 21% представників цієї групи зазначають, що *«скоріш за все братимуть участь у мітингах, демонстраціях протесту»*, тоді як серед «нонактивістів» таких 12%.

За результатами дослідження «активісти» частіше зазначають свою відповідальність за те, хто є Президентом України – 67,3% проти 41,1% серед

«ноактивістів». «Активісти» також демонструють більш відповідальне ставлення до того, що відбувається в країні, в їх населеному пункті. Близько 41% «активістів» вважають, що за ситуацію в країні «цілком відповідальні» громадяни України. Таку позицію розділяють 34,7% «ноактивістів». Відповідаючи на запитання «Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ в цілому в Україні?», близько 40,4% «активістів» та 49,1% «ноактивістів» зазначають, що «ніякої», що характерне для ситуації в країні в цілому. Проте відповідаючи на запитання «А яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ У Вашому місті чи селі?», більшість «активістів» демонструють більш зрілу громадянську позицію та зазначають, що готові нести відповідальність («повну» або «часткову») за стан справ у їх населеному пункті. Тоді як група «ноактивістів» більш схильна до певного «громадянського інфантилізму». Більшість представників цієї групи зазначають, що не несуть ніякої відповідальності за стан справ у їх населеному пункті (рис. 4.4.2).

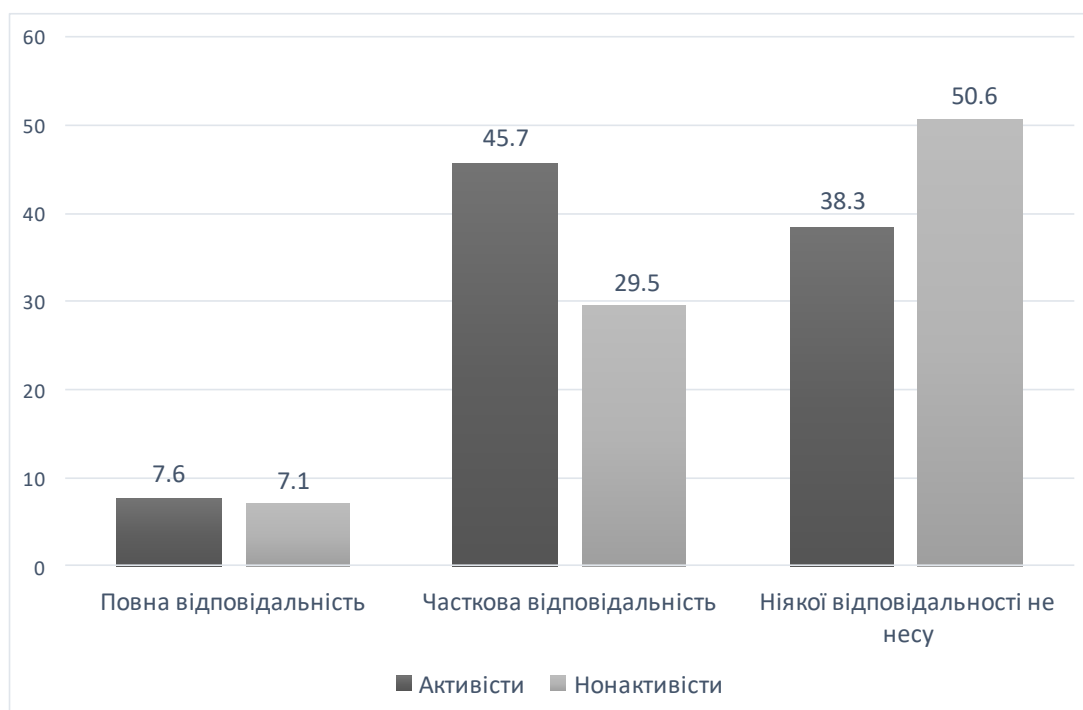

Рисунок 4.4.2. Особиста відповідальність за стан справ у своєму населеному пункті (%)

Користувачі мережі, які реалізують ту або іншу громадянську активність в онлайні, також демонструють більшу громадянську офлайн- активність порівняно з групою «нонактивістів». Так, відповідаючи на запитання «У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?», близько 55,5% «активістів» зазначали, що брали участь у тих або інших заходах (серед «нонактивістів» – 21,5%). Така активність була пов'язана із позиціонуванням та відстоюванням своїх громадянсько-політичних поглядів та переконань – «переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів» (30,9% проти 10,1% серед «нонактивістів»), а також з волонтерською діяльністю та підтримкою – «перерахував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям» (12% проти 3,8% серед «нонактивістів»), «брав участь у добродійних акціях» (11% проти 4,6% серед «нонактивістів») та корегування своєї купівельно-побутової активності з урахуванням власних політико-громадянських позицій – «не купував певні товари з політичних міркувань» (15,5% проти 6,1% серед «нонактивістів»).

«Активісти», на відміну від «нонактивістів», мають більш чітке уявлення про місце громадських організацій у взаємовідносинах з державою, а також про те, які функції в першу чергу мають виконувати громадські організації в суспільстві. Більшість «активістів» демонструють конструктивне бачення взаємовідносин громадянських структур з державою та зазначають, що громадські організації мають бути «партнерами держави у суспільній діяльності» (64,1%). Серед «опонентів та критиків держави» бачать громадські організації 19,1% «активістів».

Серед основних мотивів участі в діяльності громадських організацій, об'єднань, громадських ініціатив «активісти», в першу чергу, зазначають «захист своїх прав та реалізацію інтересів» (49,4%) та «громадський контроль за діяльністю органів влади» (38,3%). Серед «нонактивістів» – 36% та 31,8% відповідно. Разом з тим «нонактивісти» серед мотивів участі у діяльності громадських організацій частіше зазначають комерційну мотивацію, зокрема

«бажання заробити гроші на фінансовій підтримці держави чи донорів» – 28,2% проти 22,7% серед «активістів».

Важливо також зазначити певні соціально-психологічні відмінності, пов'язані з локус-контрольними характеристиками групи «активістів». Результати дослідження демонструють меншу екстернальну спрямованість «активістів» порівняно з «нонактивістами», які частіше зазначають, що їх життя залежить не від них, а від зовнішніх обставин (44,3% проти 36,7% серед «активістів»). «Активісти» ж виявилися більш схильні брати на себе відповідальність за те, як складається їх життя. За результатами дослідження свою інтернальну позицію зазначають 29,6% «активістів» і 21,6% «нонактивістів».

Більш детально можна проаналізувати ціннісні пріоритети групи «активістів» на прикладі тих, хто реалізовував соціально-громадянську активність в мережі. Для цього повернемося до розглянутого вище кейсу виявлення соціально-громадянської активності у ситуації усунення наслідків снігового колапсу в столиці у березні 2013 року але зробимо акцент на питанні ціннісних пріоритетів.

В дослідження була використана класична методика Р. Інглгарта для визначення матеріалістичних / постматеріалістичних цінностей з метою вияву характеру зв'язку цінностей з громадянською онлайн-активністю. Традиційно пріоритетність постматеріалістичних ціннісних установок в суспільстві пов'язується з прогресивними демократичними зрушеннями самосвідомості громадян, формуванням активної громадянської позиції, усвідомленням потреби індивідуального самовираження та самовдосконалення, мотиваційними змінами поведінкових пріоритетів. Такі цінності більш притаманні демократично розвиненим країнам, на відміну від матеріалістичних цінностей, які окреслюються як цінності виживання. Характеризуючи відмінності визначених ціннісних пріоритетів в своїй авторській концепції, Р. Інглгарт зазначає, що матеріалістичні цінності «надають пріоритет колективній

дисципліні перед свободою особистості, відповідності груповим нормам перед різноманіттям і державній владі перед громадянською незалежністю. І навпаки, цінності самовираження (постматеріалістичні цінності)... спонукають людей до підтримки свободи особистості та прав людини. Це цінності антидискримінаційні й гуманістичні, а значить, цінності громадянського характеру» [Инглхарт, Вельцель, 2011: с. 213–214].

Зауважимо, що дослідження ціннісних пріоритетів в українському суспільстві за методикою Р. Інглгарта не демонструє значних типологічних змін у ціннісних пріоритетах українців [Бойко, 2015d]. Дослідження фіксують, що група матеріалістичного ціннісного спрямування є найпоширенішою в українському суспільстві. Відтворення ж постматеріалістичних ціннісних пріоритетів є досить повільним і малорухомих чинником ціннісного спрямування українського суспільства в цілому [див. *детальніше*: Бойко, 2014a].

Дослідження ціннісних пріоритетів «активістів» також здійснювалось за класичною методикою Р. Інглгарта – три батареї тестових запитань, кожна з яких вміщує чотири позиції, дві матеріалістичні та дві постматеріалістичні [Inglehart, 1971]. Концептуально методологія Р. Інглгарта передбачає формування певних груп, що відбивають відповідні вибори ціннісних пріоритетів. За результатами дослідження виділено чотири групи: 1 група – названа «повні матеріалісти» (М–М), включає осіб, які зробили матеріалістичний вибір в обох виборах (і в першому, і в другому) в усіх трьох батареях; 2 група – «просунуті матеріалісти» (М–П), перший вибір матеріалістичний, другий – постматеріалістичний; 3 група – «постматеріалісти» (П–М), перший вибір – постматеріалістичний, другий – матеріалістичний; 4 група – «просунуті постматеріалісти» (П–П), обидва вибори постматеріалістичні.

Результати аналізу засвідчили, що переважна більшість опитаних нами активістів обирала постматеріалістичні ціннісні альтернативи. «І це істотно

відрізняє ціннісні уподобання цієї групи від загальної групи користувачів Інтернету та осіб з вищою освітою, які також користуються Інтернетом – у цих групах результати були подібні до ціннісних уподобань населення України в цілому» [Бойко, 2014а: с. 350].

Результати опитування групи активістів, реалізованого в даному дослідженні, демонструють таку «картину співвідношення за виділеними чотирма групами ціннісних пріоритетів: 1 група (М–М) включила 3 особи з 40 опитаних активістів; 2 група (М–П) – 11 осіб; у 3 групу (П–М) – увійшло 14 осіб і у 4 групу (П–П) – 12 осіб з опитаних активістів. Причому слід відзначити ще одну особливість розподілу ціннісних пріоритетів серед громадських активістів. Активісти, які ініціювали і організували online роботу з подолання наслідків снігового колапсу, як правило відзначали постматеріалістичні ціннісні альтернативи в перших виборах у всіх трьох батареях» [Бойко, 2015d: с. 83]. Тож, попри загальну тенденцію постматеріалістичної пріоритетності ціннісних виборів серед усіх опитаних активістів, серед організаторів соціально-громадянської взаємодії зафіксовано найбільшу кількість прихильників постматеріалістичних цінностей у порівнянні з тими активістами, які відгукнулися на онлайн-ініціативу та брали участь у допомозі постраждалим містянам. Отримані результати підтверджують наше припущення про циклічний характер дії ціннісно нормативного ресурсу е-демократизації. Ціннісні пріоритети тих громадян, які виявляють дієву соціально-громадянську активність, організовують волонтерську підтримку самі виступають ресурсами стартового порядку в е-демократизаційному процесі. Можна прогнозувати, що нарощування демократичних ціннісних пріоритетів та настанов буде корелювати із збільшенням дієвих соціально-громадянських онлайн-практик.

Загалом дослідження виявило певні особливості характеристик групи «активістів», які демонструють їх дієву громадянську позицію, подолання

позиції «громадянського інфантилізму» та активну прихильність до демократизаційних процесів, які відбуваються в українському суспільстві.

Користувачі Інтернет, які виявляють соціально-громадянську активність в мережі («активісти»), порівняно з тими, хто такої активності не виявляє, демонструють більшу прихильність до демократичної форми організації суспільного устрою в державі. Вони вважають, що саме демократія «забезпечує людині найбільші можливості для індивідуального політичного вибору, порівняно з іншими режимами». «Активісти» частіше визначають демократичні можливості організації суспільства, демократичні цінності та настанови як вкрай важливі та необхідні ознаки сучасного українського суспільства.

Вони переважно визначають як особисто важливі такі цінності як: «демократичний розвиток країни», «багатопартійність політичної організації держави», «свободу слова та висловлювань», можливість «висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу». Позичують більшу прихильність до таких демократичних цінностей і настанов, як толерантність та «терпимість до чужих ідей і вірувань».

Користувачі мережі, які реалізують соціально-громадянську онлайн-активність, демонструють більш зрілу громадянську позицію і готовність нести соціально-громадянську відповідальність за те, що відбувається в суспільстві (відповідальність за обрання президента, стан справ в їх населеному пункті тощо).

Вони виявляють більшу готовність до активних протестних дій (участі у мітингах, демонстраціях протесту тощо) задля обстоювання своїх прав і інтересів. Демонструють більшу громадянську офлайн-активність – участь у різних громадянсько-політичних заходах, підтримка волонтерської діяльності, благодійних організацій, добродійних акцій тощо.

Користувачі, які реалізують соціально-громадянську e-активність, мають більш чітке уявлення про діяльність громадських організацій та виділяють ті функції, які перш за все вони мають виконувати в суспільстві («захист своїх

прав та реалізацію інтересів», «громадський контроль за діяльністю органів влади» тощо). А також виступають за конструктивний діалог громадянського суспільства й громадян із владою задля вирішення нагальних суспільних питань.

Таким чином, в частині концептуалізації ціннісних ресурсів можна вважати відповідні складові пропонованої моделі процесу е-демократизації успішно верифікованою.

4.5. Довіра до Інтернету як індикатор ефективності електронної демократизації: традиційна емпірія vs нові підходи

Застосування показника довіри як маркера успішності впровадження інтернет-технологій актуалізується в сучасному українському контексті насамперед в світлі впровадження загальнодержавних програм соціально-громадянської взаємодії в онлайн-форматі. Актуальність проблематики довіри у сучасному дигіталізованому суспільстві підтверджують і суспільні заходи, спрямовані на визначення та вирішення ключових питань сьогодення. Так, тема довіри стала предметом обговорення на П'ятому національному форумі ІТ-директорів органів влади «Довіра у цифровому суспільстві» [Довіра у цифровому суспільстві, 2019].

Реагуючи на суспільний запит щодо потреби дослідження проблематики довіри в сучасному цифровому суспільстві, варто зважати на те, що будь-яке дослідження феномену довіри досить складне завдання. Це в першу чергу пов'язано зі специфікою цього феномену на якій наголошують експерти, зазначаючи що «довіра – одне з наочних відтворень «м'яких» культурних змінних, чинник суспільного життя, який важко вираховується» [Штомпка, 2012: с.54]. Емпіричне вимірювання таких соціальних феноменів – досить складне дослідницьке завдання. Усвідомлюючи всю складність досліджень феномену довіри, ми для первинної верифікації моделі застосували в своїх дослідницьких розвідках емпіричний інструментарій, який використовується в

соціології для аналізу стану довіри до різних соціальних суб'єктів і інституцій. Хоча цей емпіричний інструментарій не є досконалим, проте він є традиційним для сучасних соціологічних досліджень, попри всі його недоліки і певні вимірювальні умовності.

Дослідження показнику довіри до Інтернету було вперше включено в дослідницький інструментарій Моніторингу Інституту соціології НАН України у 2019 році. Тож дослідження 2019 року є базовими для подальшого аналізу стану та динаміки цього показника в сучасному українському суспільстві. Зупинимось детальніше на результатах 2019 року [Бойко, 2019d] та порівняємо їх з результатами дослідження 2020 року.

Інструментальною базою дослідження є блок запитань про рівень довіри до різних соціальних інституцій і суб'єктів – Уряду, Президента, Верховної Ради, прокуратури, поліції, судів, армії, ЗМІ (телебачення, радіо, газети), профспілок, політичних партій, банків, вчених України, волонтерів, благодійних фондів, громадських асоціацій та об'єднань тощо. До цього переліку було додано запитання «Який рівень Вашої довіри Інтернету?», Довіра вимірювалась по п'ятибальній шкалі, яка окреслювала певну оціночну позицію респондента на континуумі, полюсами якого виступали, з одного боку, повна недовіра, а з іншого – повна довіра.

Аналіз результатів дослідження демонструє певні тенденції, які відтворюють узагальнені показники довіри / недовіри в сучасному українському суспільстві. Зауважимо, що показник довіри вбирає частки тих респондентів, хто обирає альтернативи «скоріше довіряю» або «повністю довіряю» при відповіді на запитання «Який рівень Вашої довіри Інтернету?». Показник недовіри об'єднує частки тих, хто при відповіді на це запитання обирає альтернативи «скоріше не довіряю» або «повністю не довіряю».

Результати дослідження 2019 року засвідчили, що за ранговими показниками довіри / недовіри показник довіри до Інтернету займав сьому рангову позицію з усіх запропонованих об'єктів оцінки довіри – Інтернету

довіряли більше, ніж засобам масової інформації, таким як радіо, телебачення, газети (рис. 4.5.1).

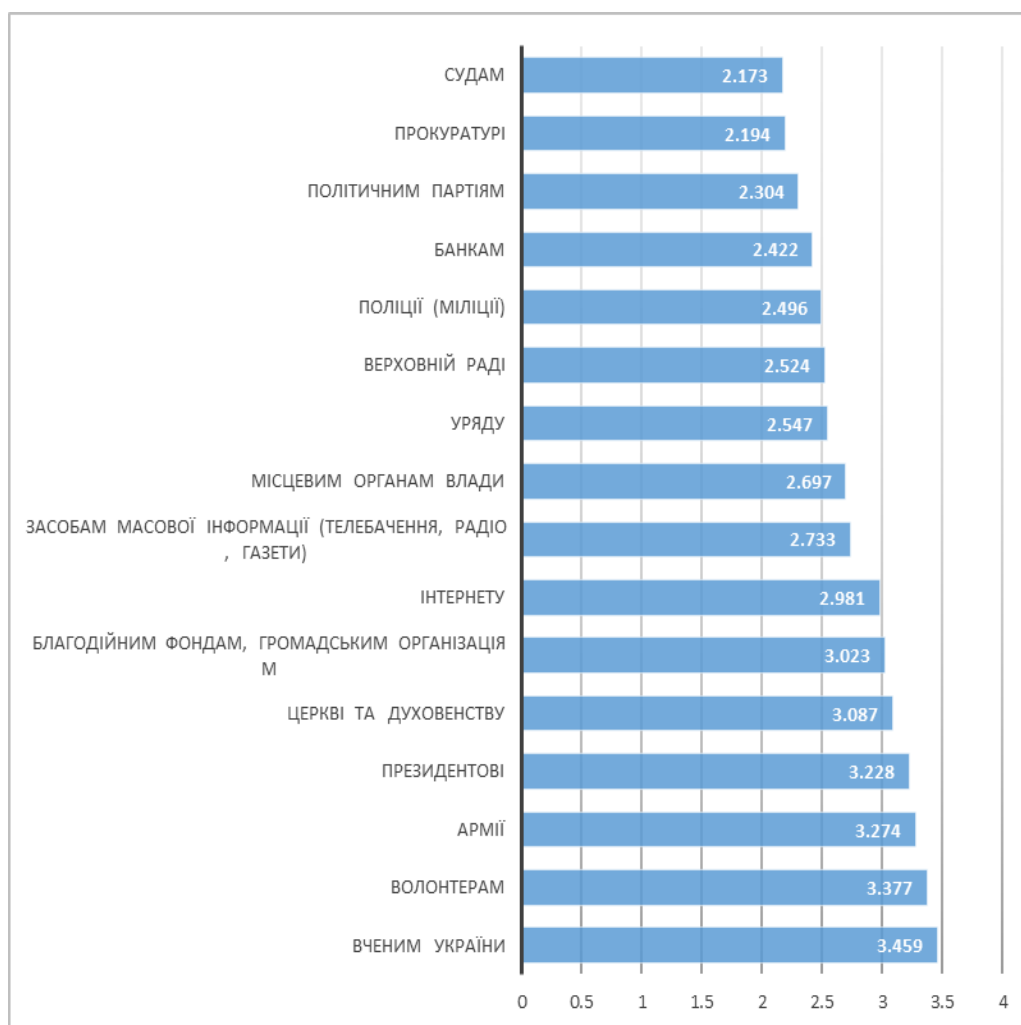

Рисунок 4.5.1. Рангові показники довіри в українському суспільстві (2019, ранг)

Ключовим для нашого дослідження є визначення балансу довіри до Інтернету в суспільстві, як свідчення його позитивного (або негативного) потенціалу в контексті суспільної взаємодії. Позитивний баланс довіри / недовіри передбачає, що частка тих, хто довіряє, перевищує частку тих, хто не довіряє. Та навпаки, негативний баланс засвідчує, що частка тих, хто довіряє, нижча за частку тих, хто не довіряє. Результати дослідження 2019 року демонстрували позитивний баланс довіри до Інтернету, що суттєво відрізняло його від більшості інших досліджуваних об'єктів довіри (рис. 4.5.2).

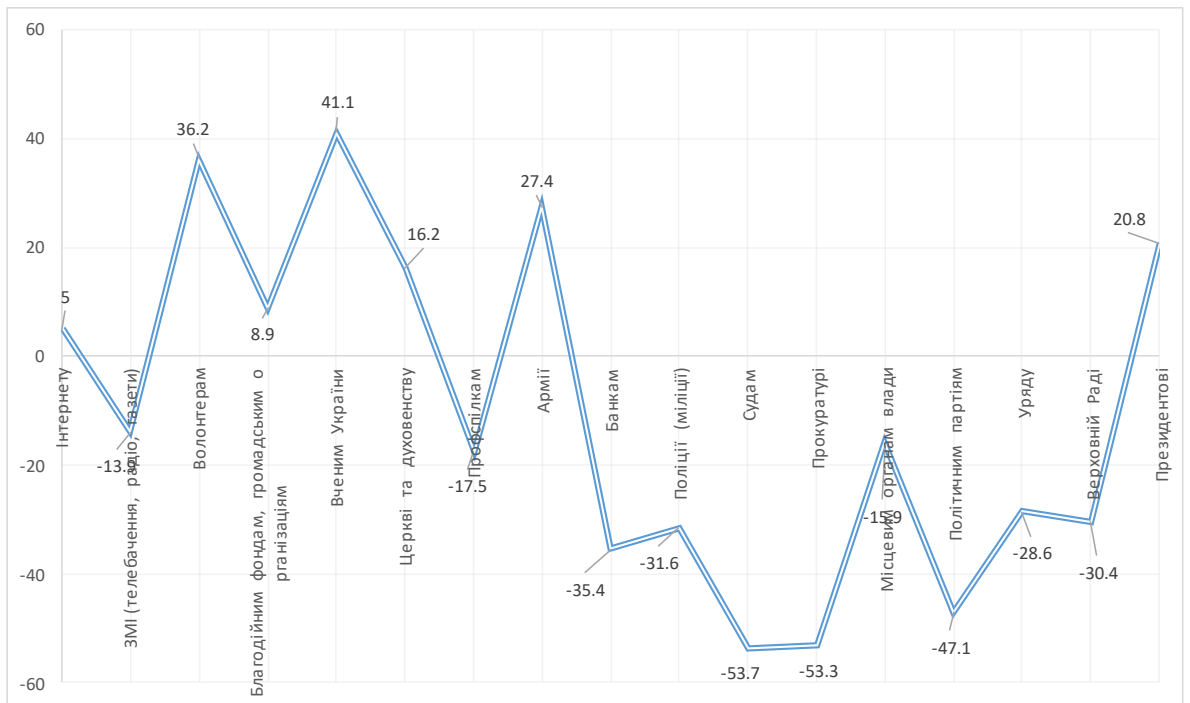

Рисунок 4.5.2. Розподіл балансу довіри / недовіри* у сучасному українському суспільстві (2019, %)

* Різниця між частками тих, хто довіряє, і тих, хто не довіряє соціальній інституції.

Окрім Інтернету, в сучасному українському суспільстві позитивний баланс довіри / недовіри мали волонтери, вчені України, Армія та Президент. Показовим є те, що Інтернет має позитивний баланс довіри на відміну від ЗМІ (телебачення, радіо, газети), які мали негативний баланс довіри / недовіри, як і більшість представлених у дослідженні об'єктів довіри.

Дослідження довіри до Інтернету в сучасному українському суспільстві також передбачає фіксацію *індикатору визначеності / невизначеності* стосовно довіри до певних досліджуваних об'єктів. Результати дослідження 2019 року продемонстрували доволі високий рівень невизначеності респондентів щодо ступеня їх довіри до Інтернету (рис. 4.5.3).

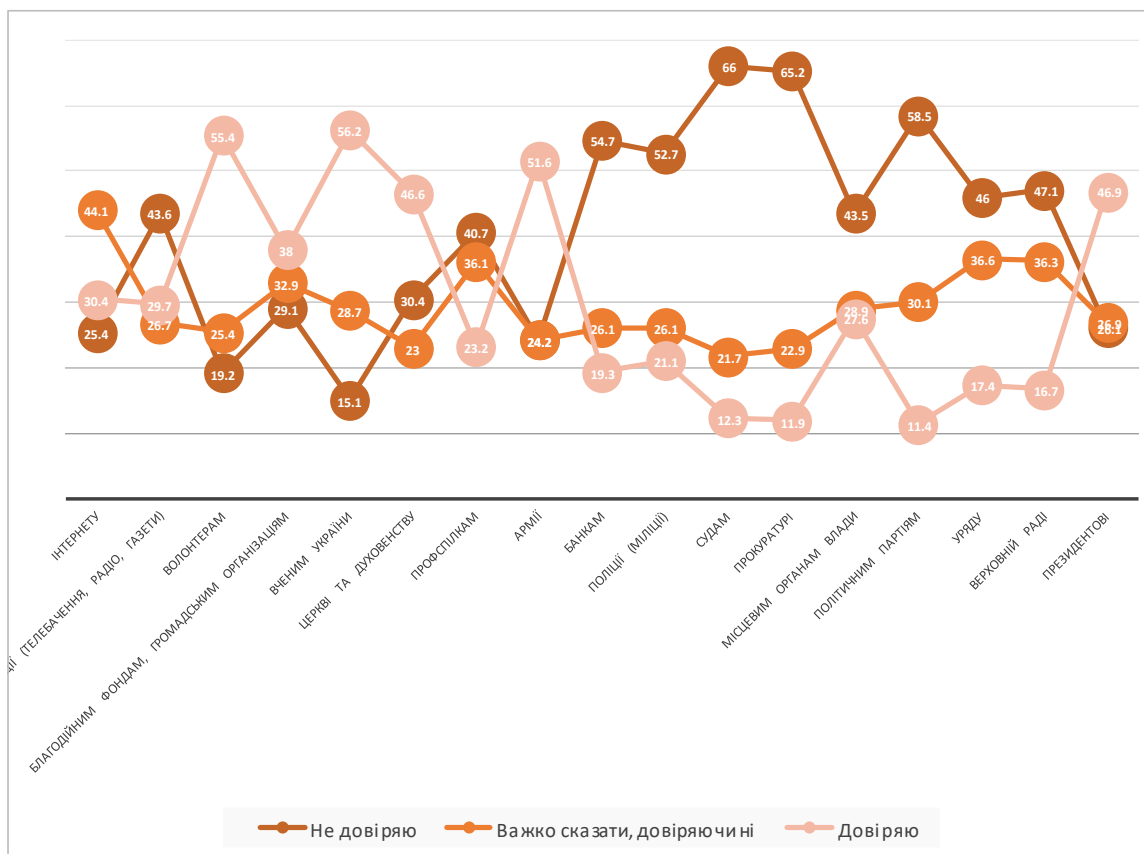

Рисунок 4.5.3. Розподіл позицій визначеності / невизначеності стосовно показника довіри (2019, %)

Такий результат може бути пов'язаний як з відносною новизною використання Інтернету в соціально-громадянському контексті, так і зі складністю та багатогранністю самого феномену, що може заважати визначенню однозначної відповіді. Проте слід зазначити, про складність і неоднозначність багатьох досліджуваних об'єктів оцінки довіри, які не вміщують конкретизований об'єкт оцінки, як, наприклад, позиція Президент (одна з небагатьох визначених однозначно, тобто окреслює конкретну особу як об'єкт оцінки довіри). Доволі високі оцінки невизначеності у 2019 році демонструють, наприклад, «благодійні фонди, громадські організації» та «профспілки», які мають досить розмиту структуру та є досить невизначеними в сучасних умовах. А також, «Уряд» та «Верховна Рада». Такий показник, з огляду на те, що соціологічне опитування проводилось приблизно через місяць

після проведених виборів, можливо був свідченням того, що респонденти реально ще не визначились з оцінками діяльності цих установ та структур.

Результати дослідження 2019 року віддзеркалюють загальну картину довіри / недовіри до Інтернету населення України та демонструють загальну ситуацію ставлення громадян до Інтернету в сучасному українському суспільстві на тлі тих ініціатив, які у 2019 році взяла на себе держава, оголосивши курс на тотальну дигіталізацію суспільства і держави, насамперед через реалізацію державних програм «Держава в смартфоні», «ДіЯ» (держава і я), «Трембіта» тощо.

Переважно позитивне сприйняття Інтернету населенням України певним чином підтвердило той кредит довіри, який був зафіксований в українському суспільстві у 2019 році. І така ситуація, безперечно, виступає позитивною базовою передумовою розгортання успішного діалогу держави та громадянина в онлайн-просторі.

Наступним кроком аналізу є порівняльний аналіз показника довіри до Інтернету у групах респондентів, які зазначали, що не мають потреби і ніколи не користувались Інтернетом (не користувачів) та респондентів, які є безпосередніми користувачами Інтернету (користувачі). Аналіз ставлення до Інтернету представників цих груп дасть можливість побачити різні шляхи формування довіри до Інтернету. Не користувачі Інтернету можуть формувати своє ставлення до мережі лише на засадах опосередкованого досвіду (вторинних оцінок), який формується на основі загальної оцінки ситуація в країні, суспільної думки, інформації ЗМІ, висловів представників експертного або оточуючого середовища тощо. Користувачі Інтернету формують більш аргументовано-зважену оцінку, яка базується не лише на опосередкованому (вторинному) досвіді, але й на безпосередньому досвіді користування, що робить її більш свідомою, суспільно-неупередженою та індивідуалізованою. Така ситуація актуалізує доцільність розгляду та порівняння показників довіри / недовіри до Інтернету у двох групах респондентів – групи тих респондентів, які

не користуються мережею Інтернету («не користувачі Інтернету») і група тих респондентів, які є безпосередніми користувачами Інтернету («користувачі Інтернету»), та можуть висловити своє безпосереднє ставлення до мережі на основі власного досвіду користування (рис. 4.5.4).

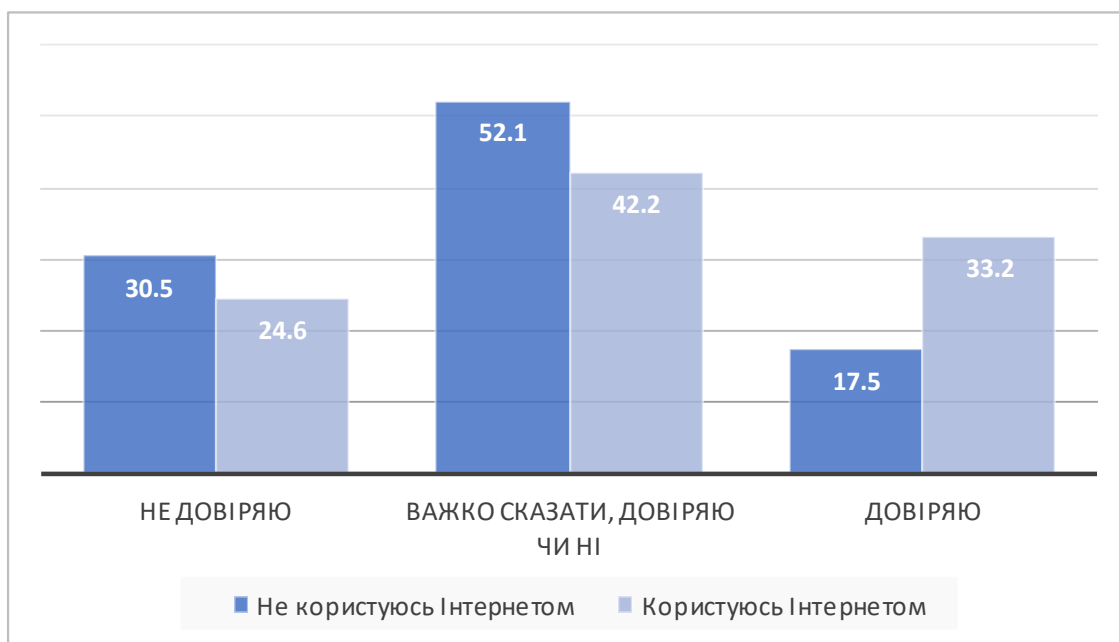

Рисунок 4.5.4. Порівняльні показники довіри / недовіри до Інтернету серед груп респондентів, які є безпосередніми користувачами мережі (користуються Інтернетом) і тими, які зазначають, що не мають потреби та ніколи не користувалися мережею (не користуються Інтернетом) (2019, %)

Дослідження показника довіри / недовіри до Інтернету у двох окреслених групах респондентів («користувачі Інтернету» та «не користувачі Інтернету») у 2019 році виявило досить значущу, з огляду на наш науковий інтерес, тенденцію, яка віддзеркалює парадоксальну ситуацію. Респонденти, які ніколи в житті безпосередньо не користувалися Інтернетом не довіряють мережі значно більше, аніж ті українці, які постійно користуються мережею. Позитивні показники довіри до Інтернету у групі безпосередніх користувачів мережі (33,2%) майже вдвічі перевищили цей показник, порівняно з показниками тих українців, які ніколи не користувалися Інтернетом (17,5%).

Група користувачів демонструє позитивний баланс довіри / недовіри до Інтернету, на відміну від групи не користувачів, в якій було зафіксовано негативний баланс довіри / недовіри до Інтернету. Такі результати дозволили зробити ряд базових узагальнень та припущень щодо шляхів формування феномену довіри до Інтернету та формування позитивного балансу довіри до Інтернету в сучасному дигіталізованому суспільстві.

Результати аналізу шляхів формування довіри до Інтернету засвідчили, що довіра до Інтернету по різному формується під впливом безпосереднього, особистісного досвіду використання мережі, або під впливом опосередкованого досвіду, не пов'язаного з безпосереднім її використанням. Базовими засадами таких оцінок можуть бути стереотипи, сформовані в суспільній думці, матеріали ЗМІ, думки експертів тощо.

Аналіз результатів дослідження позитивного / негативного балансу довіри до Інтернету засвідчує, що користувачі демонструють позитивний баланс рівня довіри / недовіри до Інтернету на відміну від не користувачів які демонструють негативний баланс за цим показником. Така ситуація дозволяє зробити певні прогностичні припущення щодо формування відчуття довіри до Інтернету. По-перше, можна припустити, що подальше збільшення чисельності долучення населення України до користування Інтернетом буде сприяти збільшенню показників довіри до мережі в сучасному українському суспільстві. По-друге, що подальше нарощування та урізноманітнення інтернет-активності громадян України буде сприяти зменшенню показників невизначеності в ставленні українців до мережі. І це буде сприяти позитивному сприйняттю населенням, зокрема і онлайн-реформ, ініційованих державою в рамках курсу на демократизацію суспільних відносин в країні.

Розгляд показника довіри до Інтернету за різними соціально-демографічними ознаками, здійснений 2019 року, засвідчив що довіра до Інтернету превалює в усіх поселенських групах – як у великих містах, так і сільській місцевості. Аналіз показника довіри / недовіри до Інтернету має

приблизно однаковий регіональний розподіл. Довіра до Інтернету превалює у всіх регіонах країни. Аналіз вікових ознак засвідчив, що показник довіри до Інтернету зменшується із збільшенням вікових характеристик респондентів. У старших вікових групах також фіксується зростання невизначеності щодо оцінки довіри / недовіри Інтернету порівняно з молодшими віковими групами.

Наведені результати презентують загальний стан довіри / недовіри, який панував в українському суспільстві у 2019 році, що стало базовою точкою задля дослідження подальших зрушень цього показника. Моніторинг ситуації щодо динаміки показника довіри до Інтернету в українському суспільстві було продовжено 2020 року. Наразі цей рік став досить непересічним з огляду на виключні обставини, які відбувались у 2020 році у зв'язку зі всесвітньою пандемією COVID-19. Це вплинуло на оцінки населенням життєвої ситуації загалом, що відбилося і на рівні довіри / недовіри до Інтернету порівняно із попереднім роком дослідження. Пандемія COVID-19 кардинально збільшила потреби використання інформаційно-комунікаційних технологій, зробивши громадян ще більш залежним від сучасних цифрових технологій. Тож результати дослідження 2020 року, це в першу чергу відповідь на запитання «Як глобальний перехід країни в онлайн вплинув на показники довіри до Інтернету?».

Дослідження, здійснене у 2020 році, презентує стрімке зменшення показників довіри до Інтернету (*Рис. 4.5.5*).

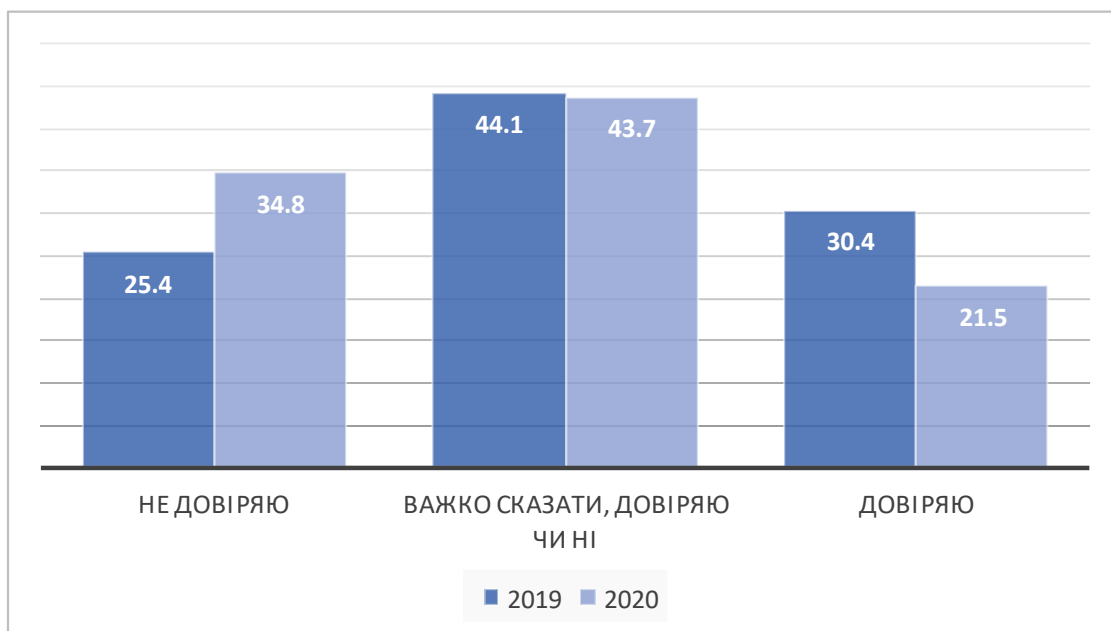

Рисунок 4.5.5. Динаміка показника довіри / недовіри до Інтернету (%)

У 2020 році, за умови стрімкого та подекуди примусового зростання інтернет-користування, баланс довіри / недовіри до Інтернету на відміну від показника 2019 року (+5%) продемонстрував від’ємний показник (-13,3%). Отже недовіра до Інтернету, переважила позитивне ставлення до мережі. Зменшення рівня довіри до Інтернету фіксується і серед користувачів Інтернету, і серед не користувачів. Проте, особливістю ситуації 2020 року стало те, що група користувачів продемонструвала більший відсоток падіння довіри до Інтернету. На відміну від групи не користувачів, в якій цей показник зменшився на 6,4%, група користувачів скоротила показник довіри до Інтернету майже на 9%. При цьому відсоток користувачів, які вагалися з оцінкою залишилось на рівні минулого року, а збільшився показник недовіри (Рис. 4.5.6).

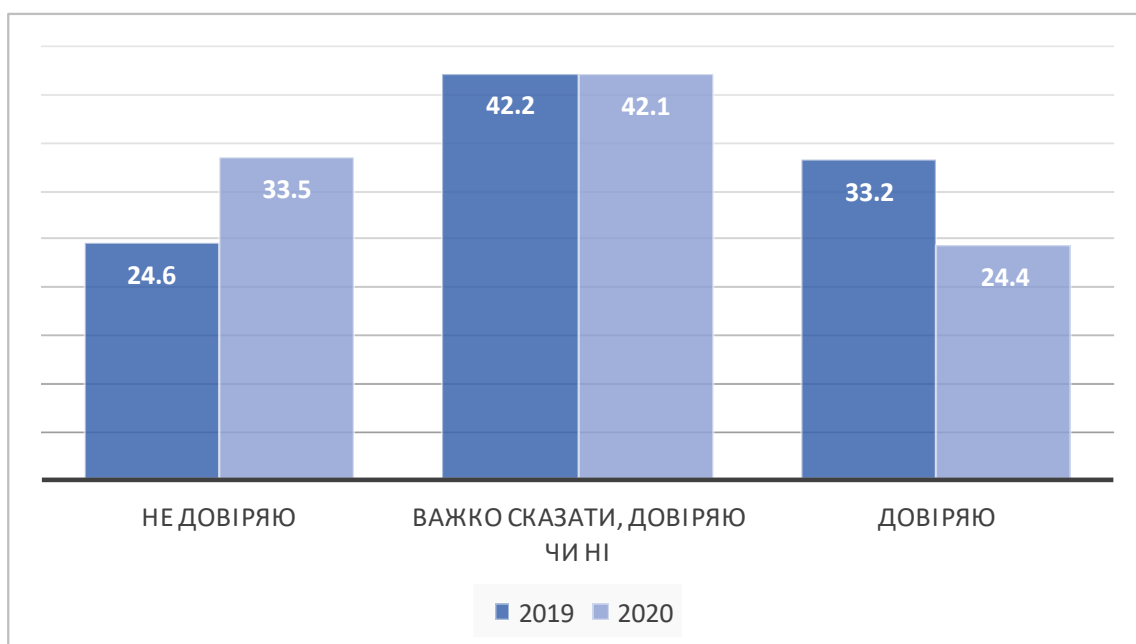

Рисунок 4.5.6. Динаміка показника довіри / недовіри до Інтернету серед користувачів мережі (%)

Така ситуація спричинила потребу у подальшому аналізі групи користувачів Інтернету та виділенні тих соціально-демографічних груп, які продемонстрували найбільший рівень падіння довіри до Інтернету у 2020 році.

Аналіз вікових характеристик групи користувачів Інтернету за показником довіри до Інтернету засвідчив, що зниження рівня довіри відбулось в усіх вікових групах. У віковій групі від 18 до 29 років було зафіксовано 9,2% зниження показника довіри до Інтернету, у групі від 30 до 39 років – 7,5%, у групі від 40 до 49 років – 6,3%, у групі від 50 до 59 років – 11,2%, у групі від 60 до 69 років – 14,9%. І лише старша вікова група 70 років та більше наростила рівень довіри до Інтернету на 7,2% (Рис.4.5.7).

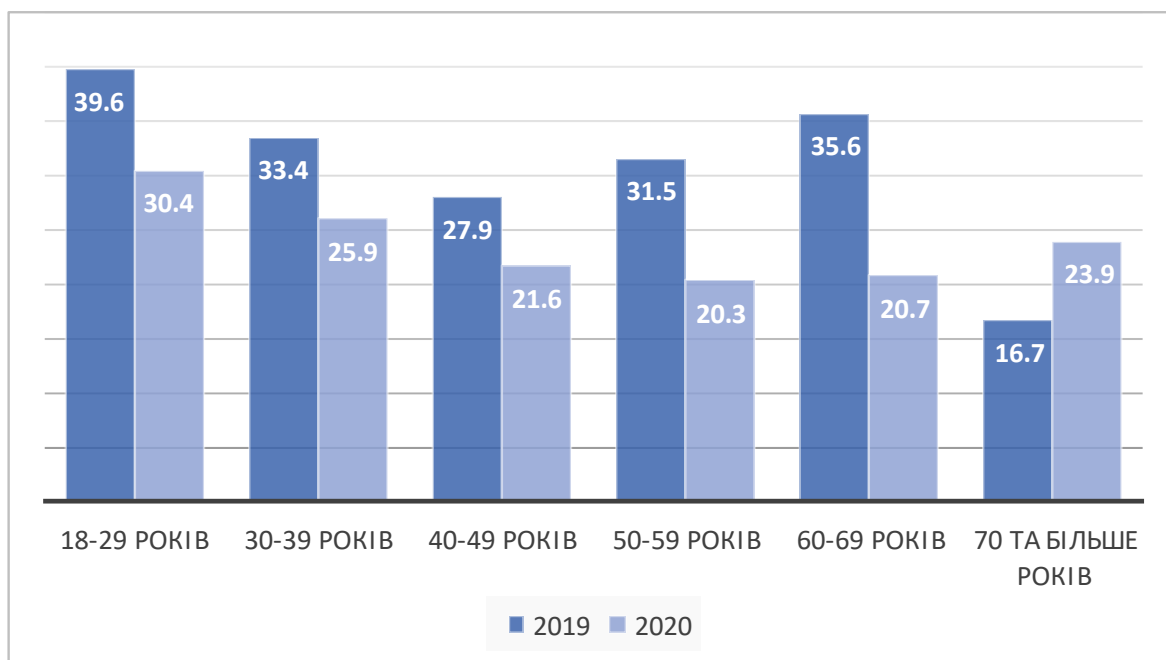

Рисунок 4.5.7. Динаміка показника довіри Інтернету серед користувачів мережі у різних вікових групах (%)

Таким чином, можна зазначити, що найбільше рівень довіри до Інтернету знизився у молодіжній віковій групі та старших вікових групах передпенсійного та пенсійного віку, які значно підвищили рівень користування Інтернетом у період пандемії, порівняно з попереднім докарантинним періодом. Це і дистанційне навчання молодіжної вікової групи, і віддалена робота, збільшення практик користування мобільними додатками та інтернет-програмами тощо в умовах локдауну старших вікових груп. Що детермінує збільшення залежності життя, праці, навчання від наявності Інтернет-доступу, його якості та навичок користування.

Аналіз динаміки показника довіри до Інтернету у різних поселенських групах також продемонстрував стрімке падіння порівняно з 2019 роком дослідження. Найбільший відсоток зниження довіри до Інтернету відбулось у столиці – 16,1%, а також у сільській місцевості – 13,3% (Рис. 4.5.8).

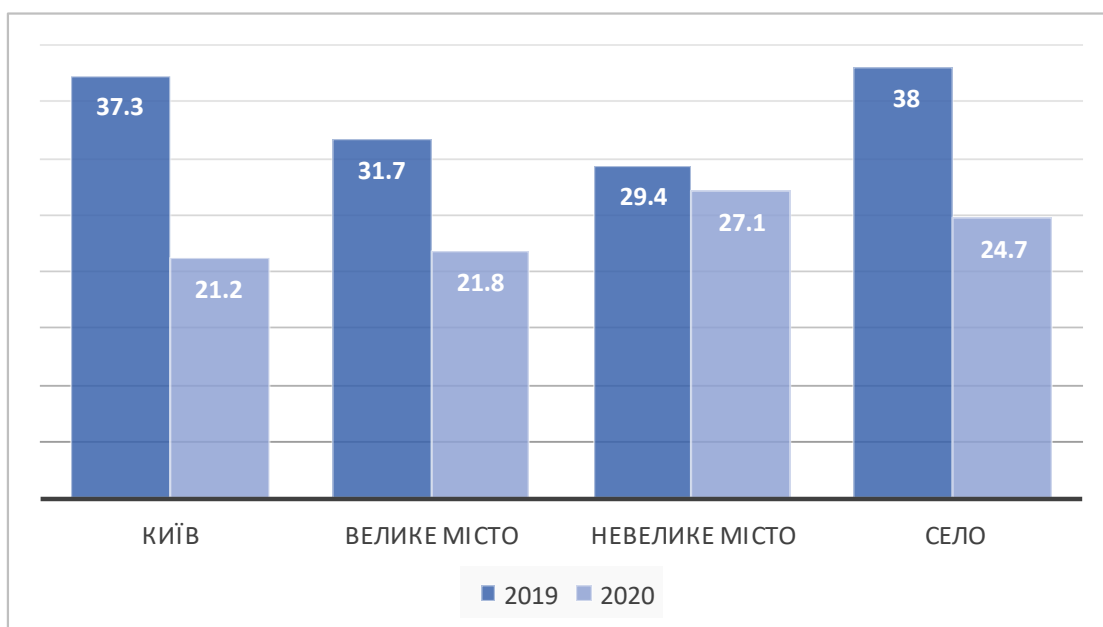

Рисунок 4.5.8. Динаміка показника довіри Інтернету серед користувачів мережі у різних поселенських групах (%)

Така ситуація може бути пов'язана, як із збільшенням робітничих навантажень в онлайн-форматі, притаманних столичним умовам існування в умовах карантину, так і зі збільшенням потреби в онлайн-присутності при досить низькій якості інтернету, яка найчастіше має місце у сільській місцевості. Попри активні дії влади по вирішенню ситуації якісного інтернет-доступу у всіх типах поселення країни, на сьогодні проблема села все ще залишається на стадії вирішення.

Аналіз регіональних характеристик засвідчив зниження рівня довіри до Інтернету в усіх регіонах. Найбільший рівень падіння довіри до Інтернету за результатами дослідження фіксується у центральному та південному регіонах (Рис. 4.5.9).

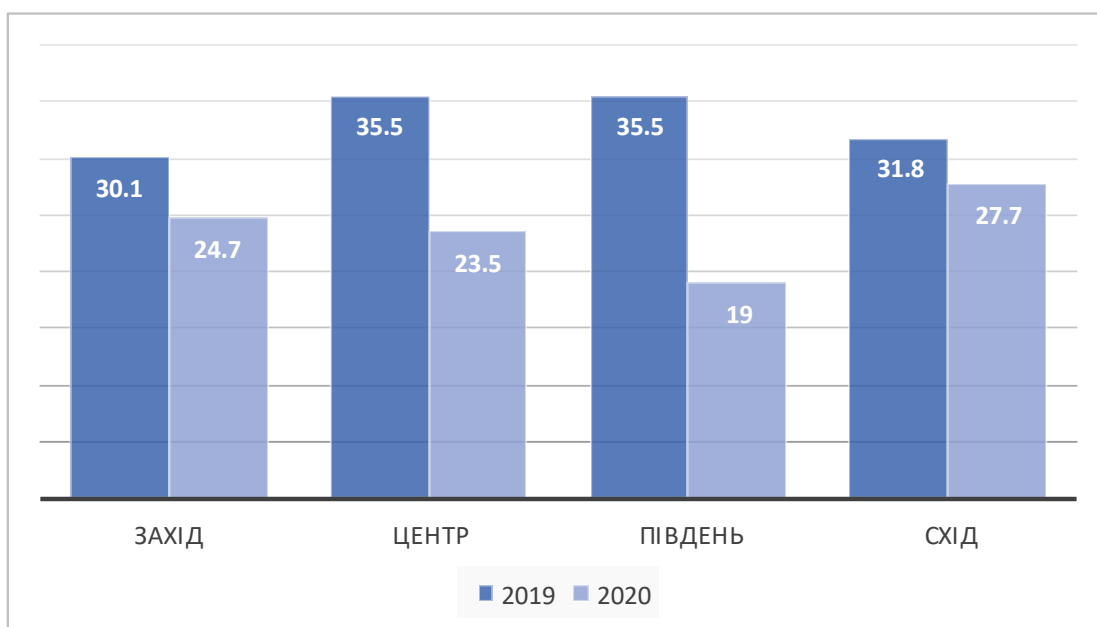

Рисунок 4.5.9. Динаміка показника довіри Інтернету серед користувачів мережі у різних регіонах України (%)

Дослідження виявило певні соціальні та ціннісні пріоритети, характеристики групи респондентів, які зазначили, що довіряють Інтернету.

Аналіз засвідчив, що імовірні економічні негаразди як то звільнення з роботи, втрата заробітку під час карантину, зменшення заробітної платні, труднощі повернення банківського кредиту тощо, пов'язані з наслідками карантинних обмежень ситуації COVID-19 не вплинули значущо на показник довіри до Інтернету.

Респонденти, які демонструють довіру до Інтернету, також частіше позначають і свою довіру до інших соціальних інституцій сучасного українського суспільства – засобів масової інформації (телебачення, радіо, газети), волонтерів, благодійних фондів, громадських організацій тощо.

Довіра до Інтернету також пов'язана з *особливостями соціальної самоідентифікації громадян*. Довіряють Інтернету 44,4% тих, громадян, хто вважає себе «громадянином Європи», 32,5% тих, ідентифікує себе як «громадянин України». Тоді як в групі респондентів які не довіряють Інтернету

38,7% визначають свою ідентичність як «громадянин колишнього Радянського Союзу».

Довіра до Інтернету співвідноситься з оцінкою тих настроїв та емоційних станів, які, на думку респондента, панують в суспільстві. Респонденти, які довіряють Інтернету, при відповіді на запитання «Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогоднішній день?» частіше обирають такі почуття як «надія» (33,3% проти 23,2% серед тих респондентів, які не довіряють Інтернету), «бажання змін» (30,9% проти 23,9% серед тих респондентів, які не довіряють Інтернету) і рідше такі як «страх» (22,6% проти 36,4%), «обурення» (23,5% проти 32,3%) та «байдужість» (23% проти 32,8%).

Рівень довіри вищий серед тих респондентів, які демонструють позитивне ставлення до життя, активну життєву позицію, підтримують демократичні цінності, реалізують різноманітну соціально-громадянську активність в мережі.

Довіра до Інтернету співвідноситься з загальним позитивним ставленням до життя та оцінкою своїх можливостей самореалізації в сучасному суспільстві. Довіряють Інтернету близько 38,4% тих респондентів, які зазначають, що «цілком задоволені своїм життям»; 36,1% тих респондентів, які зазначають, що їм вистачає «вміння жити в нових суспільних умовах»; 33,6% – «упевненості в своїх силах»; 37,3% тих респондентів, які зазначають, що «активно включилися в нове життя». Серед тих респондентів, які вказали, що не довіряють Інтернету, зазначили, що «цілком задоволені своїм життям» – 19,2%; що їм вистачає «вміння жити в нових суспільних умовах» – 23,7%; «упевненості в своїх силах» – 26,1%; що «активно включилися в нове життя» – 26%.

Рівень довіри до Інтернету вищий серед респондентів, які демонструють позитивне ставлення до демократичних цінностей та настанов, зокрема до таких як:

- демократія – довіряють Інтернету 31,5% респондентів, які ставляться позитивно до такої цінності як демократія, проти 24,6% тих, хто має негативне ставлення;

- верховенство права – довіряють Інтернету 32,8% респондентів, які ставляться позитивно до такої цінності як верховенство права, проти 22,8% тих, хто має негативне ставлення;

- індивідуальна свобода – довіряють Інтернету 32,1% респондентів, які ставляться позитивно до такої цінності як верховенство права, проти 22,5% тих, хто має негативне ставлення.

Важливо зазначити, що довіра до Інтернету за результатами дослідження практично не пов'язана з перебігом активності у соціальних мережах, проте пов'язана з показниками соціально-громадянської активності в Інтернеті, а також з оцінками імовірності та потреби запобігання тих загроз, які пов'язані з користуванням Інтернетом. Особливості оцінок таких загроз, є те що близько 38% респондентів, які довіряють Інтернету вважають, що *потребують запобігання скоріше технічні загрози*, зокрема «крадіжки та оприлюднення приватної інформації» (серед тих, хто не довіряє Інтернету таких 20,4%), «інтернет-шахрайство» (31,9% проти 22,7% серед тих, хто не довіряє Інтернету), тоді як, на думку респондентів які довіряють Інтернету, скоріше *не потребують запобігання соціальні загрози* – «маніпулювання громадською думкою через Інтернет» (40,2% проти 14,9% серед тих, хто не довіряє Інтернету), «поширення в Інтернеті заздалегідь неправдивої інформації (фейків)» (37,3% проти 29,4% серед тих, хто не довіряє Інтернету), «маніпулювання поведінкою» (42,1% проти 21,1%).

Респонденти, які демонструють довіру до Інтернету, частіше зазначають позитивний вплив «журналістів-розслідувачів, популярних блогерів» на зміни, що відбуваються в сучасному українському суспільстві – 31,4% проти 23,5% серед тих, хто не довіряє Інтернету.

Як бачимо, з точки зору верифікації запропонованого в концепції показника довіри до Інтернету як складової ціннісно-нормативного ресурсу проблем не виникає. Проте, на нашу думку, його застосування потребує значно глибшої розробки, особливо в частині створення інструментарію.

Окреслені нами в теоретичних засадах концепції підходи до феномену довіри різних дослідників, а також розуміння Інтернету як складного соціально-технологічного феномену, дають нам підстави констатувати складну природу формування та функціонування феномену довіри до Інтернету в сучасному дигіталізованому світі.

Означення феномену довіри до Інтернету продукує ряд питань: «Чи пов'язана така довіра з інституційними аспектами? з міжособистісними аспектами довіри? з технічними аспектами?».

Так, все це, очевидно, має місце, проте до певної міри. Довіра до Інтернету не є ані суто технічною, ані суто особистісною чи інституційною. Вона виступає скоріше певним їх узагальненим конгломератом.

Довіра до Інтернету – це складний багатофакторний феномен, який вбирає в себе як довіру до технологічних систем і пристроїв загалом, так і довіру до надійності й захищеності алгоритмів функціонування ІКТ; довіру до ефективності інституційного й законодавчого обґрунтування їх діяльності і забезпечення захисту особистісного простору в мережі; довіру до ефективності реалізації очікувань від онлайн-детермінованої соціальної взаємодії як формального, так і неформального характеру; а також довіру до інформаційного онлайн-контенту. При цьому чинник мікрорівня, елемент міжособистісної довіри також присутній при реалізації онлайн-активності.

Зважаючи на функціонування Інтернету як публічної соціальної інституції довіра до нього відтворює оцінювання ефективності взаємодії різнорівневих соціальних суб'єктів в онлайн-форматі, зокрема формалізованої (вертикальної) соціальної взаємодії, в тому числі і в рамках реалізації державних програм онлайн-взаємодії (різні програми *e*-уряду, *e*-демократії –

«Держава в смартфоні», «ДіЯ», «Вдома», «Трембіта», «е-петиції», «е-консультації», «місцевий громадський бюджет» тощо), а також виступає віддзеркаленням неформальних горизонтальних міжсуб'єктних громадських та особистісних онлайн-активностей (взаємодія в рамках функціонування сучасного громадянського суспільства, волонтерство тощо). Крім того, вона, безперечно, базується на оцінці технологічного компоненту, який детермінує (опосередковує) якість, безпеку й надійність онлайн-активностей та взаємодій.

Можна виділяти об'єктивні (технічні), суб'єктивні (соціальні, соціально-психологічні) або інформаційні (інтернет-контент) чинники формування довіри до Інтернету. Ця довіра може бути асиметричною з огляду на те, які саме ключові чинники оцінювання переважатимуть при формуванні такої довіри (технічні/соціальні/інформаційні). Для когось довіра до Інтернету ґрунтується переважно на оцінюванні технологічної надійності й безпеці інформаційно-комунікаційних технологій, віддзеркалюючи технічну складову Інтернету. Для когось головним чинником є соціальна безпека, безпека онлайн-спілкування і взаємодії, пов'язана з довірою до «партнера» онлайн-спілкування та взаємодії в мережі. Для когось – це довіра до інформаційного наповнення (інформаційний онлайн-контент) тощо. Довіра до Інтернету це завжди певна комбінація співвідношення різних компонентів, яка не є усталеною, а має певну часово-просторову гнучкість і рухливість, демонструючи динамічний, функціональний характер такої довіри.

Довіра до Інтернету також пов'язана з досвідом і частотою його використання, позитивним ставленням до інформаційно-комунікаційних технологій у цілому, а також бажанням розвиватися, освоювати новітні технології, використовувати їх в повсякденному житті тощо.

Особливості функціонування феномену довіри до Інтернету роблять його актуальним ресурсом підвищення ефективності (умова, складова та результат продуктивної взаємодії в онлайн-форматі, що формує позитивний потенціал подальшої суспільно-соціальної онлайн-активності і взаємодії) суспільних

процесів, пов'язаних із використанням інформаційно-комунікаційних технологій в сучасному суспільстві.

Довіра до Інтернету вбирає в себе відносно стійке, когнітивно та емоційно забарвлене ставлення до нього як соціально-технічного конструкту, що може формуватися як в процесі безпосереднього користування Інтернетом, реалізації багатомірних та різнорівневих, активних і регулярних онлайн-практик, так і на основі опосередкованого (окреслимо його як фонове суспільне ставлення до Інтернету, не пов'язане з безпосереднім користуванням мережі). Це стосується, зокрема, і тих осіб, які взагалі не користуються Інтернетом, проте, мають певне сформоване ставлення до нього.

З огляду на проведений аналіз можна припустити, що формування довіри до Інтернету можливе й поза межами безпосереднього користування ним. Позитивне ж ставлення до Інтернету виступає необхідною умовою активізації громадянської онлайн-активності, онлайн-комунікації та соціальної взаємодії, опосередкованої використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

Отже показник довіри до Інтернету має бути представлений розгорнутою системою індикаторів, які охоплюватимуть усі можливі варіації формування довіри. Відстеження змін у довірі до Інтернету може виступати дієвим динамічним маркером успішності демократизаційних трансформацій в сучасному суспільстві, який відтворює оцінку безпосереднього або опосередкованого досвіду громадян щодо використання інтернет-ресурсів в певний проміжок часу.

Висновки до розділу 4

Можна засвідчити успішність емпіричної верифікації моделі процесу електронної демократизації в реаліях українського суспільства

1. Фіксується активна динаміка інтернетизації українського суспільства, яка заторкує усі соціально-демографічні групи, попри певне відставання

долучення до інтернет-користування у групах осіб літнього віку, мешканців сільської місцевості та осіб з початковою або неповною середньою освітою, яке все ще спостерігається, попри зусилля держави щодо максимальної інтернетизації суспільства.

2. Здійснене емпіричне дослідження перебігу громадянсько-центрованого етапу дигіталізаційної готовності суспільства дозволило виділити чотири стадії української дигіталізації, які демонструють еволюцію готовності суспільства до реалізації соціально-громадянської *e*-активності і взаємодії та вже актуалізовані на даний час: перша стадія входження в мережу (початкова), яка розпочалась від часу появи перших інтернет-користувачів та продовжувалась до 2006 року, презентуючи поступове кількісне нарощування інтернет-користувачів в країні. Друга стадія (стадія зближення) розпочалась від 2006 року, коли кількість інтернет-користувачів з домашнім інтернет-доступом почала стрімко зростати і домашнє інтернет-користування мережею стало основним для більшості українських інтернет-користувачів. Такі реалії обумовили розширення реальних можливостей користування мережею українців. 2013 рік можна визначити роком початку третьої стадії дигіталізації суспільства (стадія опанування), відколи кількість українців, які констатували відсутність потреби користування Інтернетом перестала бути більш чисельною за кількість українців, які активно почали користуватись мережею задля реалізації своїх потреб. Від 2017 року можна констатувати початок четвертої стадії української дигіталізації (стадія розширення можливостей), який пов'язаний з активізацією мобільного інтернет-користування серед українських користувачів. Збільшення загальної кількості інтернет-користувачів, розширення та урізноманітнення інтернет-активності українців, підвищення мобільності інтернет-користування детермінує розширення можливостей соціально-громадянської *e*-активності та *e*-взаємодії, нарощування якості *e*-користування, розширюючи можливості ефективної електронної демократизації країни.

3. Відбувається активне інституційне оформлення процесу електронної демократизації, пов'язане з технологічною модернізацією державного управління, формуванням законодавчої бази *e*-взаємодії різних соціальних суб'єктів, нарощування форматів *e*-урядування та впровадження інструментів *e*-демократії. До цих процесів активно долучаються і *e*-громадськість, і громадські організації, і міжнародні організації, і державні структури. Проте тенденція до кількісного нарощування формалізованих *e*-інструментів взаємодії держави з іншими соціальними суб'єктами без якісного відпрацювання інституціональних механізмів такої *e*-взаємодії може стати причиною знецінення можливостей використання інструментів *e*-демократії та втрати довіри суспільства до їх дієвості і результативності (що, наприклад, демонструє ситуація з кількістю реально реалізованих *e*-петицій, результативність яких на місцевому рівні складає 28% від загальної кількості розглянутих та 15% до Президента України). Держава має взяти на себе відповідальність за результативність усього механізму реалізації формалізованих інструментів *e*-взаємодії з суспільством, що стане умовою ефективної електронної демократизації, зокрема і в рамках демократизації *e*-взаємодії «державна – громадянин».

4. Українці демонструють готовність до використання інтернет-можливостей реалізації відносин «державна – громадянин» в онлайн-форматі та активно нарощують соціально-громадянську *e*-активність. Сьогодні можна констатувати становлення сталих соціально-громадянських *e*-практик. Результати аналізу дають підстави констатувати змістово-цільову структуру соціально-громадянської *e*-активності. Виділені за допомогою факторного аналізу компоненти (складові) соціально-громадянської *e*-активності тотожні трикомпонентній структурі соціальної поведінки в суспільстві. Таким чином, можна зазначити оформлення нового виду суспільних практик – соціально-громадянських інтернет-практик (СГП), які вбирають когнітивну, емоційну та дієву складові, що утворюють самостійні підсистеми соціально-

громадянської е-активності: когнітивно-інформаційну, емоційно-комунікаційну та дієво-поведінкову. При цьому результати дослідження фіксують динамічність і альтернативність основного фактору е-активності у часово-просторовому вимірі, що обумовлює можливість використання цього показника задля відстеження ситуації в країні та уможлиблює формування прогностичних оцінок реакції суспільства на ті або інші суспільні процеси (наприклад, визначення та аналіз осередків напруженості в країні, означення больових точок суспільства в рамках конкретного проміжку часу та підвищує можливість дієвої активності щодо стабілізації ситуації в суспільстві).

Дослідження також дозволило констатувати, що структурування нових видів соціально-громадянської е-активності продовжується, і насамперед за рахунок генерації нових видів формалізованої соціально-громадянської е-активності, які наразі перебувають в динамічному процесі становлення та інституціоналізаційного оформлення. Що було підтверджено результатами дослідження та спонукає до подальшого розвитку запропонованої концептуалізації процесу електронної демократизації.

5. Інтеріоризація демократичних ціннісних настанов та пріоритетів виступає латентним показником дієвості демократизаційних зрушень в суспільстві та сприяє формуванню в суспільстві демократичних відносин та поведінкових норм, продукуючи збільшення активних агентів сучасного демократизаційного процесу.

Результати порівняльного дослідження групи «активістів» та групи «нонаактивістів» засвідчили, що користувачі, які здійснюють соціально-громадянську е-активність, демонструють більшу прихильність до демократичних цінностей та настанов, порівняно з тими користувачами, які не реалізують такої активності в мережі. Вони демонструють більшу прихильність до демократичної форми організації суспільного устрою в державі. Вважають важливими такі ознаки демократичного устрою, як багатопартійна система; свобода слова; можливість висловлювати думки з політичних та інших питань,

не побоюючись за особисту свободу; можливість індивідуального політичного вибору. «Активісти» демонструють більшу толерантність та терпимість до чужих вірувань та ідей. А також виказують готовність виходити на вулицю задля відстоювання своїх прав та інтересів. «Активісти» відчувають свою відповідальність за те що відбувається в їх населеному пункті, тоді як «нонактивісти» частіше демонструють певний «громадянський інфантилізм». «Активісти» є більш активними громадянами і в офлайн, вони частіше беруть участь у різних громадсько-політичних заходах, пов'язаних із позиціонуванням та відстоюванням своїх громадсько-політичних поглядів та переконань. Вони мають більш чітке уявлення про місце громадських організацій у взаємовідносинах з державою, які функції в першу чергу мають виконувати громадські організації в суспільстві. Необхідно відзначити певну циклічність ціннісної ресурсності Інтернету. Активна громадськість, волонтери використовують Інтернет задля реалізації своєї соціально-громадянської активності, створення громадських ініціатив тощо. Водночас використання Інтернету також стимулює пересічного користувача до більш активної громадянської позиції, висловлювання своїх думок, спілкування з однодумцями, солідаризаційних проявів в мережі, а також до здійснення соціально-громадянської активності в офлайн, усвідомлення своїх громадянських прав і свобод, можливостей солідаризації та взаємодії тощо.

Показовим є те, що кількість українців, які здійснюють соціально-громадянську *e*-активність постійно зростає.

Можна констатувати, що зрушення суспільної свідомості, нарощування демократичних ціннісних пріоритетів та настанов громадянської активності і взаємодії пов'язані із використанням Інтернету як дієвого ресурсу поглиблення демократизаційних трансформацій в суспільстві.

6. На відміну від показника цінностей, показник довіри є більш рухливим та динамічним. Саме тому ми означали показник довіри до Інтернету як важливий елемент нашої моделі, який дозволяє здійснювати більш оперативну

оцінку перебігу електронної демократизації в країні. І результати емпіричних досліджень довіри до Інтернету, розпочаті у 2019 році, підтвердили цю гіпотезу. Більше того, вони продемонстрували миттєву чутливість цього інструменту за події, що відбулися в країні і в світі, суттєво змінивши показник довіри до Інтернету у 2020 році. Році, який став унікальним щодо значного збільшення потреби використання інтернет-технологій та онлайн-комунікації у зв'язку з COVID-19 та підвищення залежності громадян від сучасних інтернет-технологій.

Результати аналізу показника довіри до Інтернету 2019 року зафіксували загальне позитивне сприйняття Інтернету населенням України та продемонстрували існування певного кредиту довіри щодо використання ресурсів Інтернету в сучасному українському суспільстві. Така ситуація виступила позитивною передумовою і демократизації сучасного українського суспільства на засадах розбудови успішного суспільного діалогу, в тому числі держави та громадянина, в онлайн-просторі. Проте аналіз показника у 2020 році продемонстрував значне зниження результату, причому в першу чергу за рахунок активних користувачів мережі (молодь, мешканці столиці та великих міст). Держава і суспільство виявились неготовою до інтенсифікації онлайн-активності та взаємодії, зокрема і використання можливостей ведення діалогу із владою в онлайн-режимі (програми «Дія», «Вдома» тощо).

Важливість врахування та аналізу показника довіри до Інтернету в дослідженні демократизаційних зрушень суспільства обумовлена також наступними отриманими результатами. Дослідження засвідчило, що довіра до Інтернету пов'язана з демократичними пріоритетами, активною соціально-громадянською *e*-активністю, позитивним ставленням до життя, дієвою соціальною позицією, бажанням позитивних зрушень в суспільстві, виступаючи дієвим ресурсним елементом сучасного демократизаційного процесу.

Крім того результати аналізу проведеного дослідження обумовили потребу подальшого уточнення механізмів формування довіри до Інтернету.

Довіра до Інтернету – це складний багатофакторний феномен, який може формуватися як в процесі безпосереднього користування Інтернетом, реалізації різноманітних онлайн-активностей, так і на основі опосередкованого досвіду (фонового суспільного досвіду) громадянина.

Розуміння Інтернету як соціально-технічного феномену дають нам підстави констатувати складну природу формування та функціонування феномену довіри до Інтернету в сучасному дигіталізованому світі та потребують подальшого поглиблення досліджень цього феномену. Показник довіри до Інтернету має бути представлений більш розгорнутою системою індикаторів, які охоплюватимуть усі можливі варіації формування довіри.

Емпіричне дослідження підтвердило нашу гіпотезу щодо рухливості (чутливості) показника довіри до Інтернету як реакції на будь-які суспільні зміни та трансформації, що робить його важливим інструментом дослідження перебігу суспільних трансформацій, пов'язаних з використанням Інтернету. Подальший моніторинг показника довіри до Інтернету як прогностичного інструменту оцінки демократичних зрушень в державі, дозволить відстежувати ефективність реалізації онлайн-взаємодії, зокрема і взаємодії в рамках реалізації відносин «держава – громадянин» в рухливій динаміці, оцінювати сприйняття Інтернету, як демократизуючого або антидемократизуючого ресурсу суспільного розвитку країни.

ВИСНОВКИ

У дисертації розв'язано наукову проблему, яка полягає у подоланні суперечності між зростанням масиву емпіричного матеріалу щодо впливу Інтернету на демократизацію суспільства, фрагментарністю теоретичних розвідок та відсутністю системно-узагальнюючого агрегованого бачення і відповідних пояснювальних концептів, що ускладнює теоретичну інтерпретацію, соціологічний аналіз та обґрунтування наявного стану і перспектив демократизації сучасного українського суспільства з залученням ресурсних можливостей Інтернету. Розроблена на основі науково-теоретичних узагальнень та емпіричних досліджень авторська концепція процесу електронної демократизації українського суспільства, що перебуває в стані демократичного транзиту, створює методологічне підґрунтя як для подальших теоретичних розвідок, так і для емпіричних соціологічних досліджень процесу демократизації суспільства з залученням ресурсних можливостей Інтернету.

В ході реалізації завдань дослідження було отримано наступні результати:

1. На основі узагальнення і систематизації теоретико-методологічних підходів до розгляду та аналізу змісту і чинників демократизації здійснено порівняльний аналіз структурного та процесуального підходів до аналізу демократизації та виявлено їхні теоретичні переваги/можливості та обмеження. Якщо в рамках структурного підходу дослідницький акцент робиться на об'єктивних чинниках демократизації – політичних, історичних, економічних, соціальних, культурних тощо, то процесуальний підхід зосереджує увагу на суб'єктивних чинниках, пов'язаних з діями соціальних акторів, їх стратегіями, цінностями, суспільно-політичною активністю тощо. Здійснений аналіз дозволив констатувати відсутність змістовних суперечностей між цими підходами, оскільки вони демонструють різні ракурси дослідження демократизації, що доповнюють один одного. Отже доцільним є консолідація

напрацювань, отриманих при аналізі як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників демократизаційних трансформацій сучасного суспільства. Здійснений аналіз також дозволив констатувати важливість визначення певних етапів демократизації як показника інституціональних змін та маркеру якості і ефективності перебігу процесу демократизації.

На основі систематизації існуючих підходів та узагальнення даних про основні чинники, ознаки і характеристики демократизації визначено, що найбільш ефективним є дослідницький підхід до виокремлення етапів демократизації, який орієнтується на якісно-змістовні, емансипаційні ознаки процесу демократизації та відтворює сутнісно-свідомісну еволюцію громадянина, зокрема і користувача Інтернету.

2. Встановлено, що трендом сучасної демократизації є розширення спектру впливів на цей процес, в першу чергу за рахунок посилення зовнішніх інспірацій, обумовлених глобалізаційними процесами та впровадженням новітніх інтернет-технологій. Запропонований векторний підхід до розгляду чинників сучасної демократизації з акцентом на аналізі перебігу інституціоналізації демократизації в суспільстві, що перебуває у стані демократичного транзиту, не є альтернативним до класичних підходів, проте розглядає процес під дещо іншим кутом зору. В межах даного підходу аналізуються певні вектори впливу, що діють «знизу» (громадяни) / «згори» (влада), «ззовні» (міжнародний вплив) / «зсередини» (внутрішньо-державні чинники), що дозволяє визначити ключових агентів на різних етапах електронної демократизації суспільства.

Виходячи з розуміння демократизації як багатофакторного емансипаційного процесу, обґрунтовано недостатність обмеження лише аналізом функціонування і розвитку інституцій демократії та вдосконалення суспільно-політичних відносин на демократичних засадах, натомість доведено необхідність дослідження відтворення демократизації в реальних практиках, вивчення демократизаційних процесів в поведінкових і ціннісно-нормативних

координатах. Висвітлено інституційне, поведінкове та ціннісно-нормативне наповнення процесу *e*-демократизації суспільства, окреслено етапи та визначено агентів впливу, що детермінують перебіг сучасної *e*-демократизації.

3. Визначення концепту електронної демократизації та структурування її компонентів дозволили здійснити експлікацію співвідношення понять електронна демократія, електронний уряд та електронне урядування. Йдеться про основні *e*-інструменти демократизації діяльності влади та взаємодії держави і суспільства. Доведено доцільність розгляду електронної демократії та електронного уряду як формалізованих елементів електронного урядування. При цьому електронна демократія вміщує такі інструменти як *e*-звернення, *e*-запити, *e*-петиції, громадські бюджети тощо. Ефективність реалізації інструментів електронної демократії передбачає взаємодію в електронному урядуванні двох суб'єктів – *e*-громадянина, який ініціює використання її інструментів, та держави (влади) як суб'єкта, що має забезпечувати механізм реалізації громадських ініціатив і контролювати процес їх виконання та впровадження.

4. На основі узагальнення міждисциплінарного наукового дискурсу зафіксовано дві альтернативні дослідницькі позиції щодо оцінки впливу Інтернету на демократизацію сучасного суспільства. Позитивна оцінка обґрунтовується можливостями використання таких ресурсів як: 1 – інформаційна та комунікаційна відкритість мережі, що розширює опції громадянської активності і взаємодії та сприяє активізації громадянського контролю; 2 – можливість уникнення ризиків корумпованої взаємодії з представниками влади завдяки використанню позбавлених впливу суб'єктивного (людського) фактору інтернет-технологій. Негативна оцінка аргументується можливістю використання ресурсів Інтернет для: 1 – поширення кібернагляду і контролю за суспільством, що призводить до переслідувань тих, хто виявляє в мережі свою критичну позицію щодо дій влади тощо; 2 – цілеспрямованого маніпулювання свідомістю користувачів, що

сприяє поглибленню політико-громадянської поляризації суспільства. До негативних ефектів взаємодії в мережі відносять також віртуалізацію соціальних відносин, примітивізацію громадянських дій тощо. Отже, ресурси Інтернет можуть бути використані як для розвитку, так і для гальмування процесів демократизації, що особливо важливо для суспільств, які перебувають в стані демократичного транзиту. Це актуалізує потребу в комплексних пролонгованих дослідженнях перебігу *e*-демократизації з використанням системи показників, які дозволяють фіксувати як позитивні зрушення, так і негативні тенденції.

5. Розроблено концепт електронної демократизації (*e*-демократизації) суспільства який презентує складний процес емансипативного нарощування дієвої ресурсності Інтернету у сучасному процесі демократизації. Показниками розгортання процесу *e*-демократизації є не тільки нарощування формальних ресурсів для реалізації демократичних практик, а й оцінка переваг та ризиків їх реального застосування, оскільки саме успішне впровадження соціально-громадянських *e*-практик сприяє поширенню та засвоєнню культурно-ціннісних настанов, які легітимізують демократизаційну трансформацію суспільства.

6. Запропоновано концептуальну модель процесу електронної демократизації, яка поєднує три ключові складові – становлення структурно-організаційних системних утворень, які забезпечують можливості онлайн-активностей широкого кола громадян; становлення та закріплення у повсякденній поведінці соціально-громадянських *e*-практик; засвоєння і реалізацію у суспільній взаємодії соціально-демократичних цінностей і норм (громадянська солідарність, толерантність, плюралізм, довіра, активна громадянська позиція, самоповага тощо).

В ході концептуалізації процесу електронної демократизації в сучасному українському суспільстві визначено його способи реалізації (формалізовані та неформалізовані *e*-практики), агентів (*IT*-активісти, громадські *e*-активісти,

владні структури, міжнародні організації) та ресурси (ресурси формально-організаційного залучення; ресурси соціально-громадянської поведінкової активності; ресурси ціннісно-нормативної інтеріоризації). Розроблено показники для оцінки кожного з виділених типів ресурсів та запропоновано індикатори для їх емпіричного вимірювання.

7. Здійснено емпіричну верифікацію концептуальної моделі процесу електронної демократизації в українському суспільстві в результаті чого:

– досліджено еволюцію техніко-технологічної (створення інструментів для реалізації електронної демократії), законодавчої (формування законодавчої бази в сфері як загальних питань дигіталізації країни, так і модернізації державного управління із застосуванням інтернет-технологій, створення державних установ, для впровадження цих рішень); соціальної готовності суспільства до участі у процесі електронної демократизації (збільшення загальної кількості інтернет-користувачів, розширення та урізноманітнення інтернет-активності українців, підвищення мобільності інтернет-користування);

– констатовано становлення сталих соціально-громадянських *e*-практик (зростання кількості українців, які реалізують соціально-громадянську *e*-активність в мережі) та визначено, що особливістю нарощування соціально-громадянської активності є хвилеподібний характер (певні події в країні, та в світі збільшують потребу громадян долучатися до Інтернету задля реалізації своїх інформаційних, комунікаційних, солідаризаційних потреб).

– підтверджено, що користувачі, які реалізують соціально-громадянську активність в мережі, демонструють більшу прихильність до демократичних цінностей та настанов, порівняно з тими, хто не виявляє такої активності.

8. В процесі емпіричної верифікації моделі електронної демократизації було виявлено низку аспектів, які обумовили необхідність корекції запропонованої концептуальної моделі електронної демократизації, зокрема: було додано елемент сполучення різних типів ресурсів на основі взаємодії різних агентів процесу електронної демократизації; визначено, що ключовим

моментом в диференціації користувачів за характером *e*-практик є не особливості пропонуванних інструментів (формалізовані проти неформалізованих), а своєрідність мотивації самих користувачів; уточнено специфіку вимірювання показника «довіра до Інтернету», який має враховувати особливості формування довіри у користувачів (безпосередній досвід *e*-активностей) та не користувачів (фоновий суспільний досвід).

9. Отримані результати дають змогу окреслити напрями підвищення ефективності демократизації суспільства із використанням інтернет-технологій шляхом удосконалення державної соціальної політики в сучасній Україні, зокрема при розробленні стратегічних програм дигіталізації українського суспільства, електронного урядування. Окреслені шляхи вдосконалення механізму оцінки ефективності *e*-демократизаційних трансформацій суспільства, який прописаний в «Концепції розвитку електронної демократії в Україні», оскільки він ґрунтується лише на індексних показниках розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та електронної участі, що стимулює продукування великої кількості (але не гарантує якість) *e*-інструментарію, а це підсилює недовіру громадян до можливостей використання інтернет-ресурсу демократизації суспільства. Запропоновано доповнити існуючий механізм показниками, що характеризують реальний стан та динаміку розширення соціально-громадянських *e*-практик (формалізовані та неформалізовані соціально-громадянські *e*-практики), а також показником сприйняття запропонованих форматів демократичних *e*-відносин та *e*-взаємодій (довіра до Інтернету).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аджемоглу Д., Робинсон Д. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Москва : АСТ, 2016. 693 с.
2. Александер Дж. Мораль как культурная система: О солидарности гражданской и негражданской // Социальная солидарность и альтруизм: Социологическая традиция и современные междисциплинарные исследования: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. социологии и социал. психологии; Отв. ред. Д. В. Ефременко. Москва, 2014. С. 101–108.
3. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. 1992. № 4. С. 122–134.
4. Акимова А. Ю. Доверие к технике в представлении машинистов локомотивов // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. 2012. № 1. С. 376–382.
5. Арбластер Е. Ключові ідеї демократії // Демократія: Антологія. Проценко О. (упоряд.). Київ : Смолоскип, 2005. С. 41–78.
6. Аркибуджи Д. Надежды на глобальную демократию как вызов XXI века // Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века / Центр исследований постиндустриального общества; Вступ. статья В. Л. Иноземцева. Москва : Издательство «Европа», 2010. С. 267–280.
7. Афонін Е. А., Бельська Т. В. Глобальне громадянське суспільство як феномен сучасного глобального світу // Вісник НАДУ. 2013. № 4. С. 9–16.
8. Бабкіна О. Політологічний енциклопедичний словник/ [ред.упоряд. В. П. Горбатенко; ред. : Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабакін]. 2-е вид.: доп. і перероб. Київ : Генеза, 2004. 736 с.
9. Бард А., Зодерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма. Санкт-Петербург : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. 252 с.
10. Барматова С. П. Становление информационного общества: попытка

социологической рефлексии // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2013. Вип. 57. С. 227–237.

11. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Пер. англ. Москва : Весь мир, 2004. 188 с.

12. Бауман З. От агоры к рынку – и куда потом? // Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века / Центр исследований постиндустриального общества; Вступ. статья В. Л. Иноземцева. Москва : Издательство «Европа», 2010. С. 55–72.

13. Бевзенко Л. Мережеві практики як медіатор мікро-макрорівнів соціальної напруженості // Соціальні виміри суспільства. Вип. 9 (20). Київ : Ін-т соціології НАН України, 2017. С. 285–297.

14. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. 383 с.

15. Белл Д. Демократия и права: великая дилемма нашего времени // Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века / Центр исследований постиндустриального общества; Вступ. статья В. Л. Иноземцева. Москва : Издательство «Европа», 2010. С. 13–26.

16. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва : Медиум, 1995. 324 с.

17. Бойко Н. Л. Дигитальная демократия: возможности и проблемы // Проблемы розвитку соціальної теорії. Соціальні процеси в Україні. Київ : Інститут соціології НАН України, 2004а. С. 241–243.

18. Бойко Н. Інформатизація соціального простору: стан і перспективи // Українське суспільство 1994 – 2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д.е.н. В. М. Ворони, д.соц.н. М. О. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2004б. С. 508–517.

19. Бойко Н. Молодь у світі сучасних комп'ютерних та Інтернет-технологій // Соціальні виміри суспільства. Збірка наукових праць. Випуск 8. Київ : Інститут соціології НАН України, 2005. С. 244–258.

20. Бойко Н. Засоби впливу громадськості на влади // Українське суспільство 2004 –2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В. М. Ворони, д.соц.н. М. О. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2006а. С. 385–390.
21. Бойко Н. Л. Нова «Інтернет-реальність» – нові можливості реалізації соціального контролю // Життєтворчість особистості: концепція, досвід, проблеми; науково-методичний збірник / За ред. к. ист. н. І. Г. Єрмаков, М. Несен. Запоріжжя: Хортицький навчально-реабілітаційний багато профільний центр, 2006б. С. 229–241.
22. Бойко Н. Можливості впливу на владу в уявленнях громадян України: динаміка змін 2005. Постреволюційний синдром // Соціальні виміри суспільства. Збірка наукових праць. Випуск 9. Київ : Інститут соціології НАН України, 2006с. С. 215–222.
23. Бойко Н. Процес інформатизації як демократизаційна складова стилю життя сучасної молоді. Обговорення категорії стиль життя на засіданні Соціологічного клубу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2006д. № 1. С. 193–196.
24. Бойко Н. Новітні інформаційні технології і стиль життя // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 10. Київ : Інститут соціології НАН України, 2007а. С. 328–337.
25. Бойко Н. Проблема демократизації соціальних відносин: особистісний зріз // Українське суспільство 1992 – 2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д.е.н. В. М. Ворони, д.соц.н. М. О. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2007б. С. 338–346.
26. Бойко Н. “Демократія голосування” та “демократія участі” в оцінках молоді // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 11. Київ : Інститут соціології НАН України, 2008а. С. 170–180.
27. Бойко Н. Новітні інформаційні технології та сучасний стиль життя // Стиль життя: панорама змін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2008б. С. 157–220.

28. Бойко Н. Проблема актуалізації демократичних установок у суспільному інтересі сучасної України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. № 2. 2008с. С. 186–188.
29. Бойко Н. Долучення до новітніх ІКТ як фактор глобальної інтеграції та підвищення конкурентоздатності транзитивних країн // Глобальна інтеграція і конкурентоспроможність транзитивних країн: Матеріали Міжнародної наукової конференції / Відп. ред. О. Г. Білоус. Київ : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2009а. С. 92–97.
30. Бойко Н. Л. Громадянський потенціал користувачів Інтернету // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників I конгресу Соціологічної асоціації України. Харків : ХНУ ім. В. Н. Карабіна, 2009б. С. 375.
31. Бойко Н. Цифрові технології в житті мешканців невеликого міста // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 1 (12). Київ : Інститут соціології НАН України, 2009с. С. 417–431.
32. Бойко Н. Демократичні настанови як фактор реалізації соціальних інтересів // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 2 (13). Київ : Інститут соціології НАН України, 2010а. С. 198–211.
33. Бойко Н. Л. Розвиток ІКТ в Україні. Результати моніторингу Інституту соціології НАНУ // Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики і національні можливості. Київ : НІСД, 2010б. С. 43–48.
34. Бойко Н. Українці в Інтернеті: інтереси та пріоритети використання мережі // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2010с. С. 356–363.
35. Бойко Н. Інтернет як фактор саморегуляції поведінки користувачів в умовах соціально-економічної нестабільності // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 3 (14). Київ : Інститут соціології НАН України, 2011а. С. 349–361.
36. Бойко Н. Інтернетизація України. Прорив десятиріччя // Українське

- суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2011б. С. 531–539.
37. Бойко Н. Л. Особливості користування Інтернетом в умовах кризи // Проблеми розвитку соціологічної теорії: українське суспільство та глобальні соціальні зміни. VI Всеукраїнська науково-практична конференція. Київ : КНУ ім. Т. Г. Шевченко, 2011с. С. 278–286.
38. Бойко Н. Л. Ресурси реалізації соціальних інтересів у демократичному суспільстві // Соціальні інтереси в контексті соціокультурної модернізації. Київ : Інститут соціології НАН України, 2011д. С. 129–156.
39. Бойко Н. Л. Тези до соціологічного портрету українських користувачів Інтернету // Стратегічні пріоритети №3 (20). Київ : Національний Інститут стратегічних досліджень, 2011е. С. 190–194.
40. Бойко Н. Інтернет – новітній чинник регуляції соціальної поведінки в демократичному суспільстві // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 4 (15). Київ : Інститут соціології НАН України, 2012а. С. 327–337.
41. Бойко Н. Л. Стратегії поведінкової активності в мережі Інтернет // Поведінкові стратегії населення як чинник модернізації (досвід емпіричного дослідження) / За ред. О. Злобіної. Київ : Інститут соціології НАНУ, 2012б. С. 77–88.
42. Бойко Н. Структураційні ознаки перебування в мережі Інтернет // Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг/ За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2012с. С. 466–473.
43. Бойко Н. Л. Наслідки інформатизаційної технологізації соціального контролю в сучасному суспільстві // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції “Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві”, 2 листопада 2012 р. / Під заг. ред. Судакова В. І, Куценко О. Д. Київ : Логос, 2012д. С. 92–99.
44. Бойко Н. Актуалізація феномену “The Surveillance Society” // Соціальні

виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 5 (16). Київ : Інститут соціології НАН України, 2013а. С. 473–484.

45. Бойко Н. Л. Гражданская активность в Интернете: возможности и реальность // Социальное знание и современные проблемы развития белорусского общества: материалы междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 21–22 ноября 2013 г. / ред. кол.: Котляров И.В. (гл. ред.) и др.; НАН Беларуси, Ин-т социологии НАН Беларуси. Минск : Право и экономика, 2013б. С. 236–239.

46. Бойко Н. Л. Дигіталізація соціального контролю в сучасних умовах // Соціальна регуляція поведінки в умовах суспільної нестабільності / За ред. О. Злобіної. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013с. С. 141–145.

47. Бойко Н. Л. Дигіталізація сучасного суспільства: нові соціальні виклики // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. П Конгрес САУ: Тези доповідей. (Харків, 17–19 жовтня 2013 року). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013d. С. 110–111.

48. Бойко Н. Інтернет як ресурс впливу громадян на владу в сучасному українському суспільстві // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013е. С. 375–381.

49. Бойко Н. Л. Практики користування Інтернетом як механізм регуляції поведінки // Соціальна регуляція поведінки в умовах суспільної нестабільності / За ред. О. Злобіної. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013f. С. 253–263.

50. Бойко Н. Л. Регулятивний вплив Інтернету // Соціальна регуляція поведінки в умовах суспільної нестабільності / За ред. О. Злобіної. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013g. С. 146–153.

51. Бойко Н. Л. Ризики та парадокси цифрової технологізації соціального контролю // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. Вип.19. Київ : КНУ, 2013h. С. 20–27.

52. Бойко Н. Л. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій в Україні: вчителі та випускники шкіл в мережі Інтернет // Українська наукова школа

психології та педагогіки життєтворчості: досягнення, проблеми та перспективи розвитку: ювілейний науково-методичний збірник / За редакцією д.ф.н. Л. В. Сохань, к.іст.н. І. Т. Єрмакова, Г. М. Нессен і др. Запоріжжя: Видавництво закладу «Хортицький національний навчально-реабілітаційний багато профільний центр», Запоріжської обласної ради, 2013і. С. 134–138.

53. Бойко Н. Динаміка матеріалістичних та постматеріалістичних ціннісних пріоритетів у реаліях сучасного українського суспільства // Соціальні виміри суспільства. Випуск 6 (17). Київ : Інститут соціології НАН України, 2014а. С. 341–352.

54. Бойко Н. Інтернет-активність користувачів в умовах соціально-політичної деструкції // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 1 (15). Київ : Інститут соціології НАН України, 2014б. С. 163–172.

55. Бойко Н. Л. Інтернет в житті пересічних українців: динаміка зростання // Вектори змін українського суспільства / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2014с. С. 349–362.

56. Бойко Н. Л. Молодежь епохи Інтернет на порозі дорослої життя: соціологічний аналіз // Соціологічний альманах. № 5. Мінськ : «Беларуская навука», 2014д. С. 358–366.

57. Бойко Н. Л. Інтернет-активність в сучасних українських реаліях // Соціологічний альманах. № 6. Мінськ : «Беларуская навука», 2015а. С. 534–542.

58. Бойко Н. Поняття “соціальна мережа” в соціологічному вимірі сучасного інформаційного світу // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 7 (18). Київ : Інститут соціології НАН України, 2015б. С. 508–520.

59. Бойко Н. Регіональні особливості соціально-громадянської активності в Інтернеті – інтегруючий чи дезінтегруючий чинник сучасного українського суспільства? // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Випуск 2 (16) / Головні редактори д.екон.н. В. М. Ворона, д.соц.н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015с. С. 483–494.

60. Бойко Н. Л. Ціннісні пріоритети соціально-активних користувачів Інтернету // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. № 4 (1). Київ : КНУ, 2015d. С. 79–85.
61. Бойко Н. Л. Web 3.0: нові можливості соціальної взаємодії в сучасному інформаційному суспільстві // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали XII Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних суспільних процесів», 21–22 травня 2015 року (м. Київ) / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка [та ін.; під заг. ред. Куценко О. Д., Судакова В. І.]. Київ : Логос, 2015e. С. 21–23.
62. Бойко Н. Дигітальна нерівність в сучасних українських реаліях // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць.. Випуск 3 (17) / Головні редактори д.екон.н. В. М. Ворона, д.соц.н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016a. С.137–149.
63. Бойко Н. Л. Інтернет-солідарності: перехід від традиційного до пост-модерного розуміння // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Порівняльні дослідження: виклики соціологічній теорії та практиці / Матеріали XIII Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Порівняльні дослідження: виклики соціологічній теорії та практиці», 19–20 травня 2016 року (м. Київ) / Київ. нац., ун-т ім. Т. Шевченка; підзаг. ред. Куценко О. Д., Горбачик А. П. та ін]. Київ : Логос, 2016b. С. 33–35.
64. Бойко Н. Поняття солідарності: традиційний та постмодерний підходи // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 8 (19). Київ : Інститут соціології НАН України, 2016c. С. 220–230.
65. Бойко Н. Л. Постматериалистический ценностный выбор социально-активных пользователей Интернета // Государство и граждане в электронной среде: сборник научных статей. Труды XIX Международной объединенной научной конференции «Интернет и современное общество» (IMS-2016), Санкт-Петербург, 22–24 июня 2016 г. СПб: Университет ИТМО, 2016d. С. 9–16.
66. Бойко Н. Л. Солідаризаційний потенціал соціально-громадянської

активності в Інтернеті // Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016е. С. 123–137.

67. Бойко Н. Л. Використання Інтернету для отримання соціологічної інформації // Методологія і методи соціологічних досліджень в Україні: історія та сучасні проблеми. До 70-річчя Володимира Паніотто: збірник статей за матеріалами конференції, 22 січня, м. Київ / за наук. ред. В. С. Бакірова та Є. І. Головахи. Київ : Інститут соціології НАН України, ХГУ імені В. Н. Каразіна, 2017а. С. 128–131.

68. Бойко Н. Л. Дигітальна грамотність як чинник продуктивної міжнародної діяльності // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. №1 (32). Київ : КНУ, 2017б. С. 42–49.

69. Бойко Н. Е-реформування – позитивний поштовх реформування суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2017с. № 1. С. 44–46.

70. Бойко Н. Інтернет-практики українців в умовах збройного конфлікту на Донбасі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2017d. № 2. С. 31–34.

71. Бойко Н. Інформаційна та медійна грамотність – когнітивний засіб зменшення соціальної напруженості в соціальних мережах // Проблеми розвитку соціологічної теорії / Матеріали XIV Всеукр. Міжнародної наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Структурні зміни і соціальна напруженість», 25–26 травня 2017 (м. Київ) / Київ. нац., ун-т ім. Т. Шевченка [та ін.; під заг. ред. Горбачик А. П., Судакова В. І.]. Київ : Логос, 2017е. С. 27–30.

72. Бойко Н. Концептуальні засади МІЛ епохи Інтернет // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 9 (20). Київ : Інститут соціології НАН України, 2017f. С. 220–230.

73. Бойко Н. Л. Неформальна соціально-політична онлайн комунікація – новітній чинник соціальної напруженості в сучасному суспільстві? // Наукові записки. Випуск 5–6 (91–92). Київ: Ін-т політичних і етнонаціональних

досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2017g. С. 80–92.

74. Бойко Н. Соціально-політична неформальна онлайн комунікація: форми прояву та особливості суб'єкту активності // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. / Головні редактори д.екон.н. В. М. Ворона, д.соц.н. М. О. Шульга. Випуск 4 (18). Київ : Інститут соціології НАН України, 2017h. С. 335–344.

75. Бойко Н. Л. «Hatespeech» в соціальних мережах як показник соціальної напруженості // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. тези доповідей та виступів учасників III конгресу Соціологічної Асоціації України. Тези доповідей (12–13 жовтня 2017 року, м. Харків). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017i. С. 58–59.

76. Бойко Н. Л. Вплив неформальної соціально-політичної комунікаційної онлайн активності на соціальну напруженість в суспільстві: регіональний вимір // Габітус. Науковий журнал з соціології. Випуск 5. Одеса, 2018a. С. 31–35.

77. Бойко Н. Л. Громадянська активність онлайн: до соціологічного портрету українського користувача Інтернету // Вісник національного технічного університету «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. № 1 (37). Право: зб. наук. праць. 2018b. С. 61–65.

78. Бойко Н. Л. Інтернет // Соціологія: терміни і поняття. Навчальний енциклопедичний словник-довідник за загальною редакцією доктора соціологічних наук професора В. М. Пічі. Львів : Видавництво «Новий Світ–2000», 2018c. С. 208.

79. Бойко Н. Л. Інтернет («Всесвітня павутина») // Соціологія: терміни і поняття. Навчальний енциклопедичний словник-довідник за загальною редакцією доктора соціологічних наук професора В. М. Пічі. Львів : Видавництво «Новий Світ–2000», 2018d. С. 225.

80. Бойко Н. Л. Інтернет в соціологічних дослідженнях // Соціологія: терміни і поняття. Навчальний енциклопедичний словник-довідник за загальною редакцією доктора соціологічних наук професора В. М. Пічі. Львів :

Видавництво «Новий Світ–2000», 2018е. С. 229.

81. Бойко Н. Мобільний Інтернет – тренд сучасного етапу інтернетизації українського суспільства // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. / Головні редактори д.екон.н. В. М. Ворона, д.соц.н. М. О. Шульга. Випуск 6 (20). Київ : Інститут соціології НАН України, 2018f. С. 350–361.

82. Бойко Н. Л. Особливості впливу онлайн активності українських Інтернет-користувачів на відчуття соціальної напруженості в суспільстві // Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства та соціальні технології. Матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства та соціальні технології», 17–18 трав. 2018 року, (м. Київ) / Наукове видання / Київ. нац., ун-т ім. Т. Шевченка [та ін.; під заг. ред. Горбачика А. П., Судакова В. І.]. Київ : Логос, 2018g. С. 30–32.

83. Бойко Н. Л. Содержательно-целевое структурирование социальной активности в Интернете // Logos et Praxis. 2018h. Том 17. № 4. С. 67–73.

84. Бойко Н. Л. Интернет и демократизация в современном научном дискурсе // Социальный альманах. № 10. Минск : «Беларуская навука», 2019а. С. 281–289.

85. Бойко Н. Інтернет у демократизаційному процесі: роздуми про діалектику та складові впливу технічних інновацій у полеміці з Такісом Фотопулосом та іншими // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 11(22). Київ : Інститут соціології НАН України, 2019б. С. 413–424.

86. Бойко Н. Л. Практики мережевої активності як медіатор соціальної напруженості // Соціальна напруженість в кризовому соціумі: соціально-психологічний аналіз / за наук. ред. О. Г. Злобіної. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2019с. С. 214–226.

87. Бойко Н. Стан довіри до Інтернету в сучасному українському суспільстві // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Випуск 7 (21) / Головні редактори д.екон.н. В. М. Ворона, д.соц.н. М. О. Шульга. Київ :

Інститут соціології НАН України, 2019d. С. 369–379.

88. Бойко Н. Л. Проблеми агентності інституціональних змін у контексті диджиталізації сучасної української держави / *Круглий стіл «Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституціональності: особистості, ідеї, соціальні рухи»* // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* № 2. 2020а. С. 148–150.

89. Бойко Н. Л. Рухлива (liquid) демократія доби інтернет // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* № 3. 2020b. С. 167–177.

90. Бойко Н. Реформи електронного урядування держави та ризику втрати довіри до влади / *Круглий стіл «Системні ризики нестабільного суспільства: соціологічна аналітика»* (25 вересня 2020. Київ) // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* № 4. 2020с. С. 178–180.

91. Бурдые П. Практический смысл / пер. с фр. А. Т. Бикбова, К. Д. Вознесенской, С. Н. Зенкина, Н. А. Шматко; общ. ред. и послесл. Н. А. Шматко. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 562 с.

92. Вебер М. Избранные произведения. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.

93. Войнова Е. О. Електронна демократія як форма політичної комунікації. 2012. URL: fpps.onua.edu.ua/index.php/2012-03.../35-2012-04-03-14-46-53 (Дата звернення 17.02.2019).

94. Войтович Р. Вплив глобальної демократії на розвиток системи державного управління перехідних суспільств // *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України.* 2013. № 1. С. 5–14.

95. Волков В. В. О концепции практик(и) в социальных науках // *Социологические исследования.* № 6. 1997. С. 9–23.

96. Волков Л., Крашенинников Ф. Облачная демократия / Предисл. А. Навальный. Изд. 2-е, перераб. и доп. М., Екатеринбург: Кабинетный учёный, 2013. 240 с.

97. Використання інструментів електронної демократії органами державної влади та місцевого самоврядування за угрупованнями установ. 2020. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/infos/vied_19.xls (Дата звернення

27.07.2020).

98. Валуха Б. Я. Соціальні медіа як механізм протестної мобілізації в сучасному українському суспільстві // Український соціум. 2015. № 1. С. 34–43.

99. Гайнутдинова Л.А. Демократические функции гражданского общества // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И.Герцена. Санкт-Петербург, 2009. № 97. С. 315–323.

100. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 335 с.

101. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации. Москва : Академический проект, 2003. 528 с.

102. Гидденс Э. Ускользящий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. Изд.: Весь мир, 2004. 120 с.

103. Гидденс Э. Социология. 2-е изд., вып. по 4-му англ. изд., полн. перераб. и доп. Москва : Эдиториал УРСС, 2005. 629 с.

104. Гидденс Э. Последствия современности / пер. с англ. Г. К. Ольховикова, Д. А. Кибальчича; вступ. ст. Т. А. Дмитриева. Москва : Праксис, 2011. 343 с.

105. Гладилин А. В. «Язык вражды» как коммуникация // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). 2012. № 11 (19). URL:<http://www.academia.edu/> (Дата звернення 11.09.2017).

106. Головаха Є. Доверие в обществе и общество без доверия // Общество без доверия / Под редакцией Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. Київ : Институт социологии НАН Украины, 2014. 338 с.

107. Головаха Е., Панина Н. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе // Социология: теория, методы, маркетинг. 2001. № 4. С. 5–22.

108. Горошко Е. И. Информационно-коммуникативное общество в гендерном измерении. Харьков: «ФЛП Либуркина Л. М.», 2009. 816 с.

109. Горошко Е. И. Современные интернет-коммуникации: структура и основные характеристики // Интернет-коммуникация как новая речевая

формація. Колл. монографія. Москва : Изд-во Наука, Изд-во Флинта, 2012. С. 9–52.

110. Грицяк Н. В., Соловйов С. Г. Електронна демократія як механізм політичної взаємодії. Київ : НАДУ, 2013. 44 с.

111. Грицяк Н. В., Соловйов С. Г. Електронна демократія / за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Н. В. Грицяк. Київ : НАДУ, 2015. 66 с.

112. Глушко И. В. Доверие и недоверие как социальные практики российского общества. Ростов н/Д : Изд-во Фонд науки и образования, 2016. 280 с.

113. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство // Вопросы философии. 1994. № 3. С. 37–48.

114. Даль Р. О демократии / Пер. с англ. А.С.Богдановского; под ред. О. А. Алякринского. Москва : Аспект Пресс, 2000. 208 с.

115. Даль Р. Предпосылки возникновения и утверждения полиархий // Полис. Политические исследования. 2002. № 6. С. 34–57.

116. Дворянов А. А. Социальные функции доверия // Регион: экономика и социология. 2006. № 4. С. 130–141.

117. Демократизация / Под ред. Кристиана В. Харпфера, Патрика Бернхагена, Рональда Ф. Инглхарта, Кристиана Вельцеля. Пер. с англ. под науч. ред. М. Миронюка. Москва : Высшая школа экономики, 2015. 812 с.

118. Джанда К., Берри Д. М., Голдман Д., Хула К. В. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США / Пер. с англ. Москва : РОССПЭН, 2006. 658 с.

119. Доверие и недоверие в условиях развития гражданского общества / отв. ред. А. Б. Купрейченко, И. В. Мерсияновой. Москва : Издательский дом НИУ ВШЭ, 2013. 564 с.

120. Довіра у цифровому суспільстві // V Національний форум ІТ-директорів. 27 вересня 2019 року. URL: <https://www.forumitdir.eu/> (Дата звернення 10.10.2019).

121. Доступ домогосподарств України до Інтернету у 2019 році (за даними

- вибіркового опитування домогосподарств, проведеного у січні 2020 року). Статистичний збірник. Державна служба статистики України. Київ : 2020. 77 с.
122. Дрожжинов В. И., Штрик А. А. Электронная демократия и поддерживающие ее технологии // Технологии информационного общества. Интернет и современное общество: тр. VI Всеросс. объединенной конференции. Санкт-Петербург, 3–6 ноября 2003 г. Санкт-Петербург : Изд-во филологического ф-та СПбГУ, 2003. С. 101–110.
123. Дубровский Д. В., Карпенко О. В. Язык вражды в русскоязычном Интернете: материалы исследования по опознаванию текстов ненависти. Санкт-Петербург : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2003. 72 с.
124. e-DEM платформа електронної демократії. URL: https://e-dem.tools/about_us (Дата звернення 17.02.2019).
125. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. 2020. URL: kmu.gov.ua (Дата звернення 17.07.2020).
126. Єдиний державний веб-портал відкритих даних. 2020. URL: <https://data.gov.ua/dataset> (Дата звернення 17.02.2020).
127. Ємельянова А., Лобойко С. Національне дослідження електронних петицій в Україні. Київ, 2018. 47 с.
128. Жуков А. Самоорганизующаяся демократия URL: <https://dou.ua/lenta/articles/self-organizing-democracy> (Дата звернення 10.07.2019).
129. Загальна декларація прав людини. 1948 URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=82:1&catid=47:un&Itemid=74&lang=ru (Дата перегляду 7.02.2019).
130. Зарубіжний досвід упровадження електронного урядування /авт. кол.: Т. Камінська, А. Камінський, М. Пасічник та ін.; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. С. А. Чукут. К., 2008. 200 с.
131. Заходи НКРЗІ щодо впровадження в Україні 4G/LTE та новітніх технологій. 2020. URL:<https://nkrzi.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=>

382&language =uk (Дата звернення 21.03.2020).

132. Зеленюк Г. І. Екзогенні стимули процесів демократизації в Україні: зміст і наслідки зовнішніх впливів у політичному розвитку країни // Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського. О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 8–39.

133. Злобіна О. Г. Фонова напруженість кризового соціуму // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. тези доповідей та виступів учасників III конгресу Соціологічної Асоціації України, (Харків, 12–13 жовтня 2017 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 48–49.

134. Індекс демократії у світі припинив падіння: Україна – на 84-му місці у світі. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29700023.html> (Дата звернення 10.03.2019).

135. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющееся общество // Политические исследования. 1997. № 4. С. 6–32.

136. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия. Последовательность человеческого развития. Новое издательство, 2011. 464 с.

137. История мобильного Интернета: 1991 – наши дни. 2018. URL:<https://habr.com/companу/yota/blog/352450/> (Дата звернення 10.10.2019).

138. Кастельс М. Интернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу та суспільства. Київ : Видавництво «Валер», 2007. 304 с.

139. Кастельс М., Хіманен П. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Видавництво «Валер», 2006. 256 с.

140. Карл Т. Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы (Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций) // Полис. Политические исследования. 2004. № 4. С. 6–27.

141. Киевляне в период аномального снегопада 22-25 марта. Результаты

експресс-опроса. Исследование подготовлено для публичной дискуссии «Киев.Послезавтра», 2013. URL: www.opinion.com.ua (Дата звернення 11.04.2013).

142. Колозарида П. В. Интернет-исследования: исторический обзор и анализ производства знания // Социология власти. 2018. Том 30. № 3. С. 69–92.

143. Кольер Д., Левіцкі С. Демократія «з прикметниками» : концептуальні оновлення у процесі порівняльних досліджень // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 176–206.

144. Коноплицкий С. Сетевые сообщества как объект социологического анализа // Социология: теория, методы, маркетинг. 2004. № 3. С. 167–178.

145. Концепція розвитку електронної демократії в Україні. 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#n13> (Дата звернення 17.02.2019).

146. Концепція розвитку електронного урядування в Україні. 1010. URL: <http://lib.kherson.ua/dose6-5.htm> (Дата звернення 17.02.2019).

147. Концепція розвитку електронного урядування в Україні. 2017 URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/250287124> (Дата звернення 17.02.2019).

148. Коробкова О. С. Маркеры языка вражды в номинациях этнической принадлежности: социолингвистический аспект // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. 2009. С. 200–205.

149. Коротка записка щодо електронних петицій. Україна – Латвія, 2019. 6 с.

150. Костенко Н. Флуктуація довіри до українських медіа // Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг. Київ : ІС НАНУ, 2006. С. 391–399.

151. Костенко Н. Ризики для інформаційної безпеки // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 7 (21) / Головні редактори д.екон.н. В. М. Ворона, д.соціол.н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. С. 147–158.

152. Костенко Н., Макеев С. Заключение: к социологии недоверия // Общество без доверия / Под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. Київ : Ин-т социологии НАН Украины, 2014. С. 319–337.
153. Коулман С. Может ли Интернет укрепить демократию? / Пер. Ю. А. Кабанова, Ю. Г. Мисникова, А. Н. Рябушко. Санкт-Петербург : Алетейя, 2018. 132 с.
154. Коэн Дж., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. Москва : Изд-во «Весь мир». 2003. 784 с.
155. Кривокапич Н. Демократия, демократизация и транзиция // Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 18. Социология и политология. 2015. № 3. С. 192–201.
156. Кузнецова Т. Мова ворожнечі як повноцінний учасник спілкування? 2017. URL: <http://detector.media/infospace/article/128321/2017-07-01-mova-mvorozhnechi-yak-povnotsinnii-uchasnik-spilkuvannya/> (Дата звернення 11.09.2017).
157. Купрейченко А. Б. Доверие и недоверие технике и социотехническим системам: постановка проблемы и обоснование подхода к исследованию // Ученые записки ИМЭИ. Т. 2. № 1. 2012. С. 126–137.
158. Ламах Е. Гнучка демократія (Liquid democracy) як виклик сучасному державному управлінню URL: <http://ddcentr.org.ua/ua/activity/liquid-democracy/14-liquid-democracy.html> (Дата перегляду 17.12.2019).
159. Липсет С., Кен-Рюн С., Торрес Д. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократий // Международный журнал социальных наук. 1993. № 3. С. 5–34.
160. Лопушинський І. П. Електронна демократія та електронне урядування: досвід США // Електронна демократія. № 2. 2011. С. 60–68.
161. Ляшенко И. В. Этнические прозвища украинцев в российской и украинской блогосферах / Научный результат. Серия «Вопросы теоретической и прикладной лингвистики». № 2. 2014. С. 110–119.
162. Макеев С. А. Социальные институты: классические трактовки и

современные подходы к изучению // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства: III Всеукр. соціол. конференція : наук. доп. і повідом. Київ : Соціологічна асоціація України; ІС НАН України, 2003. С. 16–22.

163. Маклюен М. Галактика Гутенберга: становлення людини друкованої книги / пер. з англ. В. І. Постнікова, С. В. Єфремова. К.: Ніка-Центр, 2001. 464 с.

164. Мартинюк І. О, Соболева Н. І. Соціальна напруженість в кризовому суспільстві: проблеми соціологічного дослідження // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. тези доповідей та виступів учасників III конгресу Соціологічної Асоціації України, (Харків, 12–13 жовтня 2017 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 43–45.

165. Мельвиль А. Ю., Стукал Д. К. Условия демократии и пределы демократизации. Факторы режимных изменений в посткоммунистических странах: опыт сравнительного и многомерного статистического анализа // Полис. Политические исследования. 2011. № 3. С. 164–183.

166. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях // Полис. 2002. № 1. С. 6–17; № 2. С. 20–30.

167. Міністерство та Комітет цифрової трансформації, 2020. URL: <https://thedigital.gov.ua/> (дата звернення 21.03.2020).

168. Нагорна Л. Демократизація // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2012. 807 с.

169. Найдьорова Л. А. Особливості медіа-культури територіальних спільнот України (регіональні особливості молодіжної віртуальності) / Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі: Матеріали методол. семінару АПН України, 19 берез. 2008 р. К., 2008. С. 382–395.

170. Найдьорова Л. А. Кібер-булінг підлітків (віртуальний терор) як новітній феномен інформаційної доби : теоретико – методичні засади подолання і

- профілактика // Педагогіка і психологія. 2010. № 8. С. 10–18.
171. Найдьонова Л. А. Діти і гроші в Інтернеті: проблема економічної кіберсоціалізації // Педагогіка і психологія. 2019. № 1. С. 55–60.
172. Наумова М. Українці в соціальних медіа: популярні платформи та активності // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ : ІС НАН України, 2017. С. 400–413.
173. Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2018 року. Статистичний збірник. Державна служба статистики України. Київ, 2019. 146 с.
174. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Пер. с англ. А. Н. Нестеренко; предисл и науч. ред. Б. З. Мильнера. Москва : Фонд экономической книги «Начала», 1997. 180 с.
175. О’Доннелл Г. Делегативная демократия. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Vuks/Polit/Article/donn_del.php (Дата перегляду 17.12.2019).
176. Онлайн платформи та сервіси із залучення громадян. Червень 2020. NDI UKRAINE, 2020. 29 с.
177. Офіційний портал оприлюднення інформації про публічні закупівлі України. URL: <https://prozorro.gov.ua/about> (Дата звернення 17.12.2019).
178. Панина Н. В. Избранные труды по социологии: В трех томах. Т. 1. Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики / Сост., ред., вступ. статья Е. И. Головахи. Київ : Факт, 2008. 472 с.
179. Патнем Р. Д., Леонарді Р., Нанетті Р. Й. Творення демократії. Традиції творення громадської активності в сучасній Італії. Київ : Основи, 2001. 302 с.
180. Патнем Р. Чтобы демократия сработала: гражданские традиции в современной Италии / Пер. с англ. А. Захаров. Москва : Ad Marginem, 1996. 287 с.
181. Паращевін М. А., Мартинюк І. О. Довіра до церкви як показник її інституціонального впливу // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та

- практики. 2016. Вип. 69–70. С. 147–158.
182. Паращевин М., Соболева Н., Стеценко Т. Доверие как социальный ресурс // Общество без доверия / Под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. Київ : Ин-т социологии НАН Украины, 2014. С. 13–54.
183. Паренти М. Демократия для избранных. Настольная книга о политических играх в США. М.: Поколение, 2006. 418 с.
184. Пейтмэн К. Массовое участие и теория демократии // Теория и практика демократии. Избранные тексты. / Пер. с англ. Под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина. Москва : Ладомир, 2006. С. 34 – 39.
185. Петренко-Лисак А. О. Кібервіртуальність як соціологічна проблема // Нова парадигма: Журнал наукових праць / Гол. ред. В. П. Бех. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. Вип. 63. С. 196–209.
186. Петренко-Лисак А. О., Чепак В. В. Освіта 4.0 як трансформація викладацьких практик / Збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми соціальної прогностики» (м. Дніпро, 19 квітня 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 44–46.
187. Политология: словарь–справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. М.: Гардарики, 2001. 328 с.
188. Понятие демократизации. 2013. URL: <http://studies.in.ua/ru/teoriya-i-modelirovanie-demokratii-seminary/466-ponyattya-demokratizaciyi.html> (Дата перегляду 7.02.2019).
189. Проблемы формирования гражданского общества/Отв. Ред.З.Т.Голенкова. Москва : Изд. Ин-та социологии РАН, 1993. 160 с.
190. Prozorro заощадила українським платникам податків 100 млрд гривень. 24.12.2019. URL: <https://prozorro.gov.ua/news/prozorrozaoshadila-ukrayinskim-platnikom-podatkiv-100-mlrd-griven> (Дата звернення 27.12. 2019).
191. Пшеворский А. Переходы к демократии. // Путь. 1993. № 3. С. 3–56.
192. Радкевич А. Л. Социальные интернет практики как объект социологического анализа // Знание. Понимание. Умение: информационный

- гуманитарный портал. Социология. 2009. № 3. URL : <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/3/Radkevich/> (дата звернення 23.01.2019).
193. Растоу Д. Переходы к демократии: Попытка динамической модели // Полис. 1996. № 5. С. 5–15.
194. Резник В. Доверительные основания легитимации социального порядка // Общество без доверия / Под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. Київ : Ин-т социологии НАН Украины, 2014. С. 55–69.
195. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації. Київ : ІС НАНУ, 2011. 336 с.
196. Рейнгольд Г. Умная толпа: новая социальная революция / Пер. с англ. А. Гарькавого. Москва : ФАИР-ПРЕСС, 2006. 416 с.
197. Ровинская Т. «Подвижная демократия»: за и против // Мировая экономика и международные отношения, 2014. № 12. С. 60–69.
198. Романенко С. В. Новая среда социальной интеракции // Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки. Одеса, 2008. Том 13. випуск 3. С. 48–52.
199. Розпочав роботу Open Data Forum 2019 – головна подія у сфері відкритих даних в Україні URL: <https://www.adm-km.gov.ua/?p=63492> (Дата звернення 27.11.2019).
200. Романюк А. И. Что такое «дефектные демократии» и какими они бывают // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» № 2 (33) 2017. С. 114–123.
201. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты.: Пер. с фр. Москва : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 1998. 416 с.
202. Ручка А. Соціокультурне підґрунтя демократичної консолідації // Медіа. Демократія. Культура / За ред. Н. Костенко, А. Ручки. Київ : ІС НАН України, 2008. С. 48–60.
203. Ручка А. Ціннісна ментальність українського соціуму в першій декаді нового століття // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін; за ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН

України, 2009. С. 285–292.

204. Сергодеев В. А. Коммуникативные практики в сетевых интернет-сообществах // Вестник АГУ. Выпуск 1 (135). 2014. С. 133–138.

205. Скокова Л. Культурні практики в сучасному суспільстві: теоретичні підходи та емпіричні виміри. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2018. 334 с.

206. Словарь терминов и понятий по обществознанию. Автор составитель А.М. Лопухов. 7-е изд. переб. и доп. М.: Айрис-Пресс, 2013. 512 с.

207. Сморгунов Л.В. Сравнительная политология: теория и методология измерения демократии. Санкт-Петербург : СПбУ, 1999. 376 с.

208. Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму / за наук. ред. О. Г. Злобіної. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. 276 с.

209. Степаненко В. Глобальное гражданское общество: концептуализации и посткоммунистические вариации // Социология: теория, методы, маркетинг. 2005. № 2. С.156–175.

210. Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2015. 420 с.

211. Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності / Українське суспільство: 10 років незалежності / За ред. В.Ворони. Київ : ІС НАН України, 2001. С. 169–183.

212. Судакова В. Медійна система сучасного суспільства як комунікативна модель культурних трансформацій // Нові медіа в сучасному суспільстві: культурологічний вимір. К.: Інститут культурології НАМ України, 2017. С. 13–42.

213. Суська О. О. Персоніфікація в засобах масової комунікації та Інтернеті: соціологічні інтерпретації // Габітус. Науковий журнал з соціології. Вип. 10. Одеса, 2019а. С. 100–105.

214. Суська О. О. Управління інформаційними потоками як властивість політичного менеджменту: перехід від імперативу – до взаємодії // European Political and Law Discourse. 2019b. Volume 6. Issue 1. P. 108–116.

215. Суханова А. Ш. Интернет-практики как вид социальных практик: теоретический обзор // Теория и практика общественного развития. № 2. 2017. С. 31–33.
216. Текучая демократия. 2012. URL: <https://libre.life/crasy/liquid/ru> (Дата перегляду 7.12.2019).
217. Токвіль Ал. Де. Про демократію в Америці. У двох томах / Пер. с фр. Г. Філіпчук та М. Москаленко. Київ : Всесвіт, 1999. 590 с.
218. Тоффлер Е. Третя хвиля. К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
- Усланер Э. М. Социальный капитал и Сеть Интернет в общественной жизни // Сборник научных статей / Под ред. В. В. Геринг. Москва : Идея-Пресс, 2006. С. 123–137.
219. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / пер. с англ. Москва : АСТ Москва, 2008. 730 с.
220. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. М.: РОССПЭН, 2003. 368 с.
221. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации // МЭиМО. 1995. № 6. С. 90–97.
222. Хветкевич А. Говорит и показывает Интернет или Web 3.0 в действии. 2010. URL: <http://info.nic.ua/articles/article-opinion/govorit-i-pokazyivaet-internet-ili-web-3-0-v-d/> (Дата перегляду 7.08.2018).
223. Чепак В. В. Організаційні взаємодії у вимірі мережевого підходу // Галузеві соціології в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій: Збірка наукових статей до 25-річчя кафедри галузевої соціології КНУ імені Тараса Шевченка / Упоряд. А. О. Петренко-Лисак, В. В. Чепак (вип. ред.). Київ : Каравела, 2017. С. 240–247.
224. Чудовська І. Зміни в сфері суспільних відносин, пов'язані з інтернет-комунікацією // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. пр. : у 2т. Харків : Харків. нац. ун-т імені В.Н.Каразіна, 2013. Т. 2. С. 343–348.

225. Чудовська І. А. Селфі: самореклама чи щось більше? // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2019. Вип. 81. С. 150–158.
226. Шапиро И. Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики // ПОЛИС. 2001. № 3. С. 6–15.
227. Штомпка П. Доверие – основа общества / пер. с пол. Н. В. Морозовой. М.: Логос, 2012. 440 с.
228. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. Москва : Логос, 2007. 591 с.
229. Шульга М. О. Щодо співвідношення понять «конфліктогенність», «соціальна напруженість», «конфлікт» // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. тези доповідей та виступів учасників III конгресу Соціологічної Асоціації України, (Харків, 12–13 жовтня 2017 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. с. 40–41.
230. Щербина В. Информационное общество в контексте коммуитарно-либертарной альтернативы: понятийный аспект // Социология: теория, методы, маркетинг. 2004. № 4. С. 158–171.
231. Энциклопедия права. 2015. URL: https://encyclopediya_prava.academic.ru/1552/Демократизация (Дата перегляду 7.02.2019).
232. Энциклопедия социологии. Составитель: А. Антинази, 2009. URL: <http://sociology.niv.ru/doc/encyclopedia/socio/fc/slovar-196-1.htm#zag-816> (Дата перегляду 7.02.2019).
233. Этциони А. Меньше – значит больше: нравственные достоинства политического минимализма // Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века / Центр исследований постиндустриального общества; Вступ. статья В. Л. Иноземцева. Москва : Издательство «Европа», 2010. С. 249–266.
234. Електронне урядування: основи та стратегії реалізації / [А. І. Семенченко, А. О. Серенок]. Київ : ФОП Москаленко О. М., 2017. 72 с.
235. Web 3.0: Сарафанный Интернет. 2008. URL: <http://www.ubideum.org/web-30-Sarafannuj-internet/> (Дата перегляду 7.12.2018).

236. Як змінилося користування мобільними застосунками за 5 років. 2020. URL:<https://mmr.ua/show/yak-zminilosya-koristuvannya-mobilnimi-zastosunkami-za-5-rokiv> (Дата звернення 28.06.2020).
237. Як працює застосунок «Дій вдома». 2020. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/yak-pracyuye-zastosunok-dij-vdoma> (Дата перегляду 23.04.2020).
238. Archibugi D. The Global Commonwealth of Citizens. Toward Cosmopolitan Democracy. Princeton (NJ) : Princeton Univ. Press, 2008. 320 p.
239. Bailard C. S. Democracy's Double-Edged Sword: How Internet Use Changes Citizens' Views of Their Government. Publisher: Johns Hopkins University Press, 2015. 176 с.
240. Bailard C. S. Testing the Internet's Effect on Democratic Satisfaction: A Multi-Methodological, Cross-National Approach // Journal of Information Technology & Politics Volume 9. 2012. Issue 2. P. 185–204.
241. Barber B. The Logics and Limits of Trust. New Brunswick (NJ) : Rutgers University Press, 1983. 190 p.
242. Barro R. Determinants of Democracy // Journal of Political Economy. 1999. Vol. 107. № 6. С. 158–183.
243. Bartlett J. People vs. Tech: How the Internet Is Killing Democracy (and How We Save It). Ebury Press, 2018. 249 p.
244. Bauman Z. Intimations of Postmodernity. Routledge, 1992. 232 s.
245. Bellah R, Madsen R, Sullivan W, Swidler A, Tipton S. The Good Society. New York : Knopf, 1991. 347 p.
246. Bookchin M. Post-Scarcity Anarchism. London : Wildwood House, 1974. 22 p.
247. Bookchin M. The Ecology of Freedom. Montreal: Black Rose Books, 1991. 395 p.
248. Bookchin M. Re-Enchanting Humanity: A Defense of the Human Spirit Against Antihumanism, Misanthropy, Mysticism, and Primitivism / London: Cassell, 1995. 288 p.

249. Boix C. Development and Democratization // IBEI Working Papers 2009/26. 24 p.
250. Boix C., Stokes S. Endogenous Democratization // World Politics. 55 (4) July. 2003. P. 517–549.
251. Blum C., Zuber C. I. Liquid Democracy: Potentials, Problems, and Perspectives // The Journal of Political Philosophy. Volume 24. Number 2, 2016, P. 162–182.
252. Brack A., Noble P. E-democracy Around the World / A Survey For the Bertelsmann Foundation by Phil Noble & Associates. Summer, 2001. 91 p.
253. Bray D. Pragmatist Ethics and the Will to Believe in Cosmopolitanism // International Theory. 2013. № 5 (3). P. 446–76.
254. Bruecher H., Baumberger P. Using Mobile Technology to Support eDemocracy / Proceedings of The 36th Hawaii International Conference on System Sciences. 2003. 8 p. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.67.4981&rep=rep1&type=pdf> (Дата звернення 17.02.2019).
255. Bull H. International Theory: The Case of a Classical Approach // World Politics. 1966. № 3 (18). P. 361–377.
256. Carroll L. Principles of Parliamentary Representation. London: Oxford, 1884. 47 p.
257. Chandler D. Building Global Civil Society ‘From Below’? // Millennium – Journal of International Studies. 2004. № 33. P. 313–340.
258. Clift S. E-Democracy, E-Governance and Public Net-Work. 2003. URL: <http://www.publicus.net/articles/edempubliсnetwork.html> (Дата звернення 17.02.2019).
259. Clift S. E-Democracy 2.0. 2006. URL: https://www.finance.gov.au/agimoarchive/data/assets/pdf_file/0006/38859/041117sc.pdf (Дата звернення 17.02.2019).
260. Coleman J. S. Foundations of Social Theory. Cambridge, Mass. London : The

- Belknap Press of Harvard University Press, 1990. 993 p.
261. Croissant A., Thiery P. Von defekten und anderen Demokratien // WeltTrends. 2000/2001. Winter. Nr. 29. P. 9–32.
262. Dahl R. A. Polyarchy: Participation and Opposition. New Haven : Yale University Press, 1971. 257 p.
263. Dahlberg L. The Internet and Democratic Discourse: Exploring The Prospects of Online Deliberative Forums Extending the Public Sphere // Journal Information, Communication & Society. Volume 4. 2001. Issue 4. P. 615–633.
264. Dahlgren P. The Internet and the Democratization of Civic Culture // Political Communication. Oct-Dec2000. Vol. 17. Issue 4. P. 335–340.
265. Democracy Index 2018. 2019 // The Economist. URL: <http://www.eiu.com/topic/democracy-index>. (Дата звернення 10.03.2019).
266. Democracy Index 2019. A year of democratic setbacks and popular protest / A report by The Economist Intelligence Unit. The Economist Intelligence Unit Limited, 2020. 73 s.
267. Digital 2020: Global Overview Report, 2020. URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2020-global-digital-overview>(Дата звернення 17.07.2020).
268. Dutton W. Internet studies: The foundations of a transformative field // The Oxford handbook of internet studies. Oxford University Press, 2013. P. 1–26.
269. Dzindolet M. T., Peterson S. A., Pomranky R. A., Pierce L. G., Beck H. P. The Role of Trust in Automation Reliance // International Journal of Human Computer Studies. 2003. Vol. 58. P. 697–718.
270. Edwards M. Civil Society. Third Edition. Cambridge : Polity Press, 2014. 182 p.
271. Ess C. Democracy and the Internet // Javnost – The Public. 2018. Vol. 25. is. 1–2. P. 93–101.
272. Falling Through the Net: Defining the Digital Divide. 1999. URL : <http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/fttn99/contents.html> (Дата звернення 11.08.2016).

273. Falk R. *On Human Governance: Toward a New Global Politics*. Cambridge : Polity Press, 1995. 234 p.
274. Falk R. Resisting «Globalisation-from-above» through «Globalisation- from-below» // *New Political Economy*. 1997. №1. Vol. 2. P. 17–24.
275. Falk R. *Global Civil Society: Perspectives, Snitiatives, Movements* // *Oxford Development Studies*. 1998. Vol. 26. Iss. 1 (February). P. 39–45.
276. Falk R. *The Changing Role of Global Civil Society* // *Global Civil Society: Contested Futures*. New York : Routledge, 2005. P. 59–71.
277. Feyerabend P. *Against Method*. London : Verso, 1975. 336 p.
278. Ferdinand P. *The Internet, Democracy and Democratization* // *Democratization*. Volume 7. 2000. Issue 1. P. 1–17.
279. Ferguson N. *The Square and the Tower: Networks and Power, from the Freemasons to Facebook*. New York: Penguin Press, 2018. 592 p.
280. Fotopoulos T. *Towards an Inclusive Democracy: The Crisis of the Growth Economy and the Need For a New Liberatory Project*. Bloomsbury Academic, 1997. 401 p.
281. Fotopoulos T. *Towards a Democratic Conception of Science and Technology* // *Democracy & Nature*. Vol. 4. N. 1. 1998. P. 54–86.
282. Ford B. *Delegative Democracy* (May 15, 2002). URL: <http://bford.info/deleg/deleg.pdf> (Дата перегляду 7.12.2019).
283. Ford B. *Delegative Democracy Revisited*. (November 16, 2014). URL: <http://bford.info/2014/11/16/deleg.html> (Дата перегляду 7.12.2019).
284. Ford B. *Liquid Democracy: Promise and Challenges*. (January 15, 2018). URL: <http://www.icare.cl/assets/uploads/2018/01/bryan-ford-ppt.pdf> (Дата перегляду 7.12.2019).
285. *Freedom on the Net 2020*. 2020. URL: <https://freedomhouse.org/countries/freedom-net/scores> (Дата звернення 17.12.2020).
286. *Government by Proxy Now*. *The New York Times*. June 30, 1912. URL: <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1912/06/30/100586994.pdf> (Дата

перегляду 17.12.2019).

287. Gowdy J. M. Progress and Environmental Sustainability // Environmental Ethics, Vol. 16. №. 1 (Spring 1994). P. 41–55.

288. Green-Armytage J. Direct Democracy by Delegable Proxy. 2005. URL: https://web.archive.org/web/20090528052745/http://fc.antioch.edu/~james_green-armytage/vm/proxy.htm (Дата перегляду 7.12.2019).

289. Hacker K., Todino A. Virtual Democracy at the Clinton White House: An Experiment in Electronic Democratisation // Javnost the public, 1996. 3 (1). S. 71–86.

290. Hagen M. A Typology of Electronic Democracy. 1997. URL: <http://martin-hagen.net/publikationen/elektronische-demokratie/typology-of-electronic-democracy/> (Дата звернення 17.02.2019).

291. Hagen M. Digital Democracy and Political Systems // Digital Democracy: Issues of Theory & Practice. London: Sage, 2000. S. 54–69.

292. Held D. Democracy and Global Order: From The Modern State to Cosmopolitan Governance. Cambridge : Polity Press, 1995. 324 p.

293. Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton J.. Global Transformations: Politics, Economics and Culture // Politics at the Edge. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. P. 14–28.

294. Hern M., Chaulk S. Roadgrading Community Culture: Why the Internet is so Dangerous to Real Democracy // Democracy & Nature. 2000. Vol. 6. № 1. P. 111–120.

295. Hill K. A., Hughes J. E. Is the Internet an Instrument of Global Democratization? // Democratization. Volume 6. 1999. Issue 2. P. 99–127.

296. Inglehart R. The Silent Revolution in Post-Industrial Societies // American Political Science Review. № 65. 1971. P. 991–1017.

297. Inglehart R. F., Welzel C. Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence. New York : Cambridge University Press, 2005. 344 p.

298. Inglehart R. F., Christian W. Changing Mass Priorities: The Link between

- Modernization and Democracy // Perspectives on Politics. 2010. 8 (2). p. 551–567.
299. International Day of Democracy 15 September. 2019. URL: <https://www.un.org/en/events/democracyday/> (Дата перегляду 17.12.2019).
300. Internet in Europe Stats // Internet World Stats, 2019. URL: <https://www.internetworldstats.com/stats4.htm#europe> (Дата звернення 17.07.2020).
301. Ito J. Emergent Democracy. 2003. URL: <https://joi.ito.com/joiwiki/EmergentDemocracyPaper>. (Дата перегляду 7.12.2019).
302. Jian J.-Y., Bisantz A. M., Drury C. G. Foundations for an Empirically Determined Scale of Trust in Automated Systems // International Journal of Cognitive Ergonomics. 2000. Vol. 4. Is. 1. P. 53–71.
303. Jochmann J. Liquid Democracy in Simple Terms. 2012. URL: https://www.youtube.com/watch?v=fg0_Vhldz-8 (Дата перегляду 7.12.2019).
304. Josselin D., Wallace W. Non-state Actors in World Politics: A Framework // Non-State Actors in World Politics. New York: Palgrave, 2001. P. 1–20.
305. Keane J. Global Civil Society? Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 220 p.
306. Kuhn T. S. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago: University of Chicago Press, 1970. 210 p.
307. Lakatos I. Criticism and the Growth of Knowledge. Cambridge : Cambridge University Press, 1970. 282 p.
308. Lee J., Moray N. Trust, Control Strategies and Allocation of Function in Human-Machine Systems // Ergonomics. 1992. Vol. 35. №. 10. P. 1243–1270.
309. Lewandowsky S., Mundy M., Tan G. P. A. The Dynamics of Trust: Comparing Humans to Automation // Journal of Experimental Psychology: Applied. 2000. Vol. 6. P. 104–123.
310. Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. Baltimore and

- London : The Johns Hopkins University Press, 1996. 504 p.
311. Lipschutz R. Reconstruction World Politics: The Emergence of Global Civil Society // *Millenium: Journal of International Studies*. 1992. Vol. 21. P. 398–420.
312. Lipschutz R. Crossing Borders: Global Civil Society and the Reconfiguration of Transnational Political Space // *GeoJournal*. Berlin, 2000. Vol. 52. № 1. P. 17–23.
313. Loader B. D., Mercea D. Networking democracy? Social media innovations and participatory politics // *Information, Communication & Society*. Volume 14. 2011. Issue 6. P. 757–769.
314. Lomax D. Beyond Politics. 2003. URL: http://web.archive.org/web/20031220012108/www.beyondpolitics.org/Beyond_Politics_Intro.htm (Дата перегляду 7.12.2019).
315. Mann S. “GlassEyes”: The Theory of EyeTap Digital Eye Glass // *IEEE Technology and Society*. Fall 2012. Vol. 31. №. 3. P. 10–14.
316. Marcuse H. *One Dimensional Man*. London : Sphere books, 1968. 257 p.
317. Margolis M., Moreno-Riaño G. *The Prospect of the Internet Democracy*. Routledge, 2009. 200 p.
318. Markham A. N. Disciplining the Future : A Critical Organizational Analysis of Internet Studies // *The Information Society*. 2005. 21 (4). P. 257–267.
319. Marx GT. Ironies of Social Control: Authorities as Contributions To Deviance Through Escalation, Nonenforcement and Covert Facilitation // *Social Problems*. 1981. V.28. № 3 (Feb). P.221–246.
320. Marx GT. The Engineering of Social Control: The Search for the Silver Bullet / In Hagan J and Peterson R (eds.). *Stanford : Crime and Inequality*. Stanford University Press, 1995. p. 225–246.
321. Marx GT. The Surveillance Society: The Threat of 1984 Style Techniques // *The Futurist*. 1985. № 19 (03) June. P. 21–26.
322. Masuda I. *The Information Society as Post-Industrial Society*. Washington: World Future Society, 1981. 171 p.
323. McLuhan M. *The Gutenberg Galaxy : The Making of Typographic Man*.

Toronto : Univ. of Toronto Press, 1962. 294 p.

324. McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. N.Y.: McGraw Hill, 1964. 359 p.

325. McNeal R., Hale K., Dotterweich. L. Citizen–Government Interaction and the Internet: Expectations and Accomplishments in Contact, Quality, and Trust // J. of Information Technology & Politics. 2008. Vol. 5. is. 2. P. 213–229.

326. McFaul M. Post–Communist Politics: Democratic Prospects in Russia and Eastern Europe. Washington: Center for Strategic and International Studies, 1993. 132 p.

327. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World // World Politics. 2002. Vol. 54. № 2. P. 212–214.

328. McFaul M. Transitions from postcommunism // Journal of Democracy. 2005. Vol. 16. № 3. P. 5–19.

329. Merkel W. Embedded and Defective Democracies // Democratization. 2004. Vol. 11, №. 5. P. 33–58.

330. Miller J. A Program for Direct and Proxy Voting in the Legislative Process // Econpapers. 1969. Vol. 7. Issue 1. P. 107–113.

331. Moellering G. Trust: Reason, Routine, Reflexivity. Oxford; Amsterdam: Elsevier, 2006. 230 p.

332. Muir B. M. Trust in Automation. P. 1. Theoretical Issues in the Study of Trust and Human Intervention in Automated Systems // Ergonomics. 1994. Vol. 37. №. 11. P. 1905–1922.

333. Nations in Transit. 2020. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit> (Дата звернення 17.12.2020).

334. Nations in Transit. Methodology. 2020. URL: <https://freedomhouse.org/reports/nations-transit/nations-transit-methodology> (Дата звернення 17.12.2020).

335. Nations in Transit. Checklist of Questions. 2020. URL: <https://freedomhouse.org/reports/nations-transit/nations-transit-checklist-of-questions>

//freedomhouse.org/reports/nations-transit/nations-transit-methodology (Дата звернення 17.12.2020).

336. Nordfors M. Democracy 2.1. 2006. URL: https://archive.org/details/politics_Democracy2.1 (Дата перегляду 7.12.2019).

337. O'Donnell G. Delegative Democracy // Journal of Democracy. 1994. Vol. 5, №1. P. 55–69.

338. O'Donnell G., Schmitter P. C. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. Baltimore (MD), London : Johns Hopkins University Press, 1986. 81 p.

339. O'Donnell G., Valenzuela S. Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective. Notre Dame, 1992. 357 p.

340. Ogden F. Navigating in Cyberspace. Toronto: Macfarlane, Walter and Ross, 1995. 194 p.

341. O'Reilly T. What is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software. Communications & Strategies. №65. First Quarter 2007. p. 17–37.

342. Oxford Dictionary of Sociology / 3 rev. ed. By John Scott and Gordon Marshall. Oxford University Press, 2009. 879 p.

343. Pain S. “When the Price Is Wrong” // The Guardian. 27 Feb. 1997. Patomaki H. Republican Public Sphere and the Governance of Globalizing

344. Pateman C. Participation and Democratic Theory. Cambridge, Cambridge University Press, 1970. 122 p.

345. Political Economy // Value Pluralism, Normative Theory and International Relations / Eds. M.Lensu, J.-S. Fritz. London: McMillan, 2000. P. 160–195. Persily N. Can Democracy Survive the Internet? // J. of Democracy. 2017.Vol. 28. is. 2. P. 63–76.

346. Pirannejad A. Can the Internet Promote Democracy? A Cross-Country Study Based on Dynamic Panel Data Models // Information Technology for Development. 2017. Vol. 23. is. 2. P. 281–295.

347. Phillips D. *Abandoning Method*. London: Jossey–Bass, 1973. 176 p.
348. Przeworski A. *Ama a incerteza e seras democratico* // *Novas Estudos (CEBRAP)* (9). 1984. P. 36–46.
349. Przeworski A. *Some Problems in the Study of the Transition to Democracy*. In: G.O'Donnell, Ph.Schmitter, L.Whitehead (eds.) *Transitions from Authoritarian Rule. Prospects for Democracy*, Baltimore, Vol. .III. 1986. 710 p.
350. Przeworski A. *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Pres, 1991. 224 p.
351. Putnam R. D. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press, 1993. 280 p.
352. Rheingold H. *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Reading Massachusetts: Addison-Wesley, 1993. 447 p.
353. Robison K. K., Crenshaw E. M. *Reevaluating the Global Digital Divide: Socio-Demographic and Conflict Barriers to the Internet Revolution* // *Sociological Inquiry*. 2010. Vol. 80. is. 1. P. 34–62.
354. Rosst M. *Structural Deep Democracy (SD2)*. 2005. URL: http://www.newciv.org/nl/newslog.php/_v45/___show_article/_a000009-000320.htm. (Дата перегляду 7.12.2019).
355. Rustow D. A. *Transition to Democracy – Toward a Dynamic Model* // *Comparative Politics*. 1970. Vol. 2, № 3. P. 337–363.
356. Salgado S. *The Web in African countries* // *Information, Communication & Society*. 2012. Vol. 15. is. 9. P. 1373–1389.
357. Sayke. *Liquid Democracy*. 2003. URL: <https://web.archive.org/web/20040616144517/http://www.twistedmatrix.com/wiki/python/LiquidDemocracy> (Дата перегляду 7.12.2019).
358. Schedler A., Sarsfield R. *Democrats with Adjectives* // *European Journal of Political Research* 46 (3) 2006. P. 637–659.
359. Schiener D. *Liquid Democracy: True Democracy for the 21st Century*. 2015.

URL: <https://medium.com/organizer-sandbox/liquid-democracy-true-democracy-for-the-21st-century-7c66f5e53b6f> (Дата перегляду 7.12.2019). Scholte J. Civil Society and Democracy in Global Governance // *Global Governance*. 2002. Vol. 8. Iss. 3 (July – September). P. 281–304.

360. Schmitter Ph. Interest Systems and the Consolidation of Democracies // *Reexamining Democracy. Essays in Honor of Seymour Martin Lipset / Ed. by G. Marks. L. Diamond. Newbury Park. London. New Delhi : Sage Publications. 1992. 386 p.*

361. Schmitter Ph. The Consolidation of Political Democracies: Processes, Rhythms, Sequences and Types // *Transitions to Democracy. Comparative Perspectives from Southern Europe, Latin America and Eastern Europe. In G.Pridham (ed.). Aldershot. 1995. 639 p.*

362. Sen A. Democracy as a Universal Value // *Journal of Democracy*. 1999. July. Vol. 10. № 3. P. 3–15.

363. Shapiro A. The Control Revolution. How the Internet is Putting Individuals in Change & Changing the World we Know. Affairs Books, 1999. 207 p.

364. Slaughter S. Global Democratic Theory: Problems and Possibilities. Cambridge: Polity, 2014. 272 p.

365. Snider J. Democracy On-Line. Tomorrow's Electronic Electorate // *The Futurist*. September/October, 1994. S. 15–19.

366. Stoycheff E., Nisbet E. What's the Bandwidth for Democracy? Deconstructing Internet Penetration and Citizen Attitudes About Governance // *Political Communication*. 2014. Vol. 31, is. 4. P. 628–646.

367. Tiidenberg K. Ethics in Digital Research // *The SAGE handbook of qualitative data collection*. Sage, 2018. P. 466–479.

368. Tilly C. Democracy. N.Y.: Cambridge, 2007. 234 p.

369. Thornton A. L. Does the Internet Create Democracy? // *J. Ecquid Novi: African Journalism Studies*. 2001. Vol. 22 is. 2. P. 126–147.

370. Trust in Systems: Effects of Direct and Indirect Information / ed. by P. de Vries.

- Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven, 2004. 169 p.
371. United Nations E-government Survey 2008: From E-government to Connected Governance. UN, 2008. 224 p.
372. United Nations E-Government Surveys 2018: Gearing E-Government to support transformation towards sustainable and resilient societies. UNITED NATIONS New York, 2018. 270 p.
373. United Nations E-Government Surveys: Digital Government in the Decade of Action for Sustainable Development. United Nations New York, 2020. 325 p.
374. Uslaner E. Producing and Consuming Trust // *Political Science Quarterly*. 2001. Vol. 115. № 4. P. 569-590.
375. Uzzi B. Social Structure and Competition in Interfirm Networks: The Paradox of Embeddedness // *Administrative Science Quarterly*. 1997. Vol. 42. № 1. P. 35–67.
376. Welzel C. Democratization as an Emancipative Process // *European Journal of Political Research* 45 (6): January 2006. P. 871–896.
377. Welzel C. *Theories of democratization* // *Democratization* / Ed. by Haerpfer. Oxford University Press, 2009. P. 74–90.
378. Zelenko G. Democratization Through Convergence: External Factors in Political Transition in Eastern Europe // *Journal of Political Science and International Relations (CIIIA)* 2019. Vol. 2. №. 2. P. 32–38.
379. Zerzan J. & Carnes A. (Eds.). *Questioning Technology: Tool, Toy or Tyrant?* Philadelphia, PA: New Society Publishers, 1991. 222 p.

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Бойко Н. Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства : монографія. Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. 256 с.
2. Бойко Н. Рухлива (liquid) демократія доби інтернет // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2020. № 3. С. 167–177.
3. Бойко Н. Л. Интернет и демократизация в современном научном дискурсе // Социальный альманах. № 10. Минск : «Беларуская навука», 2019. С. 281–289.
4. Бойко Н. Інтернет у демократизаційному процесі: роздуми про діалектику та складові впливу технічних інновацій у полеміці з Такісом Фотопулосом та іншими // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 11 (22). Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. С. 413–424.
5. Бойко Н. Стан довіри до Інтернету в сучасному українському суспільстві // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Випуск 6 (20) / Головні редактори д. екон. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. С. 369–379.
6. Бойко Н. Л. Содержательно-целевое структурирование социальной активности в Интернете // Logos et Praxis. 2018. Том 17. № 4. С. 67–73.
7. Бойко Н. Мобільний Інтернет – тренд сучасного етапу інтернетизації українського суспільства // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Випуск 5 (19) / Головні редактори д. екон. н. В.М. Ворона, д. соц. наук М. О. Шульга. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. С. 350–361.

8. Бойко Н. Л. Вплив неформальної соціально-політичної комунікаційної онлайн активності на соціальну напруженість в суспільстві: регіональний вимір // Габітус. Науковий журнал з соціології. Випуск 5. Одеса, 2018. С. 31–35.

9. Бойко Н. Л. Громадянська активність онлайн: до соціологічного портрету українського користувача Інтернету // Вісник національного технічного університету «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. 2018. №1 (37). С. 61–65.

10. Бойко Н. Соціально-політична неформальна онлайн комунікація: форми прояву та особливості суб'єкту активності // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Випуск 4 (18) / Головні редактори д. екон. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. С. 335–344.

11. Бойко Н. Поняття солідарності: традиційний та постмодерний підходи // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 8 (19). Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. С. 220–230.

12. Бойко Н. Дигітальна нерівність в сучасних українських реаліях // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Випуск 3 (17) / Головні редактори д. екон. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. С. 137–149.

13. Бойко Н. Регіональні особливості соціально-громадянської активності в Інтернеті – інтегруючий чи дезінтегруючий чинник сучасного українського суспільства? // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Випуск 2 (16) / Головні редактори д. екон. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. С. 483–494.

14. Бойко Н. Л. Ціннісні пріоритети соціально-активних користувачів Інтернету // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. № 4 (1). Київ : КНУ, 2015. С. 79–85.

15. Бойко Н. Поняття “соціальна мережа” в соціологічному вимірі сучасного інформаційного світу // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 7 (18). Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. С. 508–520.

16. Бойко Н. Л. Интернет-активность в современных украинских реалиях // Социологический альманах. № 6. Минск: «Беларуская навука», 2015. С. 534–542.

17. Бойко Н. Л. Молодежь эпохи Интернет на пороге взрослой жизни: социологический анализ // Социологический альманах. № 5. Минск: «Беларуская навука», 2014. С. 358–366.

18. Бойко Н. Интернет-активність користувачів в умовах соціально-політичної деструкції // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Випуск 1 (15) / Головні редактори д. екон. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2014. С. 163–172.

19. Бойко Н. Динаміка матеріалістичних та постматеріалістичних ціннісних пріоритетів у реаліях сучасного українського суспільства // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 6 (17). Київ : Інститут соціології НАН України, 2014. С. 341–352.

20. Бойко Н. Интернет як ресурс впливу громадян на владу в сучасному українському суспільстві // Українське суспільство 1992 – 2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг: зб. наук. праць / За ред. д. екон. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013. С. 375–381.

21. Бойко Н. Л. Ризики та парадокси цифрової технологізації соціального контролю // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. Вип.19. Київ : КНУ, 2013. С. 20–27.

22. Бойко Н. Актуалізація феномену “The Surveillance Society” // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 5 (16). Київ : Інститут

соціології НАН України, 2013. С. 473–484.

23. Бойко Н. Інтернет – новітній чинник регуляції соціальної поведінки в демократичному суспільстві // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 4 (15). Київ : Інститут соціології НАН України, 2012. С. 327–337.

24. Бойко Н. Демократичні настанови як фактор реалізації соціальних інтересів // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 2 (13). Київ : Інститут соціології НАН України, 2010. С. 198–211.

25. Бойко Н. Цифрові технології в житті мешканців невеликого міста // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 1 (12). Київ : Інститут соціології НАН України, 2009. С. 417–431.

26. Бойко Н. “Демократія голосування” та “демократія участі” в оцінках молоді // Соціальні виміри суспільства. Випуск 11. Київ : Інститут соціології НАН України, 2008. С. 170–180.

27. Бойко Н. Новітні інформаційні технології і стиль життя // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 10. Київ : Інститут соціології НАН України, 2007. С. 328–337.

28. Бойко Н. Можливості впливу на владу в уявленнях громадян України: динаміка змін 2005. Постреволюційний синдром // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 9. Київ : Інститут соціології НАН України, 2006. С. 215–222.

29. Бойко Н. Молодь у світі сучасних комп’ютерних та Інтернет-технологій. // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Випуск 8. Київ : Інститут соціології НАН України, 2005. С. 244–258.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

30. Бойко Н. Реформи електронного урядування держави та ризики втрати довіри до влади / Круглий стіл «Системні ризики нестабільного суспільства: соціологічна аналітика» (25 вересня 2020 року, Інститут

соціології НАН України) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. № 4. 2020. С. 178–180.

31. Бойко Н. Проблеми агентності інституціональних змін у контексті диджиталізації сучасної української держави / Круглий стіл «Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституціональності: особистості, ідеї, соціальні рухи» (3 грудня 2019 року, Інститут соціології НАН України) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. № 2. 2020. С. 148–150.

32. Бойко Н. Л. Особливості впливу онлайн активності українських Інтернет-користувачів на відчуття соціальної напруженості в суспільстві // Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства та соціальні технології. Матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства та соціальні технології», 17–18 трав. 2018 року, (м. Київ) / Наукове видання / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка [та ін.; під заг. ред. Горбачика А. П., Судакова В. І.]. Київ : Логос, 2018. С. 30–32.

33. Бойко Н. Л. Неформальна соціально-політична онлайн комунікація – новітній чинник соціальної напруженості в сучасному суспільстві? / XIII Жовтневі Читання «Революції в політичній історії України» (10 жовтня 2017 року, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України) // Наукові записки. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2017. № 5–6 (91–92). С. 80–92.

34. Бойко Н. Л. «Hatespeech» в соціальних мережах як показник соціальної напруженості // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. III конгресу Соціологічної Асоціації України. Тези доповідей (12–13 жовтня 2017 року, м. Харків). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 58–59.

35. Бойко Н. Л. Інформаційна та медійна грамотність – когнітивний засіб зменшення соціальної напруженості в соціальних мережах // Проблеми

розвитку соціологічної теорії: Проблеми розвитку соціологічної теорії. Структурні зміни і соціальна напруженість. Матеріали XIV Всеукр. Міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 травня 2017 року, (м. Київ) / Київ. нац., ун-т ім. Т. Шевченка [та ін.; під заг. ред. Горбачика А. П., Судакова В. І.]. Київ : Логос, 2017. С. 27–30.

36. Бойко Н. Л. Інтернет-солідарності: перехід від традиційного до постмодерного розуміння // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Порівняльні дослідження: виклики соціологічній теорії та практиці. Матеріали XIII Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Порівняльні дослідження: виклики соціологічній теорії та практиці», 19–20 травня 2016 року (м. Київ) / Київ. нац., ун-т ім. Т. Шевченка [та ін.; під заг. ред. Куценко О. Д., Горбачик А. П. та ін.]. Київ : Логос, 2016. С. 33–35.

37. Бойко Н. Л. Web 3.0: нові можливості соціальної взаємодії в сучасному інформаційному суспільстві // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали XII Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних суспільних процесів», 21–22 травня 2015 року (м. Київ) / Київ. нац., ун-т ім. Т. Шевченка [та ін.; під заг. ред. Куценко О. Д., Судакова В. І.]. Київ : Логос, 2015. С. 21–23.

38. Бойко Н. Л. Гражданская активность в Интернете: возможности и реальность // Социальное знание и современные проблемы развития белорусского общества: материалы междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 21–22 ноября 2013 г. / ред. кол.: Котляров И. В. (гл. ред.) и др.; НАН Беларуси, Ин-т социологии НАН Беларуси. Минск : Право и экономика, 2013. С. 236–239.

39. Бойко Н. Л. Дигіталізація сучасного суспільства: нові соціальні виклики // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. II Конгрес САУ: Тези доповідей. (Харків, 17–19 жовтня 2013 року). Харків : ХНУ імені

В. Н. Каразіна, 2013. С. 110–111.

40. Бойко Н. Л. Наслідки інформатизаційної технологізації соціального контролю в сучасному суспільстві // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві», 2 листопада 2012 року (м. Київ) / Під заг. ред. Судакова В. І, Куценко О. Д. Київ : Логос, 2012. С. 92–99.

41. Бойко Н. Л. Громадянський потенціал користувачів Інтернету // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників І конгресу Соціологічної асоціації України (15–17 жовтня 2009 року, м. Харків). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. С. 375.

42. Бойко Н. Л. Процес інформатизації як демократизаційна складова стилю життя сучасної молоді. Обговорення категорії стиль життя на засіданні Соціологічного клубу (11 жовтня 2005 року) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2006. № 1. С. 193–196.

43. Бойко Н. Л. Дигитальная демократия: возможности и проблемы // Проблеми розвитку соціальної теорії. Матеріали Четвертої Всеукраїнської соціологічної конференції «Проблеми розвитку соціальної теорії. Соціальні процеси в Україні», 21 травня 2004 року, м. Київ. Київ : Інститут соціології НАН України, 2004. С. 241–243.

Праці, які додатково відображують наукові результати дисертації

44. Бойко Н. Л. Інтернет в соціологічних дослідженнях // Соціологія: терміни і поняття. Навчальний енциклопедичний словник-довідник за загальною редакцією доктора соціологічних наук професора В. М. Пічі. Львів : Видавництво «Новий Світ–2000», 2018. С. 229.

45. Бойко Н. Л. Інтернет («Всесвітня павутина») // Соціологія: терміни і поняття. Навчальний енциклопедичний словник-довідник за загальною редакцією доктора соціологічних наук професора В. М. Пічі. Львів : Видавництво «Новий Світ–2000», 2018. С. 225.

46. Бойко Н. Л. Інтернет // Соціологія: терміни і поняття. Навчальний енциклопедичний словник-довідник за загальною редакцією доктора соціологічних наук професора В. М. Пічі. Львів : Видавництво «Новий Світ–2000», 2018. С. 208.

47. Бойко Н. Л. Солідаризаційний потенціал соціально-громадянської активності в Інтернеті // Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму / За ред. д. соц. н. О. Злобіної. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. С. 123–137.

48. Бойко Н. Проблема демократизації соціальних відносин: особистісний зріз. // Українське суспільство 1992 – 2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д. екон. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2007. С. 338–346.

49. Бойко Н. Засоби впливу громадськості на влади // Українське суспільство 2004–2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д. екон. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2006. С. 385–390.

50. Бойко Н. Інформатизація соціального простору: стан і перспективи // Українське суспільство 1994 – 2004. Моніторинг соціальних змін. / За ред. д. екон. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2004. С. 508–517.

Матеріали дослідження обговорювалися та доповідалися на наукових конференціях та круглих столах

1.Круглий стіл «Системні ризики нестабільного суспільства: соціологічна аналітика» (25 вересня 2020, Інститут соціології НАН України).

2. Круглий стіл «Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституціональності: особистості, ідеї, соціальні рухи» (3 грудня 2019, Інститут соціології НАН України).

3. XV Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства та соціальні технології», 17–18 трав. 2018 р., (м. Київ).

4. XIII Жовтневі Читання «Революції в політичній історії України». Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (10 жовтня 2017 р.).

5. III конгресу Соціологічної Асоціації України, (Харків, 12–13 жовтня 2017 р.).

6. XIV Всеукраїнська Міжнародна науково-практична конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Структурні зміни і соціальна напруженість» (25–26 травня 2017, м. Київ).

7. XIII Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Порівняльні дослідження: виклики соціологічній теорії та практиці» (19–20 травня 2016 р. м. Київ).

8. XII Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних суспільних процесів» (21–22 травня 2015 р., м. Київ).

9. Міжнародна науково-практична конференція (м. Мінськ, 21–22 листопада 2013 г., Інститут соціології НАН Білорусії).

10. II Конгрес Соціологічної асоціації України (Харків, 17–19 жовтня 2013 р.).

11. IX Всеукраїнської науково-практичної конференції “Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві” (2 листопада 2012 р., м. Київ).

12. I конгрес Соціологічної асоціації України (15–17 жовтня 2009 року, м. Харків).

13. Соціологічний клуб: “Категорія: стиль життя. Евристичний потенціал для аналізу сучасного стану Українського суспільства” (12 жовтня 2005).

14. Четверта Всеукраїнська соціологічна конференції “Проблеми розвитку соціальної теорії. Соціальні процеси в Україні”, 24 травня 2004 р. м. Київ).